

Politika i svakodnevni život III

**PROBUĐENE NADE –
IZNEVERENA OČEKIVANJA**

FONDACIJA
HEINRICH
BÖLL

**Politika i svakodnevni život III
PROBUĐENE NADE –
IZNEVERENA OČEKIVANJA**

Fondacija Heinrich Böll – Regionalni ured Beograd

Politika i svakodnevni život III PROBUĐENE NADE - IZNEVERENA OČEKIVANJA

Izdavač:

Fondacija Heinrich Böll – Regionalni ured za Jugoistočnu Evropu
Dobračina 43, 11000 Beograd, Srbija

Za izdavača:

Dragoslav Dedović
Paola Petrić

Urednik:

Zagorka Golubović

Priprema za štampu i grafičko rešenje korice:

Dušan Šević

Štampa: Artprint, Novi Sad

Tiraž: 1000

Istraživanje „*Politika i svakodnevni život (treći deo): Probuđene nade - izneverena očekivanja*“ nastalo je u okviru projekta Instituta za filozofiju i društvenu teoriju „*Regionalni i evropski aspekti integrativnih procesa u Srbiji: Civilizacijske pretpostavke, stvarnost i izgledi za budućnost*“ pod pokroviteljstvom Ministarstva za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije (br. 149031). Izvođenje terenskog dela istraživanja i štampanje publikacije sa rezultatima istraživanja su omogućeni podrškom Fondacije Hajnrih Bel, bez čije pomoći ovakav projekat ne bi bio ostvariv. Na tome im i ovom prilikom zahvaljujemo.

Sadržaj

Uvod: **Srbija od 2000. do 2006. godine viđena očima građana**

I deo: Pogled na postoktobarsku Srbiju

Zagorka Golubović

Činioci uticaja svakodnevnog i društvenog života
na stavove građana o postoktobarskim promenama
u Srbiji 2006. godine

Kako građani Srbije shvataju demokratiju

Isidora Jarić

Izgubljeni u prevodu

II deo: Politika i izborna apstinencija

Zoran Stojiljković

Izborna apstinencija - rezultati istraživanja

Ivana Spasić

Pouke razočaranih birača - politička apstinencija

Zagorka Golubović

Apstinencija kao mogući otpor
kvazidemokratskoj tranziciji u Srbiji?

III deo: Održivi razvoj

Jelena Đurić

Ka održivom okruženju: politički apstinenci
o ekološkim problemima u Srbiji

UVOD

SRBIJA IZMEĐU 2000 I 2006. GODINE: Pogled iz perspektive svakodnevice

Istraživanje koje je izvršeno decembra 2006. godine, zahvaljujući donaciji Fondacije Hajnrih Bel (Heinrich Böll), predstavlja treći deo u ciklusu projekta „Politika i svakodnevni život“,¹ koji se odnosi na doživljaje lične situacije ispitanika u njihovoj svakodnevici i na percepcije promena u društveno-ekonomskoj, političkoj i kulturnoj stvarnosti Srbije posle 2000. godine. Cilj istraživanja bio je da se ustanovi kako građani formiraju svoje stavove povezivanjem ličnog/privatnog iskustva sa „viđenjem“ svog okruženja (u gradu i na makronivou) u percepciji društvenih/tranzicionih promena posle 5. oktobra 2000. Iako su ciljna grupa ovog istraživanja bili pretežno mlađi „politički apstinenti“ (sa 70% mladih i 30% starijih ispitanika), tematski sadržaj projekta je u većoj meri sačuvan, uz dodatna pitanja o razlozima zbog kojih su se ispitanici odlučili za apstinenciju (i izbornu i šire političku).

U ovoj analizi, u prvom delu obuhvaćena je opšta „slika“ raspoloženja ispitivanih građana prema uslovima života u njihovoj svakodnevici i njihovih odgovora/reakcija na događanje tranzicije šest godina posle oktobarskog prevrata u Srbiji i odnosa prema problemu političkog (prilozi: Z. Golubović i I. Jarić), sa posebnim osvrtom na shvatanje demokratije i stavove ispitanika prema (ne)postignutim promenama u procesu očekivane demokratizacije (prilog Z. Golubović), kao i analiza stavova građana o zaštiti životne sredine kao važnog koncepta održivog razvoja u ciklusu demokratskih promena (J. Đurić). U drugom delu knjige težište je na analizi fenomena apstinencije i na razlozima zašto se, naročito mlađi građani, odlučuju na izbornu i političku apstinenciju (prilozi: Z. Stojilković, Z. Golubović i I. Spasić).

Metodologija primenjena u ovom istraživanju ista je kao i u prethodna dva i obuhvata „dubinski intervju“ (ili u rečniku antropologije „field

¹ Istraživanje u okviru tog projekta obavljeno je u tri ciklusa, prvi 2001. godine, drugi 2005, a ovo je treći koji je obavljen decembra 2006. O ciljevima ovog istraživanja videti u knjizi *Politika i svakodnevni život*, Filip Višnjić, 2003. Ovde je primenjena ista tematika, sa dodatkom pitanja koja se odnose na fenomen apstinencije, budući da su ciljnu grupu ovog istraživanja sačinjavali uglavnom mlađi politički i izborni apstinenti.

study“, odnosno „aktivni intervju“²⁾ koji pretpostavlja slobodne razgovore, upravljane jedino tematskim sadržajem (nestrukturirani upitnik), u kojem ispitanici sami procenjuju vlastitu i društvenu situaciju, bez sugerisanih odgovora, iznoseći interpretacije (a ne „odslikavanja“) o problemima koje zapažaju i na osnovu kojih zauzimaju ponuđene stavove. Ovakva vrsta ispitivanja, takođe, podrazumeva metod kvalitativne analize dobijenih rezultata i interpretaciju analitičara koji iz svog ugla tumače odgovore. Stoga može doći i do razlika među pojedinačnim delovima analize, ali treba istaći značaj priloženih *autorskih* tekstova koji upotpunjuju i omogućuju bogatije saznavanje priloženog izvornog materijala istraživanja. Utoliko pre što se u ovoj analizi ne radi sa *činjenicama*, nego sa fenomenima *svesti* (društvene i samosvesti) koji ne pripadaju sferi fenomenološkog opisa, već zahtevaju *tumačenje* značenja, tj. šta građani misle o „svom svetu“ u kojem žive u periodu naglih transformacija i obećane demokratske tranzicije.

I kao što smo istakli u prethodnom istraživanju: Iako smo u istraživanju nastojali da odvojimo lične stavove ispitanika od njihovih utisaka o stavovima iz okoline, to se iz odgovora dosta teško može izdvojiti (osim u slučajevima kada ispitanik eksplicitno govori u svoje ime), zato se najčešće lični stav projektuje i na stavove drugih i uopštava, pa se dobija, pre svega, 'objektivacija' individualnih percepcija, koje se umnogome približavaju stavovima profesionalnih analitičara. Nema se, međutim, utisak, sudeći po originalnom govoru, da su ispitanici prosto preuzimali slike iz medija, budući da su argumentacijom za iznete stavove potvrdili da su do zaključaka dolazili samostalnim razmišljanjem (i to često zamislivši se tek posle postavljenog pitanja - prim.Z.G.) o situacijama koje su lično iskusili.³⁾ Iz toga smo zaključili da su naši ispitanici ponudili dosta racionalno promišljene odgovore na pitanja koja su bila predmet razgovora, sudeći po njihovim argumentovanim obrazloženjima.

Ali, istraživačima se nameću sledeća pitanja: 1) koliko su ispitanici bili u stanju da *realno* procene situaciju u svom okruženju, s obzirom da sami ističu da se „ne bave politikom“ ili čak da ih „politika ne interesuje“; 2) u kojoj meri su afekti (osećanje nezadovoljstva postignutim ili, kako sami kažu, izneverenim očekivanjima) uticali na pretežno zaoštrene kritičke stavove ispitanika; 3) koliko je ponovljeno shvatanje da se za sve što iza-

²⁾ Prema terminologiji Robert Bellah et al. u *Habits of the Heart*.

³⁾ Z. Golubović, „Rezultati demokratske tranzicije kroz prizmu građana 2005.“, Filozofija i društvo br. 2, 2005. str. 13, IFDT.

ziva njihovo nezadovoljstvo u pogledu postoktobarskih promena pripisuje drugima, naime „političarima“, u osnovi ostatak paternalističkog shvatanja, prouzrokovalo slabije promišljanje i o sopstvenoj odgovornosti za zaustavljanje demokratskih promena ili za „loš pravac tranzicije“. Na ova pitanja istraživači u svojim tekstovima daju odgovore (ponekad i različite), potvrđujući da je tematika, koja je bila predmet u okviru ovog projekta, bila zahtevna i složena kako za ispitanike, tako i za analitičare.

Treba se, ipak, i u uvodnom delu osvrnuti na utisak, koji se može dobiti, da ispitanici o *životnim uslovima* (svoje društvene i političke sredine) govore uglavnom kao *posmatrači*, najčešće izuzimajući sebe iz aktuelnih procesa iako ih dosta teško doživljavaju, i pravdajući svoju pasivnost bilo time što „to odgovara strukturama vlasti, jer znaju da će mladi biti kritični“ bilo time što su do te mere razočarani da su sami od svakog učešća „digli ruke“. Drugim rečima, iz odgovora se zaključuje da većina ispitanika nema svest o vlastitoj odgovornosti, te se može razmišljati o tome da li je „bespomoćnost“, na koju se svi žale, samo proizvod spoljašnjih, nepovoljnih (nedemokratskih) okolnosti ili i sopstvenog povlačenja iz društvenih zbivanja/procesa koji izazivaju njihovo nezadovoljstvo i razočaranje. Ovo drugo se može proveravati i u načinu govora: kada se dotiču krivice i pojedinaca, to su uvek uopšteni „građani“, a kada govore o sebi najčešće ističu da „mi ne možemo ništa da promenimo i zato je beskorisno angažovati se“.

Iz odgovora, koji ponekad nisu međusobno usklađeni ili su ambivalentni, može se konstatovati neujednačen razvoj i slojevitost građanske/društvene svesti ispitanika (što je uočeno i u prethodnim analizama), tj. da su ispitivani građani napredovali u pogledu sposobnosti realnije percepcije svoga okruženja u procesu promena posle 2000. godine, što se može oceniti kao kognitivni aspekt društvene svesti, ali je i dalje uočljiva nesaglasnost između sposobnosti percipiranja stvarnosti i nedostignutog razvoja „građanske samosvesti“, odnosno realne slike o sebi kao *građaninu* sa pravima i dužnostima, koje pojam građanina podrazumeva. I shodno tome, o sposobnosti samoprocene vlastitog odnosa u dostizanju željenih promena (koje naši ispitanici dosta precizno određuju).

Imajući u vidu napred rečeno treba procenjivati i razloge i stepen *razočaranja* „neispunjenim obećanjima iz 5. oktobra“, kao i vrstom i stepenom promena posle 2000. godine, koji iz učitavanja odgovora svih ispitanika proizlaze prvenstveno, ako ne i isključivo, iz „nebrige vlasti za rešavanje osnovnih problema društva“ ili iz „izneverene demokratske

politike“ i „povratka na stari režim“, sa nerazvijenim osećanjem o potrebi preispitivanja i sopstvenoog udela u održavanju nepovoljnog i nezadovoljavajućeg stanja u društvu. Stoga, i znanje o fundamentalnim principima demokratije (u odgovoru na pitanje „šta je za vas demokratija“) ostaje samo verbalni iskaz, budući da sami ispitanici ne vide i sebe kao činioce demokratskog procesa (iako svi mlađi ispitanici na prvo mesto stavljaju „participaciju građana“). Takođe zaslužuje pažnju i razmišljanje o tome da li je veoma izražena *apatija* ispitanika primarno plod njihovih visokih a neispunjenih predoktobarskih očekivanja ili se može pripisati i njihovom „dobrovoljnom odustajanju“ od aktivne uloge u procesu demokratske tranzicije, budući da pasivnost proizvodi (ili bar podstiče) osećanje bespomoćnosti i izugubljenosti u svetu, u kojem, smatraju, ništa od njih ne zavisi. To se može povezati i sa recidivima paternalističkih shvatanja o „krivici drugih“ (onih koji su na vlasti). Međutim, da bismo odgovorili na pitanje da li se u ovim slučajevima pasivizacije radi o „bekstvu od odgovornosti“, bila bi potrebna suptilnija psihološka analiza, za koju nemamo podataka.

Drugim rečima, i ovo istraživanje potvrđuje tezu da je demokratska edukacija građana (mada krajnje oskudna) do sada dala rezultate samo u jednom pravcu: u smislu boljeg razumevanja pojma demokratije (iako on nije jednoznačan) i osnovnih pretpostavki za njeno ostvarenje u pogledu institucionalnog razvoja i razvojne politike, ali je potpuno omanula kada je u pitanju podsticanje razvoja samosvesti građana o promenama koje i sami treba da dožive da bi mogli da se uključe u proces demokratizacije. I upravo zbog toga građani nisu u stanju da sebi odgovore na pitanje o mogućnosti uključivanja složene strukture aktera u tok preobražaja društva iz autoritarnog sistema u demokratski, ni da shvate šta takav tegobni preobražaj od njih zahteva i šta se može učiniti „građanskim inicijativama“ da bi prevladala građanska opcija nad starim konzervativnim i tradicionalnim zadržavanjem statusa quo.

Međutim, ne treba potcenjivati zavidan stepen kognitivne svesti većine ispitanika (među kojima ima i pojedinaca sa osnovnom školom, a pretežu sa srednjom ili stručnom školom, dok je najmanje onih sa visokim obrazovanjem), koji u proceni pretpostavki demokratije nisu ponavljali naučene fraze (koje se najčešće u zvaničnom govoru svode na „pravnu državu“ koju postojeća politička praksa ruši, te je samo korisna poštapalica, već su pružili odgovore na osnovu sopstvenih saznanja i to potvrdili obrazloženim zaključkom zašto „u postoktobarskoj Srbiji ne postoji de-

mokratija“. U prilog tome su navodili da su „iznevereni principi demokratske tranzicije“, da se „od početnih demokratskih reformi Srbija vraća na staro“ itd. Ovakvi odgovori su karakteristični za mlađu populaciju iz našeg uzorka, dok se odgovori starijih ispitanika manje odnose na „izostale demokratske promene“, budući da su više zagledani u prošlost bilo kao nostalgici za Brozovim periodom ili kao ljudi koji su se bolje (lično) snalazili 90-ih godina u borbi za preživljavanje, te o demokratiji govore u drugim terminima (kao što će biti analizirano u odgovarajućem delu ove publikacije).

Posle ovih naznaka nameću se dva moguća različita odgovora i u pogledu političke apstinencije građana u postoktobarskom periodu: prvo, da više apstiniraju mladi, koji su brojnije pristalice demokratske opcije i koji su više zainteresovani za uspešan razvoj demokratske tranzicije, te njihova politička apstinencija zvuči paradoksalno i na osnovu toga se zaključuje o nelogičnosti takvog postupka; i drugo, da su mlađi ispitanici u većoj meri razočarani zbog „skretanja“ sa puta demokratskih promena i da su ti razlozi brojniji i po značaju veći u odgovoru na pitanje o razlozima njihove apstinencije. (O ovim pitanjima biće više reči u narednim tekstovima).

Treba, ipak, primetiti da su već 2005. ispitanici iz ranijeg istraživanja bili počeli da zaboravljaju da je masovnim učešćem građana došlo do rušenja režima Slobodana Miloševića, te je danas nastalo unisono lamentiranje o tome da šest godina posle tog događaja građani Srbije „ne mogu ništa da promene“. To se može shvatiti na više načina: ili da su se umirili od tegobnog života u poslednjoj deceniji prošlog veka, ali i od učešća u učestalim protestima iz tog perioda, a očekivali su da će se životni uslovi znatno brže poboljšati posle rušenja bivšeg režima; ili da nemaju nikakvo iskustvo o ulozi građanske participacije u menjanju društvenih okolnosti, jer u njima i nisu ranije učestvovali (budući da je dosta ispitanika vrlo mladih); ili, kako ističe nekoliko ispitanika a može se izraziti rečima jednog: da je devedesetih godina bila jasnije polarizovana politička situacija i bio je markiran „glavni protivnik“, a sada se ne zna protiv koga da se bori jer se sve stranke deklarišu kao demokratske i na čelu vlasti je koalicija koja sebe naziva demokratskom dok, u stvari, „pravi korak napred - dva koraka nazad“, te je mnogo teže proceniti mogućnosti i oblike otpora. A ne treba izgubiti iz vida ni često ponavljani slogan kojim se izražava uopštena želja: „živeti normalno kao sav ostali svet“, što u idealnoj interpretaciji, ne samo naših građana, znači „ne baviti se poli-

tikom“ (ili politika je za političare), posvetiti se sebi, voditi „miran život“ što, na izvestan način, opravdava pasivnost posle 5. oktobra kada su vlast preuzele demokratske snage.

Tek u konstelaciji navedenih razmišljanja o uslovima društvenog i svakodnevnog života u postoktobarskom periodu može se prosuđivati kvalitet percepcije i stavova ispitanika o društvenim, ekonomskim i kulturnim prilikama i razumeti tendencija njihovog priklanjanja političkoj i izbornoj apstinenciji (to se može razumeti, ali je pitanje da li se može opravdavati). Ali, ako uzmemo u obzir različite modele/vrste apstinencije⁴ možemo zaključiti, na osnovu profila većine mladih ispitanika iz uzorka, da nije reč o „antipolitičkoj apstinenciji“ (iako svi govore veoma kritički o postojećoj politici i, čak, izjavljuju da ne žele da se bave politikom), budući da je kod njih vladala velika zainteresovanost za razgovor o eminentno političkim pitanjima (taj podatak smo dobili od ispitivača na terenu, a ovakav zaključak se može izvesti i na osnovu odgovora iz kojih se vidi da oni prave, bar implicitnu, razliku između „aktuelne politike“ i „upravljanja društvom“ u cilju poboljšanja kvaliteta života što je, u stvari, šire značenje politike), ali su i eksplicitno izrazili žaljenje što im je u okolnostima koje pruža postojeća politika „kao jedini izbor ostalo da ne biraju“ (o ovome detaljnije u drugom delu publikacije).

Treba uzeti u obzir i to da nisu uvek i svi odgovori ispitanika ujednačeni/istoznačni, da postoje ambivalentni stavovi, odnosno da postoji izvesna konfuzija u stavovima ispitanika (što je uočeno i u istraživanju 2005, a danas je još više naglašeno). Međutim, može se ponoviti ono što je ranije napisano: da je društveno-politička situacija u Srbiji u vreme kada je obavljen ovaj intervju konfuznija nego u prethodnom periodu i da je to imalo jakog uticaja na „nedoslednost“ u odgovorima koje su na različite teme davali ispitanici. Stoga je opravdano pitanje, koje postavljaju i ostali autori tekstova, da li je reč o „logičkoj protivrečnosti“ ispitanika ili je to posledica objektivno konfuznih situacija u društvu, na šta ukazuje ponavljano pitanje u ovom intervjuu: Kuda ide Srbija danas?

Protivrečnosti srbijanskog društva sa kojima se suočavaju građani postoktobarske Srbije nisu novijeg datuma. Na to dobro ukazuje Mladen Lazić kada piše: „Istraživač koji želi da nepristrasno pristupi proučavanju političkih, ekonomskih, društvenih i kulturnih promena koje se u

Srbiji odvijaju krajem 20. i početkom 21. veka, mora biti spreman da se neprestano suočava sa protivrečnostima“ On to pokazuje na primerima srbijanske istorije, što je usporilo i odložilo modernizaciju i, naročito 90-ih godina, dovelo do „blokiranе transformacije“ (isto, 7). Lazić to dovodi u vezu sa „dominantnim kulturnim i sociopolitičkim obrascima“ i karakteristikama ljudi na ovim prostorima, te postavlja pitanje: „Zbog čega je ljudima u Srbiji često prihvatljivija zatvorena - loša - sadašnjost, od otvorene - neizvesne - budućnosti“? I smatra da se to odnosi i na period „deblokiranе transformacije“ u Srbiji (krajem 90-ih i posle 2000-te) zbog teškoća i nemogućnosti da se na zadovoljavajući način rešavaju osnovni problemi društva u tranziciji. Iz čega se može zaključiti da su građani i danas skloni da radije prihvate nezadovoljavajuću sadašnjost umesto da se angažuju u borbi za neizvesnu budućnost. U ovakvim stavovima autora ima samo delimično istine: građane Srbije danas plaši neizvesna budućnost i verovatno se zbog toga uzdržavaju od angažovanja na nesigurnom putu tranzicije, kako kažu, bez vizije, što svakako uslovljava nespremnost da se aktivnije uključe u takve tokove. Ali rezultati naših istraživanja ne potvrđuju navedeni „dominantni obrazac ponašanja“, jer je evidentno da se naši ispitanici ne mire sa lošom sadašnjosti. Naprotiv, duboko su njome nezadovoljni, čak ogorčeni, i verovatno zbog toga ne vide mogućnosti da i sami nešto učine da bi se iz takve sadašnjosti izašlo. Analize koje slede daće potpuniji odgovor na ova pitanja koja su u uvodu samo nagoveštene. Posebni pristupi istraživača, koji su učestvovali u ovom istraživanju, omogućiće čitaocima da i sami razmišljaju o ponuđenim interpretacijama, a ispitanicima koji su učestvovali u intervjuu daće priliku da, čitajući svoje odgovore (koje smo nastojali da sačuvamo u originalnoj formi), možda preispitaju ne samo stavove nego i svoje ponašanje, kao građana u procesu tranzicije.

⁴ Videti tekst Z. Stojilkovića u II delu knjige o modelima apstinencija

⁵ M. Lazić, *Promene i otpori*, str. 5, 2006. Filip Višnjić, Beograd

POGLED NA POSTOKTOBARSKU SRBIJU IZ UGLA ISTRAŽIVANJA U OKVIRU PROJEKTA POLITIKA I SVAKODNEVNI ŽIVOT⁶ (Opšti pregled po gradovima)

„Svaka revolucija ima dve faze:
prva je borba za slobodu,
druga, borba za vlast”
(Adam Michnik)

I DEO

Činioci uticaja svakodnevnog i društvenog života na stavove građana Srbije

U osam gradova Srbije (Beogradu, Novom Sadu, Nišu, Kruševcu, Kragujevcu, Valjevu, Subotici i Novom Pazaru) obavljen je decembra 2006. intervju sa 100 ispitanika (od kojih su neki učestvovali i u prethodnim ispitivanjima), sa pretežnim brojem mlađih ispitanika (70% mlađih, do 40 godina, i 30% starijih) sa ciljem da se proverí hipoteza da su mladi ljudi u većini demokratski orijentisani ali i, budući dosta brojni u grupi apstinenata., da umanjuju šanse za dosledniju demokratsku transformaciju srbijanskog društva.

Budući da je ciljna grupa sastavljena od izbornih apstinenata, osnovni cilj ovog istraživanja je bio da se utvrdi zašto građani odlučuju da apstiniraju na izborima i u kojoj meri njihova percepcija/ocena društveno-političke situacije u Srbiji posle 5. oktobra utiče na te odluke. U prvom delu analize razmatraćemo kako različiti uslovi u navedenim gradovima Srbije uslovljavaju percepciju postoktobarske stvarnosti ispitivanih građana i da li se njihovo zadovoljstvo/nezadovoljstvo uslovima života u

⁶ U okviru ciklusa *Politika i svakodnevni život*, izvršeno je treće istraživanje u decembru 2006. u osam gradova Srbije, po istoj metodologiji, putem „indeep interview“ i kvalitativne analize rezultata (o tome videti detaljnije u knjizi *Politika i svakodnevni život*, 2003. „Filip Višnjić“, Beograd).

gradu (i kroz tu lokalnu prizmu na globalnom nivou društva) može dovesti u vezu sa negativnim ili pozitivnim stavovima o postoktobarskim promenama i procenom perspektive za budućnost. Druga hipoteza, kao polazna osnova analize, bila je da će stepen nezadovoljstva demokratskim promenama više uticati na građane koji su demokratski orijentisani i da će usloviti njihove kritičke stavove s obzirom na (ne)ispunjenje očekivanja, dok će građani koji su politički neopredeljeni ili manje kritični prema bivšem režimu, odnosno nostalgični za vremenom bivše Jugoslavije, zauzimati u manjoj ili većoj meri negativne stavove, poričući da su se desile bilo kakve promene posle 2000. godine ili ocenjujući, čak, postoktobarsku društveno-političku situaciju kao goru nego pre oktobarskog prevrata.

Nastojali smo da saznamo kako ispitanici procenjuju: a) mogućnosti demokratskog razvoja Srbije iz današnje perspektive, b) da li vide da se nešto promenilo (i koje promene navode), c) na koji način objašnjavaju porast popularnosti stranaka bivšeg režima, d) da li vide opasnost od povratka u prošlost i da li sami nešto čine da do toga ne dođe. U ovom delu analize biće obrađena pretežno prva dva pitanja, prateći odgovore ispitivanih građana po gradovima. Naime, tema obrade je kako na stavove intervjuisanih građana o promenama posle 5. oktobra i na ocenu o karakteru tranzicije u Srbiji deluju (ne)zadovoljstvo uslovima života i funkcionisanja društva na nivou grada, kao i lični i društveni problemi ispitanika.

Dakle, kada se stavovi intervjuisanih građana analiziraju u kontekstu svakodnevnog života koji se odvija na nivou grada dolazimo do saznanja da postoje sledeće razlike: 1) više građana ispoljilo je delimično zadovoljstvo uslovima života u Beogradu nego u drugim gradovima i, na osnovu toga, više su uočavali izvesne pozitivne promene u odnosu na 90-te godine i 2) građani koji izražavaju izvesno zadovoljstvo uslovima života (u svom gradu i okolini, kao i u ličnom životu) pokazuju sklonost/sposobnost da realnije percipiraju promene posle 2000. nego što je slučaj sa građanima koji su nezadovoljniji, što se ispoljava u negiranju promena i u oštini kritike postojeće društveno-političke situacije u Srbiji.

Beograd

Zadovoljni građani (ili delimično zadovoljni) životom u Beogradu i promenama koje uočavaju u gradu zauzimaju sledeće stavove:

(1) Oni uglavnom ocenjuju da je život drugačiji posle 2000. godine, odnosno da postoje razlike u odnosu na 90-te, mada većina smatra da su promene spore. Najčešće navode bolju finansijsku situaciju i izvesne promene u infrastrukturi i u ekonomiji (nema inflacije, izvesna borba protiv korupcije, nema redova i oskudica, država ne štampa pare); ali naročito ističu da više nema straha od ratova, da je srušena diktatura i da je ostvarena sloboda govora i mišljenja (nema jednoulja). Oni smatraju da su ljudi opušteniji i najpozitivnije ocenjuju rezultate promena u kulturi. Građani Beograda misle da se u Beogradu živi bolje nego u unutrašnjosti, da je politička scena transparentnija. Beograđani, takođe, misle da je vlast lakše smenjiva i da se lakše otvara mali biznis. Kako stepen zadovoljstva uslovima koje pruža grad za bolji lični život deluje na stavove ispitanika, najbolji primer daju odgovori mladog građanina, studenta (28) koji i privređuje i dobro živi, jer je njegova procena današnje situacije u Srbiji u najvećoj meri pozitivna i stavovi zvuče optimistički, što izražava izjavama: „počeli smo da izlazimo iz krize i stvari se polako vraćaju na svoje mesto“, „nije izgubljena vera u demokratiju“. Za ispitanike u ovoj grupi je uočljivo da, ipak, misle da postoje neke demokratske partije, na primer, ističu DS, GSS i LDP, a ne ispoljavaju ni potpuno nepoverenje u sve političare, obično ističući da su verovali Zoranu Đinđiću, a sada delimično Borisu Tadiću. A prigovori/kritike su manje zastupljeni nego kod drugih ispitanika kod kojih preovlađuje nezadovoljstvo, što kratko formuliše studentkinja (26) rečima: „Nezadovoljstvo je sve veće pa i ne možeš da primećuješ dobre stvari“.

(2) Kritike ispitanika koji su zadovoljniji svojim svakodnevnim životom u gradu ne izostaju, ali su manje oštre i izrečene sa više obzira, a odnose se često na mentalitet građana koji nije usklađen sa novim vremenom; oni govore i o nestanku entuzijazma koji je postojao 5. oktobra, usled čega kritikuju pasivnost građana (međutim, i sami su pasivni). Čest prigovor je i da su mlađi zapostavljeni, da su „hendikepirana generacija“, a žale se i na opterećenost politikom (uočavajući kriminalizaciju politike), te se, stoga, javlja nepoverenje u „demokratske partije“. Ipak, nije kod njih izgubljena nada da može biti bolje i da građani mogu uticati na politiku (mada gotovo niko od ispitanika ne pokazuje da to pokušava i da čini). Kritika se odnosi i na to da se još bavimo prošlošću i da je i dalje

razvijena ksenofobija. Naročito naglašavaju da se zanemaruju bitni problemi. U većini slučajeva zaključak glasi: bolje je nego pre 2000 godine, ali ne koliko smo očekivali.

(3) Građani iz ove grupe (zadovoljnijih) vide kao glavni problem ubistvo premijera Zorana Đinđića i kao posledicu zaustavljanje reformskih procesa, izričući oštrije kritike na račun druge postoktobarske vlade, pa ocenjuju da u 2006. nije jasno kuda ide Srbija.

(4) Upadljivo je da ni jedan građanin iz ove grupe ne konstatuje da se ništa nije promenilo ili da je gore nego što je bilo 90-ih godina.

Građani koji su, uglavnom ili pretežno, nezadovoljni uslovima života u Beogradu i ličnim životom, a naročito nezaposleni, zauzimaju upadljivo drugačije, više negativne stavove prema postoktobarskoj situaciji u Srbiji. Oni najčešće govore o „ogromnim problemima“, o nefunkcionisanju svih institucija i javnih servisa (kažu: ostala je birokratija), što ilustruje iskaz: „nema suštinskih promena, sve je samo 'šminka'“ (u smislu: popravljaju se samo ulice i fasade zgrada - ž. 26, student). U toj grupi učestali su i sledeći odgovori: „ništa se nije promenilo, sistem je ostao isti kao i prethodni“, „ništa nije urađeno“, „ne vidi se prihvatljiva opcija, jer nema demokratskih partija“, „napredak je nula“ (m. 37, SSS). Izraženo je i osećanje da vlada korupcija na svim nivoima, da je zavladao mafija, da je jaz između bogatih i siromašnih sve veći i da je kriza zahvatila celo društvo. Stoga, građani iz ove grupe nikome ne veruju, pa ni u demokratiju, a jedan ispitanik (m. 40, moler) ističe kao problem što nema harizmatične ličnosti, jer smatra da nam je potreban autoritarni sistem.

Što je nezadovoljstvo izraženo, a naročito kod nekolicine koji žale za starim režimom, ističe se da se ranije bolje živelo (jedan ispitanik sadašnje stanje poredi sa 80-im godinama - m. 42, SSS), a drugi sa 90-im, smatrajući da se bolje živelo za vreme Slobodana Miloševića (jer se „mogli raditi na crno i švercovati“). Zaključak sasvim nezadovoljnih građana je da je „sve krenulo nizbrdo“ i da im je u ličnom životu gore. To se naročito ispoljava kod nezaposlenih građana: jedna nezaposlena novinarka (23), koja ne može da nađe posai i živi u materijalnoj oskudici, deli mišljenje sa nekolicinom drugih u istoj situaciji kada govori o katastrofi i haosu u politici, o tome da vlada potpuna zbunjenost i letargija građana, jer su nemoćni i njihov uticaj je zanemarljiv, a „ružičasta televizija“ diktira trend vrednosti. Na osnovu takvih izjava dolazi se do opšteg nepoverenja i u institucije i u ličnosti u politici. Najcrnju sliku postoktobarske Srbije pru-

ža sredovečni građanin (47, VSS), koji je sasvim nezadovoljan stanjem u gradu, te ocenjuje da ništa nije urađeno, da su ostali isti centri moći, da ni ovi političari nisu ništa bolji nego ranije, te zaključuje da je „u ovoj zemlji kompletna ekonomija zasnovana na korupciji“, da „uopšte ne postoji građansko društvo“ i da „političari neće ni da dozvole da se nešto promeni“, a to dokumentuje zapažanjem da se ne primenjuju sankcije protiv kriminalaca i dolazi do zaključka: „sve je gore i gore“. I oni koji su manje nezadovoljni ističu više pojave negativne prirode, sa manjim skretanjem pažnje na izvesne, često marginalnije, pozitivne promene. Karakteristično je za građane iz ove grupe da ne vide da je i jedna od postojećih partija demokratska, niti da se dešavaju neke demokratske promene.

U celini, građani Beograda pokazuju veću sposobnost da uoče oba aspekta, i promene i nedostatke, a njihove kritike su manje ostrašćene i grupa nezadovoljnih je manja od broja građana koji doživljavaju izvestan stepen zadovoljstva promenama. Kod njih se ne javlja sumnja u celokupni proces tranzicije (oni prave jasniju diferencijaciju između učinaka prve i druge postoktobarske vlade).

Drugim rečima, građani Beograda koji su doživeli izvestan napredak i u ličnom životu „vide“ i život u gradu i u društvu u pozitivnijem svetlu i više osećaju da se „nešto menja“ i to ne samo površinski, dok oni koji su i dalje u kategoriji „gubitnika“ (bez posla ili u bezuspešnom traganju za poslom) ili su i dalje zbog oskudice prinuđeni da žive sa roditeljima i bore se da prežive, formiraju pretežno crno-belu sliku svoje svakodnevice, a iz te situacije i društva u celini. Malu grupu čine (mahom stariji) ispitanici koji, čini se, nisu skloni promenama, pa i dalje žive u prošlosti kojoj daju prednost nad sadašnjošću.

Kragujevac

U poređenju sa građanima Beograda, ispitanici iz ovog grada su pretežno samo delimično zadovoljni uslovima koje im grad pruža za lični napredak, a izrazito više nezadovoljni. Stoga su i više skloni crno-belom percepciji postoktobarskih promena, mada bi se moglo reći da je njihova kritika nedostataka realnija, jer preciznije uviđaju slabosti postoktobarske tranzicije.

Samo jedan mlađi ispitanik (28, VSS) i dve ispitanice, koje su relativno zadovoljne uslovima svog života, uočavaju više nastalih promena posle 5. oktobra, iako ukazuju na neispunjena obećanja i na nezadovoljstvo

lokalnim vlastima. Ali, promene koje ističu su često površnije prirode i to su, pre svega, promene u poređenju sa teškoćama ratnog perioda (sankcije, inflacija, strahovi od mobilizacija) u vidu iskaza: „stanje se posle 2000. polako popravlja“ ili „živi se bolje, bez obzira na priče“. Postoji i mišljenje da ima nekih demokratskih partija (LDP, G17+, DS), a uočavaju se i izvesne promene u privredi (na primer: otvaraju se male firme, nova radna mesta i sl.). Ova mala grupa ispitanika, ipak, još nije izgubila nadu da može biti bolje.

Međutim, kod svih ispitivanih građana ovog grada liste prigovora i nezadovoljstvo promenama su duže od onih koje ističu građani u Beogradu, što je u najoštrijem vidu izraženo stavom: „ostalo je mnogo smeća iz 90-ih“ ili „profiteri i lopovi iz 90-ih sada su postali 'veliki biznismeni'“ (ž. 28). Nezadovoljstvo je izrazito formulisano kao „mrvlji koraci promena“, sa naglaskom na razočaranju koje je nastalo posle euforije od 5. oktobra.

Dakle, kod većine ispitanika iz Kragujevca lista negativnih pojava u postoktobarskom periodu je skoro isključiva, a izražena sažeto u rečenicama da je „opšte stanje u gradu nepodnošljivo“, da je „materijalni standard očajan“, da se „lošije živi u Kragujevcu nego u drugim gradovima“ (mada uočavaju da je nešto bolje nego na jugu Srbije). Iz toga proizlazi beznadežnost i ogorčenost izražena rečenicom: „nema mogućnosti da izađemo iz tunela“ (ž. 50. novinarka). Veoma je rašireno nezadovoljstvo lokalnom vlašću i isticanje loših kadrova na tom nivou, te opšte nepoverenje u demokratske snage („vrćenje u krug bez smera“ - kaže ista ispitanica). To se dokumentuje tvrdnjom da preovlađuju borba za vlast i međusobni stranački sukobi, zbog čega se doživljava da su političke promene zaustavljene. Argumenti kojima potkrepljuju svoje nezadovoljstvo politikom su sledeći: zato „što je (i postoktobarska politika) zagledana u prošlost“, te i dalje vlada ksenofobija i veličanje ratnih zločinaca i ubica; zatim što se upotrebljava populizam radi pridobijanja birača; a naglašena je i opasnost povratka na stari režim, jer „Vojislav Koštunica je mnogo bliži Slobodanu Miloševiću“ i SPS i SRS su sve brojniji i jači, pošto nije izvršena lustracija (ž. 43, OŠ. nezaposlena). Osnovni prigovori današnjim političarima su: „političari ne rade ništa za narod“ i narod je zgrožen njihovim ponašanjem (m. 38, portir); nemaju osećanja za socijalnu pravdu; nisu rešili osnovne probleme i gomilaju afere (m. 31. OŠ. nezaposlen). Ima čak i izjava da je ranije bila jasnija politika, da je sada i gore jer je siromaštvo veće (ž. 55. trgovkinja) ili da „nema redova, ima svega, ali ne može da se kupi“. Iz toga sledi zaključak da se ne vidi nikakvo po-

boljšanje i da postoji mala razlika u odnosu na bivši režim, jer „ni sada nema suštinske slobode“ (prethodno navedeni ispitanik).⁷

Zbog težine nerešavanih problema građani ovog grada nikome ne veruju (ali ponekad navode da veruju samo crkvi i patrijarhu), izraženije je nepoverenje u Evropsku uniju i Haški Tribunal, što najupadljivije ističe jedan građanin (38) rečima: „Srbi su u Hagu izvukli deblji kraj“. Ali, građani su kivni i zbog opšteg pada morala i ističu korumpiranost svih institucija i kažu: „svugde treba dati mito“, mada neki napominju da su za to krivi i sami građani. Ipak, oni su nezadovoljni i zbog „omalovažavanja građana, jer građani se ništa ne pitaju“. Drugim rečima, dominiraju negativni stavovi u oceni postoktobarskog perioda, u čiju demokratskost sumnjaju skoro svi građani ovog grada.

Ipak, jedan (manji) broj i ovdašnjih ispitanika ponavlja da su najvažnije promene: smenjivost vlasti, „bolje je ali smo više očekivali“, a primećuju i da „narod više kuka nego što treba“ ili „ne može se reći da je ranije bilo bolje, zaboravlja se na ratne godine, da smo bili agresori“ (ž. 43. OŠ). Međutim, krajnji zaključak koji se može izvesti iz odgovora ispitivanih građana Kragujevca glasi: „Sve je to daleko od demokratske atmosfere“ (m. 27. student ekonomije).

Kruševac

Slična se pojava može uočiti i kada su u pitanju građani Kruševca. Naime, samo retki pojedinci su relativno zadovoljni uslovima života u gradu i ličnim kvalitetom života (samo jedna ispitivana građanka i jedan građanin) i može se, i u ovom slučaju, konstatovati da postoji korespondencija između pozitivnog raspoloženja građana i relativno optimističnije percepcije današnje stvarnosti, te u tim slučajevima i veća sposobnost uviđanja nastalih promena posle 2000 godine.⁸ Ali, i kod ovih ispitanika postoje ambivalentni stavovi kada ističu da je nastala promena u kvalite-

⁷ Najverovatnije je da je ovakve „pesimističke“ stavove građana Kragujevca izazvala realno teška socijalna i materijalna situacija jer ovaj grad vidno propada, ali i loše iskustvo sa lokalnom samoupravom, što može da potvrdi pretpostavku o značajnom uticaju kvaliteta života na raspoloženje i stavove građana.

⁸ Mada pomenuta građanka (29, čistačica u opštini) možda zasniva svoje stavove na činjenici da je, posle petnaestogodišnjeg čekanja na posao, dobila posao kada se učlanila u DS, a možda i na lojalnosti toj partiji, što potvrđuje i odgovor da će, možda, na buduće izbore (u januaru 2007.) izaći zato što radi u opštini

tu vladanja a istovremeno i da Srbijom vladaju korumpirani političari i mafija (ž. 29.); da je DS demokratska partija i da ima dobar program, ali i da se ne može povratiti poverenje u demokratske partije pri čemu kao najveći problem ističu stalni sukob DSS-a i DS-a zbog čega nemaju poverenja u institucije i političare (osim što se ponekad ističe izvesno poverenje u Borisa Tadića); a ista građanka, koja je dobila posao zato što se učlanila u partiju, kao promenu ističe da su „ranije ljudi morali da se učlane u SPS da bi dobili posao“.

Simptomatičan je primer kako na stavove ispitanika utiču bolji lični uslovi života građanina: ispitanik (27. advokatski pripravnik) koji radi privatno, izražava prenaplašene pozitivne ocene promena, na primer, kada kaže da se lakše dolazi do posla (za razliku od svih ostalih ispitanika koji su isticali suprotno), da je politička situacija stabilnija (mada i sam pada u ambivalentnu klopku kada primećuje da su ostali neki problemi, kao velika nezaposlenost), da se bolje živi i da su plate sigurnije; a postojanje slobode dokumentuje time što „možemo slobodno da kritikujemo vlast“, jer kaže da vlada legalizam, da nema više govora mržnje (!). Isti ispitanik relativizuje krizu društva kada konstatuje da „postoji kriza kao i u svim zemljama u tranziciji“ i, iz te dosta ružičaste perspektive, zaključuje da postoji nada u demokratske snage i da pesimizam nastaje zato što se više očekivalo.

Svi drugi intervjuisani građani Kruševca, koji su pod utiskom „unazađivanja grada“, govore sasvim suprotno, jer su krajnje razočarani, čak ojađeni, i dolaze do zaključka da nema nikakvog napretka. Osnovni stav ovih građana je: ništa se nije promenilo ni u politici ni u ličnom životu svakodnevice.⁹ Ali, vrlo precizno navode razloge za nezadovoljstvo odsustvom očekivanih promena. To su: povećana nezaposlenost, vladavina korupcije na vrhu, opšta stagnacija u ekonomiji, socijalna nepravda, teška finansijska situacija za sirotinju i, kako kaže jedan građanin (30), „nemam para ni za goli život, a poslodavci iskorišćavaju radnu snagu“. U politici su glavni nedostaci, prema iskazima ovih ispitanika, što institucije nisu reformisane, nisu za to iskorišćene „šanse koje su postojale za vreme vlade Zorana Đinđića, a posle toga kao da je sve krenulo unazad“ (m. 40. OŠ). „Korak napred - dva koraka nazad“ može se uzeti kao moto

⁹ Iako jedan građanin napominje da je lično zadovoljan, teško je u to poverovati pošto su i on i žena nezaposleni i žive od male penzije njegove majke (30, keramičar), dok druga ispitanica, iako oseća izvesne promene u ličnom životu, konstatuje da se ništa nije promenilo na globalnom planu (34, ekonomski fakultet).

stavova većine nezadovoljnih građana ovog grada (iz iskaza ž. 31. psihologa), što se potvrđuje stalnim međusobnim sukobima političkih partija, kao i da „od praznih razgovora (političara) nema hleba“ (m. 30). Kritikuju centralizam (sve se rešava u Beogradu) i prigovora da političari brane samo lične interese. A na meti kritike je i loš izbor poslanika i konfuzija zbog velikog broja partija.¹⁰ Česta kritika glasi: kadrovi se razmeštaju po partijskoj osnovi, što se dopunjuje izjavom jedne građanke: „na vlasti su nezreli ljudi, a važna im je samo vlast“ (ž. 47. VSS). Opšti zaključak se može izraziti stavom ispitanika u Kruševcu da vlada politička neizvesnost, a neki ispitanici čak dolaze i do stava da treba dati šansu radikali- ma da se vidi šta mogu oni da urade jer, kako kaže jedan ispitanik, „možda bi SRS mogao da uvede red“ (m. 30), jer nema stvarno demokratskih partija. Rezime ovog pesimizma se možda nalazi u odgovoru jedne građanke: „jedina promena je što više nema Slobodana Miloševića, sve ostalo je isto“ (ž. 29). Zaključak je unison: nikome se ne veruje jer vlada opšta kriza svesti i morala, „zavladao je nemoral, nerad, pohlepa, grabež, mržnja prema drugom“ (ž. 47). Drugim rečima, zavladao je globalna kriza i „svi love u mutnom“ (ž. 31), pa i kada vide promenu u odnosu na izlazak iz izolacije, to ne osećaju u poboljšanj svoga ličnog života, kako kaže jedna ispitanica: „iako je pozitivno otvaranje prema svetlu, lično meni nije od toga ništa bolje“ (ž. 29). Štaviše, kriza se produbljuje, smatraju ispitivani Kruševljani, ali samo jedna građanka priznaje odgovornost građana što na sve to pristaju, što može da implicira i shvatanje sopstvene odgovornosti (ž. 34). Rezultat je: opšte nepoverenje u društvene institucije i rukovodeće ličnosti.¹¹ I u Kruševcu izvesni građani smatraju da je samo Zoran Đinđić bio pravi demokrata i da je mogao da sprovede ono što je obećavao. Dominira uverenje da se građani ne interesuju za demokratiju, jer su gladni (m. 68, sudija). Zbog takvog pretežno negativnog stava izazvanog naglašenim nezadovoljstvom uslovima svakodnevnog života u ovom gradu, građani su digli ruke od svega.

¹⁰ „Srbi nisu za višepartijski sistem, treba im diktator“ (ž. 28, nezaposlena).

¹¹ A ista građanka kaže: verovala sam Slobodanu Miloševiću, a danas nema kome da verujem, što se poklapa sa autoritarnim shvatanjem, naime, da danas nema harizmatične ličnosti na političkoj sceni, kao što je bio Slobodan Milošević.

Niš

Situacijom u gradu i lokalnoj samoupravi su manje ili više nezadovoljni svi intervjuisani građani, a i oni koji iskazuju izvesno zadovoljstvo opštom situacijom podeljeni su između stavova o vidljivim promenama i kritike pojava, kako u ekonomiji tako i u politici. Samo jedan ispitanik (33, profesor u privatnom sektoru), koji se oseća sigurnije i stoji materijalno bolje, izražava nadu da će biti bolje i uverenje da građani svojim udruženim delovanjem mogu da promene ono sa čime nisu zadovoljni, ali napominje da „možda ne znamo svoja prava“; njegova procena društvene situacije u postoktobarskoj Srbiji je optimistička: on smatra da postoji „blaga kriza ali sa tendencijom izlaska“ i ne veruje u mogućnost povratka na stari režim; takođe, ima poverenja u neke demokratske stranke i stručna lica. Ali, postoji izvesna prikrivena ambivalentnost kada govorom u ime „drugih“ konstatuje da „građani ne veruju demokratskim strankama“ i da „ne vide korist od protesta i učešća u politici“, a zdvojnost izbija na površinu kada kaže: „U politici se uglavnom pričaju prazne priče“.

Većina intervjuisanih građana Niša, međutim, uopšte ne deli ni najmanju dozu optimizma, osim donekle u jednom iskazu, da je „u gradu slabije nego što ima potencijala“ (m.32, inženjer zaštite na radu); iako smatra da su razlike u odnosu na bivši režim očigledne (i navodi: stabilan dinar, kredite, bolji standard, smena vlasti putem izbora i lično veća materijalna sigurnost) i njegova relativno optimistička slika blede kada izjavljuje da je „sistem vlasti ostao isti“, jer se na važne položaje dolazi po partijskoj liniji, da je vojska uništena, te zbog toga i on veruje samo crkvi. Njegovo objašnjenje zašto još nije postignut „normalan život“ je u tome što nije iskorišćena energija od 5. oktobra. Izvesno zadovoljstvo opštim i ličnim uslovima izražava i građanka koja je (među retkima) angažovana u NVO, u borbi protiv siromaštva (30, SSS, nezaposlena), ali sve promene ocenjuje kao nedovoljne, kada kaže: bolja je administracija ali ništa suštinski nije bolje, jer reforme nisu izvedene do kraja; međutim, ona ističe i ličnu odgovornost građana što se ne reaguje na nepravilnosti, ali i veruje u mogućnost demokratskih promena (i kao demokratske partije navodi DS, LDP i G17+ tvrdeći izričito da tu ne spada DSS). Ista ispitanica donekle relativizuje iskaze o uočenim promenama kada konstatuje da su „građani samo posmatrači“, „da nije očekivala čudo, ali ne kretanje unazad i bujanje nacionalizma“, iz čega prozlaži njen zaključak: „nemam šta da biram“ (što je u neskladu sa priznanjem da ima nekih demokratskih partija). Donekle je veru u mogućnost demokratskih promena

sačuvala i psihološkinja (28); mada smatra da su društveni život i komunikacije u gradu siromašni i da vlada nekultura, ona misli da nema povratka na staro „jer se građani još sećaju režima Slobodana Miloševića, iako to već jenjava“. Važno je, kaže, da se više ne spremamo za rat, da se više oslanjamo na Evropu (ali istovremeno misli da preterano usmeravanje na Zapad, odvlači mnoge građane ka radikalima). Međutim, njena izjava da nema jasne granice između demokratskih i nedemokratskih partija, jer „ni jedna ne radi za narod“, otkriva ambivalentnost i ovih naizgled pozitivnijih stavova.

Građane koji su u potpunosti nezadovoljni svakodnevicom, pa otud i opštim stanjem, možda najbolje predstavlja studentkinja menadžmenta (23), koja je napustila privatni fakultet zbog nezadovoljenih očekivanja i koja ne vidi nikakvu promenu posle 2000: „u politici nema nikakvih promena, svi gledaju samo sebe“, „nema nikog sposobnog da se uhvati u koštac sa krizom“, ni jedan političar ne uradi ono što obećava; pa se čak dešava i sumnja (i kod drugih ispitanika) u krađu glasova na izborima i posle 2000. godine; ona smatra da su samo novac i moć na ceni i da se znanje uopšte ne ceni, jer „diploma se može kupiti“ (što implicira da su građani ovog grada i pre otkrivanja afere „Indeks“ znali da u visokom školstvu vlada korupcija). Na osnovu toga ona konstatuje da su građani izgubili veru u korisnost angažovanja, budući da ne veruju više nikome.

„Hendikepirani“ građani (bilo zbog nezaposlenosti ili invalidnosti) veoma su oštri u svojim stavovima. Građanin koji je učestvovao u ratovima 90-ih godina (45, vozač, invalid) sve vidi samo negativno: „sve je u gradu sivo, deluje depresivno“, u politici sve je isto - „isti paket, samo drugi omot“, „politika je tabu-tema, ne možeš ništa da promeniš“; ali, on misli da ne samo da se ništa nije promenilo od perioda Slobodana Miloševića već da je sada i gore i zaključuje: „ne možemo se izvući iz krize, jer vladaju nazovi-demokrati“ u koje nema poverenja. Krajni pesimizam izbija iz sledećih redova: „uništeni smo i fizički i psihički“ (u tom kontekstu slabo zvuči njegovo podsećanje da se ne može zaboraviti period vladavine Slobodana Miloševića i da danas nije tolika beda kao 90-ih). U tu grupu (hendikepiranih) spadaju i nezaposleni koji, takođe, imaju drugačiju percepciju postoktobarske stvarnosti od onih koji su bar donekle materijalno obezbeđeni, što utiče na njihove stavove o „demokratskoj tranziciji“ (većina njih govori o takozvanoj demokratskoj tranziciji). Mlada nezaposlena građanka (28, OŠ) kaže: „Drugačije sam zamišljala demokratiju, sada su i dalje na vlasti i u političkom životu ljudi koji su

krali“; ona doživljava kao krah to što se sve prodaje za male pare i što se radnici masovno otpuštaju, kao i to što se kriminalizacija društva i politike prihvata kao normalna pojava, zaključujući: „a nas građane nema ko da sluša“. Dakle, konstatuje ona: „u začaranom smo krugu i nema izlaska jer i dalje samo preživljavamo“. Ona objašnjava da se ne može danas pokrenuti masa kao 5. oktobra, jer se ne može imati poverenja u političke partije (i dodaje: „treba samo slušati prenose iz Skupštine (Srbije)“). Vrlo slične stavove zauzima i drugi nezaposleni građanin (33, SSS) koji smatra da grad nikada nije imao lošiju lokalnu samoupravu (u Nišu vlada stranka Nova Srbija), jer je stopirala sve prethodne promene. Zato ovaj građanin smatra da Srbija teško može postati „normalan svet“, dodajući da čak i DS gubi poverenje.

Upadljivo su velikom pesimizmu skloni stariji građani. Privatni preduzetnik (51) svoje neraspoloženje izražava rečima: „političari su 2000. obećavali svašta samo da bi se dočepali vlasti“ i ocenjuje da je DS na vlasti „krala više nego Slobodan Milošević“, kao i da su prosperirali samo tajkuni. On se pita „koja je to demokratija u ovakvoj tranziciji, u kojoj članovi partija razmišljaju partijski a ne demokratski“ i ističe da je Srbija danas više zadužena nego ikada pre (izražavajući nostalgiju za Titovim vremenom). Zbog svega toga, on ne veruje da ćemo se izvući iz krize (a napominje da bi to mogli jedino braća Karić ili neki drugi Tito). Najstariji ispitanik iz ovog grada (63. VSS) konstatuje da je grad u kolapsu, jer su fabrike oduzete radnicima, „privatizacija se koristi za lično bogaćenje“, a strani kapital je otišao na pogrešne strane; da je „vlast je ponovo zavukla ruke u državnu kasu“ i zaključuje da nema „dobrih domaćina“ u upravi, dok se „iza demokratije krije sve prljavo“. Ovaj ispitanik objašnjava da se politika radikalizuje zato što demokratija nije uspela. Dakle, sve u svemu, ovo danas je stanje bez promena, čisti neuspeh.¹²

Čini se da stavovi intervjuisanih građana u Nišu korespondiraju sa ličnim, više naglašenim nezadovoljstvima i frustracijama koje utiču kako na pretežno nepovoljne ocene o promenama posle 2000. godine, tako i na ambivalentne procene realne situacije u Srbiji 2006.

¹² Ogorčenost ovog građanina može se objasniti ličnom nepovoljnom situacijom: izgubio je posao usled privatizacije firme, a nije ispunio uslove za penziju, te je na birou rada bez šanse da dobije posao u poodmaklim godinama.

Valjevo

Razmotrićemo najpre šta se može istaći kao opštiji stav u svim intervjuima građana ovog grada: to je naglašeno nepovoljna ocena kvaliteta života u gradu i ekonomske situacije posle 2000. godine, pri čemu su čak i oni građani koji uočavaju izvesne pozitivne rezultate ambivalentni u svojim stavovima i pretežno razočarani postoktobarskim promenama. Mali je broj uočenih pozitivnih promena, koje se iskazuju uglavnom uopšteno u smislu:

- „pokrenuo se točak, pojavila se nada, mladi pokušavaju nešto da urade“ (ž. 50, VS koja, međutim, dodaje da su mladi sputani i da gube nadu); „krenuli smo nekom nazovi-demokratskom tranzicijom koja je bolna“ (ali i ova građanka, koja kaže da je „po prirodi optimista“, iznosi mnogo više negativnih pojava nego argumenta za demokratsku tranziciju);
- nastalo je više udruženja i mogućnosti za rad NVO, doneti su novi zakoni, veće su slobode i prava građana (ž. 39, pedagog), ali ni navedena ispitanica ne glasa jer je razočarana u rezultat promena;
- „budućnost nam je izvesnija“ (ž.36), ali ista građanka konstatuje i da je „Srbija u velikoj krizi“ ;
- „dosta mladih ima želju da nešto promeni“ (ali ta ispitanica kaže i da „omladina uzalud troši svoje vreme“);
- a ispitanik (25, instalater) koji kaže da život nije loš, da je lično sasvim dobro i da kao ni kolege nema problema, ne navodi nijednu pozitivnu promenu u prilog tom iskazu, već konstatuje „da su svi bolje živeli 90-ih godina“;
- ovakvo raspoloženje sumira četrdesetogodišnja visokoobrazovana građanka stavom: „život nije baš kvalitetan, malo ima pozitivnog i male su razlike u odnosu na 90-te godine“, jer „puno se očekivalo a malo se desilo“.

U Valjevu su intervjuisani građani uglavnom vrlo nezadovoljni životnim uslovima u gradu (uglavnom se žale na zagađenost vazduha, da je grad prljav, sa smećem na svakom koraku, da vlada opšta nekultura). U najoštrijoj formi to izražava mladi građanin (27, student): „Živeti u Valjevu je isto što i biti šest metara pod zemljom“ (mислеći na mrtvilo grada). U poplavi naznačenih negativnih pojava zvuči neubedljivo ako ispitanici navedu i po neki pozitivni rezultat, jer ih i dovedu u sumnju suprotnim stavovima, iznoseći mnogo konkretnije i brojnije ono sa čime nisu zado-

voljni. Kao učestali pozitivan odgovor ističu se pozitivne karakteristike 90-ih u odnosu na period posle 2000.; na primer, nezaposleni sredovečni građanin misli da su 90-te bile bolje, jer se moglo lakše preživeti švercovanjem; a drugi stariji građanin (privatni trgovac) smatra da je pozitivna karakteristika prošlosti bila u tome što je tada postojala hijerarhija i „znalo se šta ko radi“, što je davalo rezultate, a kao nedostatak sadašnjice ističe da „nema harizmatičke ličnosti“.

Među malobrojnim pozitivnim stavovima prednost je data izvesnim promenama u ekonomiji (napredak u monetarnoj politici, strane investicije jer nema više totalne izolacije; a u politici se naglašava da sada ne ratujemo, da se otvaramo prema EU, da su doneti novi zakoni, ali se ističe i da se ne rešavaju najvažniji problemi).

Rečju, građani Valjeva vide malo toga što bi se moglo oceniti kao pozitivna promena u postoktobarskom periodu i uverljiviji su kada ističu da postoje samo male razlike između 90-ih i 2000-ih.

Na osnovu ukupnih rezultata, može se utvrditi da je najfrekventniji stav građana Valjeva: „ništa se nije promenilo“, „ne vidi se ništa pozitivno“, „kvalitet života je nezadovoljavajući“, iz čega izvode zaključak: „ako ostane ne možemo se izvući iz krize“ (to konstatuje, čak, i građanka čija porodica živi udobno i koja ima dobar društveni položaj). Glavni prigovori se odnose na to da je „sistem ostao isti, samo se menjaju oni koji ulaze u 'Dvor'“ (privatni trgovac). Iz toga proizlazi veliko nezadovoljstvo postoktobarskom politikom i ljudima koji njom upravljaju, prema kojima vlada opšte nepoverenje, pre svega, u lokalnoj samoupravi (ali se u nekoliko slučajeva kao osobe od poverenja ističu i Dragan Marković Palma, pored Mladana Dinkića i Borisa Tadića). Ali, većina ispitanika u ovom gradu iskazuje poverenje patrijarhu.

Kada su u pitanju problemi/nedostaci postoktobarske politike, na koje se žale građani, najviše se navodi sledeće (prema frekvenciji):

- na meti najoštrije kritike su novi političari, za koje se kaže da su isti kao i prethodni, a ponekad čak i gori; „jedne parazite su zamenili drugi paraziti“ (m. 27, student); ili „jedne lopove smenili su drugi lopovi“ (m. 25, instalater); političarima su važnije fotelje, nego šta će biti sa narodom; „došli neki novi ljudi, ali se ne vidi šta su dobro doneli“ (m. 44, majstor); svi političari su korumpirani, sa sumnjivim kapitalom; veza novobogataša „koji su stekli čitave imperije“ sa vlašću (ž. 36, VS); a navode se i stalne međusobne svađe političara i njihova prazna obećanja;

- partije se samo zovu demokratskim a, u stvari, nema demokratskih partija, a ni demokratije u partijama: „partijama su potrebne samo ovce koje će da glasaju za njih“ (stariji trgovac); ima mnogo partija a sve su samo željne vlasti; nema nosilaca demokratskih promena (promene diktiraju „novokomponovani bogataši“); partije su prisvojile mandate poslanika, jer im tako više odgovara (ističe se kritika lošeg izbornog zakona);
- ne veruje se rukovodećim ličnostima ni institucijama: „sve institucije su politički obojene, čak i crkva“ (ž. 40, VS) i korumpirane, kao i politički lideri;
- loša socijalna politika: velika nezaposlenost i socijalne razlike, „neki imaju previše, a drugi jedva sastavljaju kraj s krajem“ (m. 45, nezaposlen), „puka rasprodaja“, mnoge firme ugašene/propale, slaba borba protiv korupcije, sve više propadamo, a najveći teret snose radnici;
- nevrednovanje pravih vrednosti, moralna kriza; ljudi su se promenili u negativnom smislu: zavladao zavist, svako gleda samo sebe;
- ostali sporadični odgovori odnose se na lošu lokalnu samoupravu, na uništavanje prirode (zelenila), na nerad i odgovornost, a po neki ispitanici kažu da su odgovorni i sami građani jer biraju loše ljude (nalazeći, verovatno izgovor da sebe izuzmu zato što ne učestvuju na izborima); a naglasak se stavlja na velika očekivanja i na neiskorišćenu pozitivnu energiju; nekolicina ističe i nezadovoljstvo zbog stalnih uslovljavanja od strane međunarodne zajednice.

Veliko nezadovoljstvo i razočaranje u postoktobarske promene objašnjava se kao razlog što građani prilaze radikalima; a drugi smatraju da su oni popularni jer „imaju priču i harizmatiskog vođu Vojislava Šešelja“; nekoliko intervjuisanih građana misli da radikali mogu da dođu na vlast jer imaju podršku stanovništva, ali da je porasla popularnost SRS i zato što „vlast pravi greške“ i zataškava afere, tj. nezadovoljstvo postoktobarskim promenama „stvara bunt i tera ljude radikalima“ (m. 45, nezaposlen).

Dakle, po doživljaju skoro svih intervjuisanih građana Valjeva ništa se specijalno novo nije desilo posle 2000. godine i nema mnogo razloga za poverenje u nove vlasti (građani ovog grada samo u retkim slučajevima prave razliku između vlade Zorana Đinđića i Vojislava Koštunice), zato prevladuje pesimizam u pogledu budućnosti (ali se i ne postavlja pitanje kuda

ide Srbija danas, kao da je ovim građanima unapred bilo jasno da je demokratska tranzicija samo farsa). Budući da mnogi ispitanici ističu veoma nezadovoljavajući kvalitet života u gradu, može se pretpostaviti da je to bio odlučujući činilac za naglašenu nepovoljnu sliku o postoktobarskom periodu, što je verovatno suzilo i njihovu sposobnost da uoče izvesne promene koje su se dogodile posle sloma bivšeg režima.¹³

Subotica

U Subotici su intervjuisani Srbi i Mađari (i jedan Bunjevac) i tu se više zapaža isticanje specifičnih problema (nacionalnih i vezanih za centralizam) i dok Mađari vide skoro u potpunosti samo probleme (sa izuzetkom jedne građanke, 28, VSS, koja je uglavnom zadovoljna i njena percepcija je pozitivnija), Srbi su ambivalentniji u stavovima o dostignućima postoktobarskih promena, a građanin Bunjevac (29, OŠ, NKV radnik) sa ogorčenjem poriče bilo kakve promene posle 2000. godine.

Srpski građani više uočavaju postojanje razlika: Srbija je otvorila svoje granice, kažu oni, bolja je saradnja sa Haškim tribunalom, smatraju da su u zdravstvu iskorenjeni korumpirani kadrovi (!) i naglašavaju brži napredak u ekonomiji (ž. 43. vlasnica privatne radnje). Ali, ista građanka konstatuje i da privreda ne radi, da nema pravne države, da demokratija u Srbiji ne funkcioniše, tj. da se 5. oktobar pokazao neuspešnim.¹⁴ Sličan primer je i intervju druge građanke srpske nacionalnosti (ž. 36, SSS, zaposlena privatno) koja kaže da je lično zadovoljna i pokazuje razumevanje za to da je za promene potrebno vreme i strpljenje, jer ništa ne može brzo da se reši, ukazujući i na ličnu odgovornost (mada je politički potpuno neangažovana, kao i svi drugi učesnici intervjuja koji su to naglašavali) i ističući da ima poverenje „u neke dobre ljude u partijama“, kao i da ne veruje u sve priče o kriminalu; ali, istovremeno kaže da su građani izgubili poverenje u demokrate, jer „uvek pričaju iste priče“.

¹³ Bilo bi potrebno proveriti ovu pretpostavku u nekom drugom istraživanju o prilikama i uslovima života, kao i o politici koju sprovode lokalne vlasti u Valjevu da bi se utvrdilo koliko subjektivni doživljaji građana korespondiraju sa objektivnim činionicima (mada se u društvenim naukama objektivne pojave i njihove /subjektivne/ interpretacije ne mogu odvojeno posmatrati).

¹⁴ Kada se tome doda njen iskaz da političke partije ne donose odluke u korist naroda, možda bi se takav ambivalentan stav mogao objasniti položajem ispitanice kao vlasnice male radnje, koja je nesigurna u pogledu opstanka, što se potvrđuje i na globalnom planu.

Ogorčeniji Bunjevac koji živi bedno (u veoma trošnoj kući i to sa majkom) sve vidi kao „potpuni mrak“ jer, prema njegovom shvatanju, nema nikakve razlike u odnosu na 90-te, i dalje je velika nezaposlenost, siromaštvo raste, „isti su demokratski blok i SRS“, te „srpsku demokratiju“ određuje kao situaciju u kojoj svi mogu da krađu, a najviše političari; sve mu se, kaže, smučilo jer raste korupcija, štite se ratni zločinci, a opšta situacija je takva da ljudi žive od danas do sutra. Zato ovaj ispitanik veruje samo svešteniku i katoličkoj crkvi. I dvoje intervjuisanih subotičkih Srba ne vide nikakve promene i dolaze do zaključka da je iz današnje perspektive moguć povratak na staro. Građanka koja živi u skromnim uslovima i stalno se bori sa finansijskim problemima (ž. 32. OŠ, čistačica) doživljava demokratiju kao međusobnu borbu političkih partija koje ne brinu o interesima građana; ona, takođe, ističe kriminal u politici, te zato nikome ne veruje, mada napominje da mirnije živimo i da stiže pomoć iz EU. A drugi građanin (52, službenik), iako je zadovoljan svojim standardom, ističe veliko nezadovoljstvo uslovima života u gradu i u lokalnoj samoupravi, što se izražava u njegovim zaoštrenim stavovima o postoktobarskoj Srbiji; on vidi opasnost od povratka na staro u tome što je politika i dalje nacionalno obojena jer su nacionalne podele veoma izražene i što i dalje vladaju nacionalni mitovi, ali i zato što vlada samovolja državnog aparata i sprega kriminala i politike. Po njemu, to je zato što nije dovršen obračun sa kriminalom, što se kriza ispoljava u povećanju nezaposlenosti i siromaštva, što vladaju „lažne demokrate“. Iz opšteg nepoverenja koje ima danas (a nije imao poverenja ni u Zorana Đinđića) konstatuje da „treba krenuti ispočetka“.

Građani mađarske nacionalnosti su, čini se, nezadovoljniji onim što se događa posle 2000. godine u Srbiji, jer skoro da ne vide nikakvo kretanje napred. To se izrazito potvrđuje u stavovima mlade građanke (28, VSS) koja kaže: „još uvek je sve neizvesno“, „demokratija je još u dečjim cipelama“, jer se, s jedne strane, manjine ne osećaju ravnopravno (u Srbiji je ranije bilo lepo, konstatuje ova ispitanica, jer je Subotica bila multinacionalni grad).¹⁵ Tu negativnu promenu objašnjava time što je doseljavanje velikog broja izbeglica izmenilo strukturu stanovništva i što je opao kulturni nivo, te zbog toga strahuje od moguće asimilacije Mađara (a kao argument navodi: gubi se mađarska kultura i nacionalni jezik u mešovi-

¹⁵ Iz današnje perspektive ona, čak, zaključuje da je „Srbija jedno izopačeno društvo“, jer je u očima srpskog naroda cenjen samo onaj ko ima novac i oružje, oni su vođe i gazde u firmama, što pokazuje da postoji jaka etnička distanca.

tim brakovima), kritikujući i centralizam Beograda. Ova ispitanica nije uopšte sigurna da li se ide ka boljem, napred (mada ocenjuje da je standard viši i da su bolje plate), jer sve odlučuje uski sloj u partijama a nema stvarne demokratske partije. Njen zaključak je: „Krenuli smo sa jakom verom i osećali da svi stojimo na istoj strani, ali smo ostali usamljeni“ (što potvrđuje opšti stav ispitanika u ovom intervjuu da je put kojim ide Srbija 2006. rezultat izneverenih očekivanja). Oštrina negativnih stavova se primećuje i kod drugih ispitanika iz ove grupe: jedna građanka (ž. 28. službenica) smatra da „u Vojvodini sve stoji“ i da Subotica ne može da se razvija zbog centralizacije, a za krizu smatra odgovornim Vojislava Koštunicu (kaže: „on je mali Milošević“); zbog toga vlada neverica u budućnost, jer nema demokratije pošto su političari samo željni vlasti i „inspiraju mozak građanima“; njoj smeta što nisu smenjeni kadrovi Slobodana Miloševića u policiji i pravosuđu, što postoje velike socijalne razlike i zato ljudi više ne veruju „demokratskim“ snagama (ali dodaje da bi se poverenje moglo povratiti kada bi na vlast došli ljudi kao Zoran Đinđić). Stoga je i njeno rezonovanje usmereno na razmišljanje o „potrebi da se napravi još jedan 5. oktobar“. A sve je sasvim crno u očima sredovečnog građanina (m. 40, magacioner) koji konstatuje: nema napretka ni u jednoj sferi, ni u ekonomiji (ne rešavaju se socijalni problemi, ne otvaraju se nova radna mesta, zatvaraju se fabrike, dok je 90-ih moglo bolje da se zaradi); a i u politici je sve po starom, po njegovom mišljenju (vlast je još u rukama partija iz 90-ih, nove partije nisu bile u stanju da se suprotstave prošlosti); dakle, zaključuje da je politička kriza najveći problem i zato je moguć povratak na bivši režim, jer mafija finansira političke stranke i drži sve u svojim rukama; nema demokratskih partija jer je njihov cilj samo vlast, a „građani im služe samo za manipulaciju“ (na izborima). Ovaj građanin se, takođe, žali na položaj manjina i misli da oni kao manjina nemaju prava išta da promene, te stoga zaključuje: „nema nade za budućnost“ I nezaposlena starija građanka (57, OŠ) koja živi u vrlo siromašnom domaćinstvu, u teškoj situaciji, bez ikakve socijalne pomoći, a odbijena je za penziju, potpuno je razočarana i izgubila je svaku nadu, jer „političari se ne interesuju kako živi siromašni čovek“, niti ispituju ko se kako obogatio; zato kaže da je materijalna situacija pre 2000. bila bolja,¹⁶ jer se sada ne rešavaju problemi zapošljavanja mladih i pitanja penzionera; vlada velika kriza i „najgore prolazi onaj ko je pošten“, jer je zavladao mafija. Stoga je njen zaključak da je „politika

¹⁶ Mada okrivljuje Slobodana Miloševića što je opljačkao i osiromašio zemlju i odvojio nas od sveta.

umrla, jer posle 2000. nije ništa dobro donela“, a posebno osuđuje postoktobarske vlasti zbog nastavljanja nacionalnih sukoba¹⁷ i, kao i ostali ispitanici iz ovog grada, kritikuje centralizam Beograda. Građanin, privatni preduzetnik, koji je zbog rata napustio zemlju i 15 godina živeo u inostranstvu i vratio se pre dve godine (a koji ispoljava izvestan nacionalizam, čak i rasizam)¹⁸ gaji nostalgiju za Titovim vremenom i ispoljava veliko razočaranje u odnosu na sadašnjost kada konstatuje: ništa se nije promenilo (mada nema diktatora i „one napasti“ - misleći na Mirjanu Marković). Štaviše, smatra da je sada u ekonomskom pogledu gore, jer sve je uništeno i sve je „neka rasprodaja“ i „Srbija (je) u kandžama mafije“ (ali istovremeno misli da privatna preduzeća sada imaju više mogućnosti). On ističe da je najveći problem zaštita ratnih zločinaca i smatra da bi ličnost koja bi u tom pogledu pokušala nešto da promeni prošla kao Zoran Đinđić (što odudara od drugih njegovih stavova sa nacionalističkim nabojem). Politiku u celini posle 2000. ocenjuje negativno, jer je cilj političara samo da ostanu na vlasti i nema demokratskih grupa i organizacija, „sve je predstava, pozorište“ i zato kaže da su oni koji žele modernu Srbiju razočarani.

Kao što se iz prethodne analize može videti, građani Subotice gaje osećanje o podređenosti njihovog grada (i pokrajine) Beogradu, ističući da je centralizacija i dalje dominantan trend upravljanja u postoktobarskoj Srbiji, a građani mađarske nacionalnosti ističu (eksplicitno ili implicitno) da su kao nacionalna manjina manje bezbedni nego ranije, tj. da se obnavljaju napetosti između nacija.

Novi Sad

Novosađani i Novosađanke pretežno loše ocenjuju rezultate promena posle 5. oktobra u odnosu na samo petinu onih koji daju prednost ostvarenim promenama.¹⁹ Osnovni razlozi za tako intonirane stavove mogu se naći: u nepovoljnoj slici o uslovima koje pruža grad u okviru globalne sredine i u nezadovoljstvu ličnim uslovima za život (ovo poslednje čak

¹⁷ Ali je ambivalentna, jer navodi da je, možda, bolje danas u odnosima između nacija.

¹⁸ Kada kaže: „Ne može se živeti od cigana i prosjaka“, ali se žali i što je službeno pismo ćirilica (što bi bilo umesno da nije u izvesnom nacionalističkom kontekstu)

¹⁹ Samo jedna ispitanica, inspirisana nacionalističkim osećanjima (35, frizerka privatno), ocenjuje da je danas sve gore nego ranije, pri čemu ocenjuje kao pozitivno dolazak na vlast SRS u Novom Sadu.

igra presudnu ulogu, što je lako dokumentovati podacima koje ispitivani građani daju o svom socijalnom položaju i materijalnim uslovima u svakodnevicu). Uticaj nepovoljnog položaja/stanja na stavove ispitanika je najuočljiviji kod pojedinaca koji su nezaposleni ili onih koji su ostali bez posla (usled privatizacije firmi); kod njih se nezadovoljstvo ispoljava, pre svega, u nemogućnosti da nađu posao (zbog zatvaranja ili propadanja firme), zbog toga što je stala proizvodnja, zbog stalne nesigurnosti usled nestašice para, a ističu i maltretiranja od strane privatnih vlasnika (posle privatizacije) i kažu: „vlada brutalna eksploatacija“ (ž. 42, trgovkinja, nezaposlena). Refren koji se ponavlja: „narod nema leba da jede“ karakteriše stanje kao puko preživljavanje. Građani Novog Sada veoma ističu kritičan stav prema načinu na koji se sprovodi privatizacija: „sve se prodaje, a ništa se ne pravi“, „stranci kupuju sve da im naša deca budu robovi“ (m. 68, Rom, živi od socijalne pomoći). A neki ispitanici izjavljuju i da se bolje živelo 90-ih godina.²⁰ Najgorčeniiji sve negiraju: nema ni vlasti ni države, vlada javašluk, nema pomaka ni u ekonomiji ni u političkom sistemu 2006. (sa naznakom da će biti i gore, jer je sve teže), budući da ocenjuju da je ostala samovolja i bahatost funkcionera i „sve je samo zaglađeno“, dok je mafija prekrila celo društvo; zato vlada shvaćanje da se „bogaćenje kriminalom više isplati“ (ž. 42, nezaposlena). Zaključak koji se, takođe, ponavlja glasi: „Sada se vraćamo na staro“. Ima i građana koji su skloni da to „staro“ ne ocene tako loše: „nije u prošlosti sve bilo loše, a ni stari političari nisu bili gori od ovih danas“, ali uz to, dodaje pedesetogodišnji građanin koji je ostao bez posla, „jedan je pokušao nešto da uradi, pa su ga ubili“, pa zaključuje: „ljudi su se opekli jer nije ništa urađeno što su obećali i zato je crkva jedina institucija kojoj još uvek veruje“. Ponavlja se stav da se u političkoj strukturi nije ništa promenilo: „jedna oligarhijska struktura zamenjena je drugom“, svi traže rupu u sistemu i „ponuđena demokratija“ preoblikovana je u populizam (m. 29, nezaposlen); ali, ipak, ovaj građanin ne želi da se preda klimi opšteg nezadovoljstva, iako ne pristaje „da bude deo nečeg što nije dobro“ (i zato bira apstinenciju da bi se od toga distancirao). Jedan stariji građanin, napominje: „kažu da je ovo demokratija, a ja to ne vidim“ i ukazuje na pojavu neonacista koje policija ne hapsi (68, Rom), konstatujući i da su policajci narod za sebe kao privilegovani sloj. Da politika posle 5. oktobra nije nikom donela dobro, „osim političarima“ (a neki dodaju i lopovima) ističe jedan broj najnezadovoljnijih građana, dok oni koji

²⁰ Interesantno je da se to „bolje“ iz Miloševićevog perioda često dokazuje time što se tada moglo švercovati i raditi „na crno“ da bi se nešto zaradilo.

nisu potpuno nezadovoljni prave razliku između prvog i drugog perioda postoktobarske vlasti, ističući da su se do 2003. (pre ubistva Zorana Đinđića.) građani još nečemu nadali, ali sada se „političari samo biju oko fotelja“. Zbog toga smatraju da nema velike razlike između partije Vojislava Koštunice i SRS, tj. da su demokratske partije potrošile mnogo „kredita“ kod građana (ž. 38, prodavačica).

Ocena da je društveno-politička, pa i kulturna situacija u gradu nepovoljna stvara veliko nezadovoljstvo koje se ispoljava u naglašenom negativizmu. Jedna mlada građanka (24. student filozofije) vidi svoj grad kao „fatamorganu koja proizvodi iluzije o multikulturalizmu“, a u stvari samo je jedna provincija, ruralizovani grad u kojem se mistifikuje lokalna samouprava, dok je, kaže ona, jedina „institucija“ koja radi prostitucija, u okviru poretka koji počiva na kriminalu i koji ga proizvodi; pri tom, ona zapaža porast konzervativizma i nacionalizma i konstatuje da je „demokratska tranzicija puka ideologija“. I ova građanka svoju ogorčenost ispoljava preterivanjima u svim oblastima: političare tretira kao marionete mafije, govori o nastavljanju procesa „vladanja“ i ugnjetavanja i konstatuje da poredak u Srbiji konstantno proizvodi krizu, a to tumači kao posledicu neiskorišćene energije od 5. oktobra. Time ona objašnjava da se nada koja se bila tada pojavila završava razočaranjem i apatijom. Na toj liniji „društvene svesti“ je i najmlađa ispitanica iz ovog grada (19. student fizike), koja izjavljuje da je pesimista jer ne vidi nikakve razlike između ovog i bivšeg režima, ni mogućnost za lični razvoj, sa krajnjim zaključkom: da ne želi da bude deo ovog naroda i zato šalje poruku „beži odatle što dalje“. Ona smatra da je na delu potpuni pad moralnih vrednosti, jer se „mladima usađuje samo želja za bogaćenjem“, a sistem nagrađuje ljude koji ne zaslužuju (mada napominje i odgovornost građana što biraju loše političare); zato dolazi do stava: nema razlike među partijama i svejedno je da li će se dati šansa radikalima da dođu na vlast.

U „destruktivnom pesimizmu“ prednjači građanka koja eksplicitno zastupa nacionalističke stavove (ž. 35, frizerka),²¹ koja pozitivno ocenjuje

²¹ Što se u njenom intervjuu potvrđuje mnogim stavovima kao: „Hrvati su krivi za ratove 90-ih, Šiptari su nas napali na Kosovu, mi smo Zapadu večiti trn u oku“, zatim u glorifikaciji srpske nacije izražene rečima: „A naš duh i naš prkos niko nema“, ili iskazom da je najveći problem u postoktobarskoj Srbiji hapšenje i izručenje Haškom tribunalu Slobodana Miloševića i suđenje Vojislavu Šešelju u Hagu, ili stavom da se samo Srbi proglašavaju za ratne zločince, kao i ocenom da se „prodajemo Zapadu“.

vlast SRS u Novom Sadu, izuzetno ceni jedino Vojislava Koštunicu (što je retka pojava u ispitivanom uzorku) i kaže da je dobro što je on „sada na vlasti“, jer „brine o onome što je naše“ (mислеći na Kosovo); a ona misli i da bi bilo dobro da se udruže DSS i SRS, odnosno da treba dati šansu radikalima jer nije tačno da to nije demokratska partija. Ona, takođe, negira demokraciju stranaka koje se tako nazivaju jer „ako je demokratija protiv očuvanja svoga ognjišta, onda nam EU ne treba“, zaključujući da ovo sada ne sluti na dobro (što je u suprotnosti sa pozitivnom ocenom vlade Vojislava Koštunice u 2000.).

Mnogo je manje intervjuisanih Novosađana čiji se stavovi o promenama u postoktobarskoj Srbiji mogu oceniti kao „zdvojni“, tj. koji nisu apsolutno negativni, sa uočavanjem više marginalnih nego značajnijih promena/poboljšanja. Mlada asistentkinja Filozofskog fakulteta koja ističe izvesne promene posle 2000. kao napredak, uočava da je malo bolje nego ranije, da se bezbednije hoda ulicom i da nema straha od policijskog terora, da je malo bolji kulturni život, ipak naglasak stavlja na pojave koje potvrđuju da je i dalje ugrožen kvalitet života, što izražava oštrim ocenama: „ne vidi se izlaz iz ove močvare“, tj. ne zna da li se možemo izvući iz krize; u politici se, kaže ova građanka, pristaje na nekoliko priča, a iza takozvanog liberalnog uređenja skrivaju se najsebičniji interesi multinacionalnih kompanija („dolazi strani kapital da pokupuje sve, podleže se stranim ucenama, a proizvodnja stoji“). Po njenom mišljenju, 2006. godina je posebno obeshrabrujuća jer predstavlja suštinski korak unazad, budući da nova vlast „nije nova po nazorima i navikama“ i da nema pravog partijskog pluralizma, a ljudi se „uljuljuju u svoje položaje i takozvanu sigurnost“ (a ipak se nada jer, kako kaže, bez te nade ne bi ostala u Srbiji). Zdvojan je u svojoj oceni aktuelnog stanja u Srbiji i jedan privatnik (32) koji se lično oseća bolje i koji, za razliku od većine drugih, vidi neke partije kao demokratske (LDP, GSS) ukazujući da se 5. oktobra prvi put pojavilo verovanje „da smo nešto promenili i skinuli vlast izborima“, ali i da se ono danas izgubilo, naročito poslednje (2006.) godine, kada je došlo do velike kriminalizacije politike (a to se krije iza fraze „novi biznismeni“); on ocenjuje političke stranke kao uglavnom autokratske (uz napomenu da se stvara kult Borisa Tadića). Ovaj ispitanik zaključuje: „Daleko smo od civilizovanog sveta“ (i on ispoljava nostalgiju za Titovim periodom).

Na liniji relativnog „optimizma“ je ispitanica (pedagog, 27), koja iz perspektive lično bolje situacije vidi „da se nešto dešava“ i da „ljudi sada

pozitivno razmišljaju“ (navodeći uobičajeno uočene ekonomske promene a, nasuprot većini, kaže i da nema više pretnji za svakodnevnu egzistenciju), te konstatuje: „život je za nijansu bolji“ u poređenju sa prošlim režimom „kada nisi znao ni da li ćeš se probuditi i šta će se desiti kada se probudiš“. Ali i njena lista negativnih satavova je duža od pozitivnih promena, jer konstatuje da je „u politici mnogo konfuzije“ jer se ne odustaje od stare prakse i niko ne drži do datih obećanja posle predizbornih kampanja; da je za sve potrebna veza i da vlada opšta korupcija („svi su političari korumpirani“, konstatuje ova građanka); zato kaže da reforme karakteriše trend „kreni pa stani“ zbog čega se ljudima ogadila politika, jer se ne rešavaju socijalni problemi, već se sve vrti oko Kosova.

Kada je sećanje na teške 90-te još živo, kao kod nezaposlene ispitanice (51, SSS) koja „jedva čeka da ono zaboravi“, više se uočavaju razlike/promene i kretanje sa mrtve tačke, te se konstatuje da smo prošli najveću krizu i nada se da će deca bolje živeti i moći da se zaposle. Kao pozitivno ona navodi, pre svega, donošenje novog Ustava i pristupanje Srbije NATO programu „Partnerstvo za mir“; međutim, iza dosta skromne pozitivne ocene izbija nezadovoljstvo izraženo stavovima: „loše je jer se ne zna kuda idemo“, „političke stranke ništa ne rade i samo pričama nerviraju ljude“, a „demokratija postoji samo od izbora do izbora“. Dakle, kaže ova ispitanica: „dešavaju se stvari za koje smo mislili da su iza nas“ (kao primer navodi da se političari svađaju zbog sopstvene koristi); a naročito je nezadovoljna načinom na koji se sprovodi privatizacija, koja ne doprinosi unapređenju firmi, ali i time što kriminalce i ubice policija ne hapsi. Stoga njena početna konstatacija, da se zamerke postoktobarskim političarima „odnose više na rad javnih službi“, osetno odudara od potonjih zaključaka kao što su: „umesto da se političari žrtvuju za ljude, mi smo njihove žrtve“ i uverenja da treba dati šansu i SRS-u ako je Srbija demokratska država.

Građanin koji je bio aktivan u protestima 1996/97. uočava izvesne razlike („nema više one nemani, nema rata i mobilizacije“, sve se otvorilo, ali dodaje „za inostrano smeće i otpad“) i kaže da postoje neke delimično demokratske partije, kao DS i GSS, te da se društvo ne može potpuno vratiti nazad; on, ipak, stavlja jači akcenat na to što su „svi arhaični oblici preživeli“ (a za to najviše krivi Koštunicu i njegovu spregu sa SPS-om i SRS-om), zbog čega lično ima osećanje da je izdan i postavlja pitanje: „Tranzicija ka čemu?“ (pošto, kaže, može ići i unazad). Po njegovom mišljenju političari rade „na kratke staze“ (i ocenjuje da je Novi Sad u

senci Beograda); on ne vidi razliku između ponuđenih političkih opcija, a „ljudi iz bivšeg režima su se preobukli u 'demokrate'“. I na kraju konstatuje da mu je „pukao film“. Ovaj ispitanik izjavljuje da „uprkos tome što se 5. oktobra pokazalo da se sistem može menjati, sve je stalo jer se nije desio 'šesti oktobar'“ i „uspostavljena energija se ugasila“. A to je zato, smatra on, što su nove vlasti prihvatile metode Slobodana Miloševića (posebno ističe da je to slučaj na lokalnom nivou, što je i razumljivo s obzirom da ima u vidu SRS koji je bio deo vlasti bivšeg režima). Njega najviše razočarava što „kriminalci drže političare u šaci, kao da su ih oni birali, a ne mi“. Zato ocenjuje krajnje negativno stanje u ekonomiji, kao „čistu propast“ (sve je pokupovano), kao i u politici u koju se vratio nacionalizam. Ali krajnji zaključak je ambivalentan kada kaže: „nema alternative“, mada misli da „neće sve propasti“, iako ne veruje društvenim institucijama.

Iz ove „mase“ skoro potpuno rezigniranih građana, izdvajaju se dva građanina čiji su stavovi više pozitivni kada je reč o postoktobarskom stanju u Srbiji. Košarkaški trener (36) je najoptimističniji u svojim izjavama, konstatujući da sada ide nabolje jer nema agresije kao nekad i nema ratova, ulazi strani kapital, okrenuli smo se prema svetu, postoje krediti; drugim rečima, „pokušava se nešto“, zbog čega je i sam počeo da pozitivnije razmišlja (što je verovatno rezultat zadovoljstva ličnim socijalnim i materijalnim statusom), mada i kod njega ambivalencija dolazi do izražaja kada daje ocene o globalnom stanju u smislu „katastrofalne političke situacije 2006.“ On, takođe, izražava nepoverenje u demokratiju, kada kaže da je „demokratija jedna utopija“ jer je uspostavljena veza između politike i mafije i nisu sankcionisani ratni profiteri, da se samo prividno radi na iskorenjivanju korupcije jer su i političari korumpirani, zbog čega ni on nikom ne veruje (osim, kaže, možda Borisu Tadiću). Drugim rečima, ovaj građanin je dosta zadovoljan ličnim položajem i uslovima za život, ali sa tim nisu usklađeni stavovi o globalnoj situaciji, pa se i ovde može ponoviti zaključak iz prethodna dva istraživanja o zbuđenosti građana u zbujujućoj društveno-političkoj situaciji.

Najpozitivnije su intonirani stavovi o postoktobarskim promenama u intervjuu studenta sociologije (22), koji navodi dosta brze promene u ekonomiji (rade banke, porasle su plate, bolji je standard), ali i pozitivne promene u politici (uvođenje izvesnih demokratskih procedura u institucijama), konstatujući da je „dosta toga drugačije“; mada i on navodi da „postoji i linija kontinuiteta sa 90-im godinama“ i vidi je u porastu naci-

onalizma koji može da eksplodira, u opstajanju nekih starih ideja (nastavljanjem političkih programa iz 90-ih), u tome da se ekscesi ne sankcionišu, već i podržavaju; naime, da je u pitanju cikcak-kretanje. Zato ni ovaj građanin ne vidi političke aktere koji bi to mogli promeniti. I uprkos tome što sam bolje živi i ovaj građanin je ambivalentan, jer izjavljuje da nije ispunjen nadom, budući da ga obeshrabruje smer u kojem ide postoktobarsko društvo (stavljajući naglasak na snažnu klerikalizaciju društva, zbog čega i on konstatuje da je moguć povratak u prošlost).

Ova lepeza stavova građana Novog Sada, koji nisu jednoznačni ali su pretežno kritički, ukazuje na dosta veliku rezigniranost čak i onih pojedinaca koji nešto realnije vide sadašnju stvarnost Srbije i nisu skloni crno-belom tumačenju postoktobarske tranzicije. Iako se mnogi problemi koje ističu građani ovog grada ponavljaju, ne samo u Novom Sadu već i u drugim mestima u kojima je vršen intervju, svaki građanin ih vidi iz svog ugla aktuelne svakodnevice i izražava na svoj originalni način, a svi zajedno svedoče o dubokoj razočaranosti zbog „izneverenih obećanja“ posle 5. oktobra.

Novi Pazar

Da raspoloženje građana i njihovi stavovi prema onome što se događa posle oktobarskih promena zavise od uslova života u neposrednoj sredini u kojoj žive najbolje potvrđuju ispitanici iz Novog Pazara, grada koji je doživeo upadljivu inverziju u odnosu na stanje iz 90-ih godina. Tada je ovaj grad bio prosperitetniji od drugih gradova u Srbiji zahvaljujući razvoju preduzetništva, malih preduzeća za preradu uvezene robe (to je bio grad sa najmanje nezaposlenih i najviše automobila po glavi stanovnika). To se, međutim, rapidno izmenilo posle 2000. kada su „novobogataši“ pokupovali mala preduzeća i stvorili monopole, omogućujući bogatima da se još više bogate, a ostale ostavljajući „da tavoru u bedi“, kako je to opisao jedan ispitanik. Stoga jedna ekonomistkinja konstatuje (52. nezaposlena i otpuštena kao „tehnološki višak“): „Posle 5. oktobra ušli smo u nekakvu tranziciju koja nam se obija o glavu“, „od ovakve naše demokratije nam je sve teže“. To bi se moglo uzeti kao moto odgovora svih ispitivanih građana u ovom gradu, bilo da su zauzeli potpuno negativne stavove prema postoktobarskim promenama ili da uviđaju neke pozitivne rezultate, jer svi se slažu da Novi Pazar kao grad propada i da stanovništvo osiromašuje.

Drugi momenat koji intervjuisani građani iz ovog grada ističu je pogoršanje političke situacije koje je dovelo i do pogoršanja u sferi ekonomije: „bolje se živelo 90-ih, politički događaji posle 2000. su nam zagadili sve“ (ista ispitanica). Ispitanici iz ovog grada imaju doživljaj da je za sve potrebno mito i da postoji saradnja ljudi sa nelegalno stečenim bogatstvom i politike. Skoro je opšti zaključak: „Nismo izašli iz bivšeg režima, sve ono (misli se na 5. oktobar) je bila varka“ i zato je potreban novi 5. oktobar. Slični stavovi se nalaze i u odgovorima građanina-radnika (37, samostalni zanatlija): „Nema Slobodana Miloševića, a sve ostalo je isto: privatizacija je nastavak pljačke jer su tajkuni i političari povezani“ i „tenderi su 'farsa' u Novom Pazaru“, a zbog toga je sve više siromašnih (ali dodaje: bolje i ne zaslužujemo). Šezdesetogodišnji građanin (sa trgovačkom školom), takođe, ponavlja da je „politika upropastila grad“ i da se danas teže živi, jer fabrike ne rade, prodaju ih za male pare, a novi vlasnici ne ispunjavaju svoje obaveze. Ali, ovaj građanin to objašnjava time što je i posle šest godina „Slobodan Milošević dežurni krivac“ za sve, jer „niko ko se dočepao vlasti (2000.) neće da prizna svoje greške, a stvaranjem afera troše naše vreme“. Zato on konstatuje da je sadašnja vlast „odavno pročitana“ i smatra da nije čudo što se narod okreće radikalima.

I ispitanici koji uviđaju izvesne pozitivne promene mnogo su više opsednuti nepovoljnim rezultatima „tranzicije“, jer, kako kaže jedna studentkinja (24), „i slepom je postala vidljiva društvena kriza u Srbiji“, navodeći isto tako prvenstveno političke razloge: za sve je potrebna partijska knjižica (pa se i sama učlanila u jednu stranku da bi dobila posao da zaradi za školovanje); ona ukazuje i na politički loše sprovedenu privatizaciju zbog povezanosti političara i mafije/tajkuna, a navodi i lošu kadrovsku politiku, jer „kvaziintelektualci ne mogu da budu nosioci demokratskih promena“. Međutim, ova građanka, iako kaže da mladi nemaju nikakvu perspektivu (mnogo je mladih nezaposleno), ipak misli da bi se kriza mogla prevazići „ako bi se mladima dala šansa da pokažu šta znaju“ i da bi novi demokratski blok mogao da pobedi radikale i „otera ih sa političke scene“.

Jedan pravnik (31) ističe da su se dogodile drastične negativne promene u Novom Pazaru, s obzirom na to da je taj grad bio „preduzetnički centar“, a sada ljudi jedva preživljavaju; on za takvo stanje okrivljuje takozvanu lokalnu samoupravu u kojoj „šaćica ljudi vlada gradom i trpa sebi u džepove, a ostali tavoru u bedi“ i zato konstatuje: „svi lovimo u mutnom, jer je to jedini način da opstanemo“; ali, smatra da nema ni spremnosti za promene jer „na starom smo sigurniji“ (misli i na vlast i na građane).

Ipak, ovaj građanin misli da postoji potencijal za brže rešavanje problema ako dođe do formiranja novog demokratskog bloka, koji bi „probudio uspavane građane“. Refren je isti u iskazima jedne učiteljice (42) koja kaže: u Novom Pazaru se živelo bolje 90-ih nego u drugim gradovima Srbije, a sada se teško izlazi na kraj zbog gubljenja posla, ali i zbog loše politike, zbog nezadovoljavajućeg ponašanja demokratskog bloka, zbog povezanosti političara i kriminalaca (umnožavanja mafije), zbog toga što zakoni ne važe za sve. Ona izlaz vidi jedino u tome da dođu novi ljudi koji će biti spremni za stvarne promene, jer „nije dovoljno to što više nema Slobodana Miloševića“.

Da je tranzicija pogoršala uslove života u Novom Pazaru ističu i drugi intervjuisani građani, što visokoobrazovana a nezaposlena građanka (27) potvrđuje iskazom: „osećam tranziciju žestoko“ (jer je i dalje roditelji izdržavaju i ona shvata da do posla može doći samo ako se učlani u neku stranku); nezadovoljna je time što se „o demokratiji samo mnogo priča ali se na rečima i završava“ i što je borba protiv kriminala samo tema u izbornim kampanjama; zatim, što je privatizacija „nakaradno urađena“ kada su za male pare kupili preduzeća oni koji su povezani sa političarima, a „koje za poreklo novca niko ne pita“. Ali i ona misli da bi jedino novi demokratski blok mogao da ih izvuče iz krize. Medicinska sestra (38, koja je do 2000. bila član SPS, a 2000. glasala za DOS) upozorava da „niko nije očekivao idealno društvo“ (posle 5. oktobra), ali se očekivalo da bude normalnije i manje korumpirano. A da sada nije ništa normalnije ona vidi u tome što „novokompovani bogataši nastavljaju da se bogate“ jer iza njih stoje političke partije koje oni finansiraju, dok „političarima građani služe kao zamorčići za njihove eksperimente“, zbog čega sve dublje tonemo u moralnu krizu. Ipak, ova građanka misli da je potreban novi demokratski blok. Ni četrdesetpetogodišnji građanin, koji prinudno radi kao trgovac jer je u „smuvanoj privatizaciji“ propala fabrika u kojoj je radio, ne vidi stvari svetlije, jer kaže: „Prevarili su nas da je 'oktobarska revolucija' kraj našim mukama“, a danas smo suočeni sa dubokom krizom morala („sve ima svoju cenu“) i „postali smo taoci svađa političara“. Međutim, on (verovatno kao aktivista pokreta za promene 90-ih) smatra i da bi nove demokratske snage mogle da pokrenu poželjne promene i napominje da je potrebna „široka akcija 'od vrata do vrata'“ (kao u vreme Pokreta „Otpor“).

Po tonu izjava od pretežno izraženog nezadovoljstva promenama posle oktobarskog prevrata dosta odudara intervju sa profesorom (57) koji, u

svetlu osećanja da je njemu lično bolje, iznosi više pozitivne stavove, mada sa manjim ogradama, kao što su sledeći odgovori: „U ovom gradu nije baš beda, ali daleko je od sjaja“ ili „Ima malih promena, ali važno je da ne tapkamo u mestu“. Pa, iako oseća da se promene dešavaju sporo, naročito da se sporo dolazi do „shvatanja o superiornosti nacije, kojom su nas dugo trovali, a oni koji su se osvestili ne mogu da dođu do izražaja“, on to opravdava rečima: „Srbija je toliko komplikovana da je dobro ne razumeju ni sami političari“ i izražavajući poverenje u Borisa Tadića i vojsku, veruje da Srbija može postati normalno društvo kada počne da funkcioniše pravna država.²²

U zaključnom razmatranju stavova građana intervjuisanih u gradovima Srbije 2006. o promenama u postoktobarskom periodu, kao što je i u pojedinačnim slučajevima nagovešteno, i sumarno gledano uočljivo je da su pozitivni stavovi u pogledu delimičnih promena posle 2000. godine znatno manje izraženi u odnosu na stavove u kojima se ističe nepostignuto, što dovodi većinu građana do rezignacije i apatije.

Kada uporedimo sve iskaze građana u gradovima u kojima je vršen intervjui, uzimajući one u kojima su izraženi stavovi „razumevanja“ i uočavanja izvesnih promena i ukazuju na otklon (iako nedovoljan) od bivšeg režima, najfrekventniji odgovor je: ima razlike, bolje je ali ne koliko se očekivalo (izvestan broj ispitanika dodaje da su ljudi mnogo očekivali). A najčešće se takvi stavovi javljaju u sledećim oblicima (prema frekvenciji):

- promene u odnosu na ratove 90-ih godina: nema više ratova, nismo više izolovani, otvorili smo se prema svetu;
- vidljivi ekonomski efekti: nema redova za namirnice i oskudice (sa dodatkom: ali nema para da se sve kupi), nema inflacije, stabilan je dinar, otvaraju se mala preduzeća i lakše se zasniva biznis;
- najuočljivije su promene u kulturi (mada se građani žale i na opadanje nivoa kulturnih manifestacija);
- u političkoj sferi: vlast je lakše smenjiva na izborima, bolja je administracija, uvedena je izvesna demokratska procedura u institucijama, ima izvesnih demokratskih partija (najčešće se ističu LDP i DS).

²² Ali i ovaj manje razočarani građanin implicira da u Srbiji ne postoji pravna država, da su građani i dalje zatrovani nacionalizmom, ali ga verovatno bolja lična situacija ne stimuliše na preneglašene negativne tonove, karakteristične za stavove većine drugih ispitanika iz ovog grada.

Dakle, ispitanici koji zastupaju ovakve i slične stavove nisu sasvim izgubili nadu da može biti bolje, mada uz manje ili veće uslovljavanje, i pokazuju izvesno razumevanje za sporost promena (konstatujući da se ne može sve brzo menjati).

Daleko veći broj intervjuisanih građana vidi postoktobarsku Srbiju kao neostvarenu, nedostignutu demokratsku tranziciju, sa ostatkom elementa starog režima i velikim problemima, a često navode mišljenje i da Srbija danas ide „unazad“. Najfrekventniji stav glasi: nema suštinskih promena, celo društvo je u ekonomskoj i političkoj krizi, a 2006. godina označava se kao najteža, kada se uočava silazna putanja. A takav stav se argumentuje sledećim zapažanjima:

- opštom lošom politikom posle 2000. (u većoj meri u periodu druge postoktobarske vlade zbog saradnje sa partijama bivšeg režima);
- kriminalizacijom politike (povezivanje političara i kriminala i politizacijom mafije);
- orijentacijom političkih partija isključivo na borbu za vlast, a ne na rešavanje osnovnih problema društva i na brigu o potrebama i interesima građana;
- stalnim međusobnim svađama između političkih partija (naročito između DSS-a i DS-a);
- neostvarenom unutrašnjom demokratizacijom „demokratskih partija“ (sa dosta čestim isticanjem da u taj blok ne spada DSS), tj. da su sve partije liderske jer u njima članstvo nema uticaja;
- nastavljanjem nacionalističke politike i ksenofobije.

Kao posledice takvih ocena, građani su: a) izgubili poverenje u sve institucije i političke rukovodioce (nekolicina ispitanika ističe da veruju samo crkvi, a manji broj i Borisu Tadiću ili Čedi Jovanoviću); b) postoji nepoverenje i u takozvani demokratski blok, ali i u samu demokratiju (kao mogućnost); c) javlja se mišljenje da postoji opasnost povratka u prošlost (usled hoda „nizbrdo“); d) naglašena je sumnja/neizvesnost u pogledu puta kojim ide Srbija danas i u njenu perspektivu. Opšte osećanje ovih ispitanika je da su iznevereni/prevareni u odnosu na obećanja od 5. oktobra i kao refren zaključuju: nema izlaza iz globalne krize u kojoj se danas nalazi Srbija.

Kada razmotrimo kojim redosledom intervjuisani građani uočavaju probleme šest godina posle oktobarskih promena, može se sačiniti sledeća lista::

1. kriminalizacija politike i zahvaljujući povezanosti političara i kriminala uspon mafije i sve veća raširenost korupcije, sa krajnjim zaključkom: društvom vlada mafija;
2. porast siromaštva i velika nezaposlenost, sve veći jaz između bogataša i sirotinje, puko preživljavanje;
3. loše izvedena („smuvana“) privatizacija: „sve se rasprodaje za male pare“, a proizvodnja stoji i preduzeća propadaju;
4. loša lokalna samouprava i kadrovska politika: vlada princip partijske podobnosti kao kriterijum za postavljanje na važne pozicije, ali i za dobijanje posla;
5. kritika centralizma kao neprimerenog načina upravljanja (narocito naglašeno u Vojvodini i Sandžaku, ali i u nekim gradovima u unutrašnjosti Srbije);
6. zapažanje da se i dalje živi u prošlosti i da jača nacionalistička opcija i populizam;
7. ugroženost nacionalnih manjina, strah od asimilacije;
8. neizvršena lustracija kao razlog mnogih od navedenih problema.

Kada je u pitanju opšte stanje duha intervjuisanih građana, ono se može najsumarnije okarakterisati kao: razočaranje, letargija, apatija, a konkretnije se navode: nestanak entuzijazma i energije posle 5. oktobra; izdana, zapostavljena („hendikepirana“) mlada generacija; vladavina ali i podsticanje autoritarnog mentaliteta koji više odgovara političarima; podsticanjem „Pink-kulture“ guše se kulturne i moralne vrednosti (duboka kriza morala); potpuna pasivizacija građana i nesklonost ka društvenom/političkom angažovanju (potpuna odbojnost prema politici i naročito političarima); osećanje nemoći i besperspektivnosti (nekoliko mladih je izrazilo želju da ode iz zemlje). Opšta posledica: svi ispitanici su izrazili želju da apstiniraju na sledećim izborima (pred izbore u januaru 2007.), sa malim kolebanjima nekolicine i to posebno onih koji su se učlanili u neke političke stranke i osećaju obaveze prema njima.

U celokupnoj populaciji ovog uzorka izuzetak čine ispitanici koji se ne predaju letargiji, iako su izrazili kritičke stavove prema prilikama u kojima žive i u svakodnevnom životu i u društvenom okruženju, kao i oni koji pokušavaju da čine nešto u prilog pozitivnih promena u okviru nevladinih organizacija, dok je učlanjenost u stranke registrovana u samo tri slučaja. Takođe, interesantno je zapaziti da se samo jedan građanin seća pozitiv-

nog uticaja masovnog pokreta „Otpor“ s kraja 90-ih godina i smatra da bi bilo potrebno ponovo pokrenuti masovniji otpor, čemu se pridružuje i drugi ispitanik (učesnik protesta 1996/97) koji ističe da bi se mogle desiti izvesne značajnije promene ako bi se pokrenuli masovni protesti.

A kada se uporede stavovi građana po gradovima, zapaža se da je najviše relativno zadovoljnih dosadašnjim postoktobarskim promenama (ali takođe sa dosta kritičkim stavovima) u Beogradu, a najviše nezadovoljnih u Novom Pazaru, što se može objasniti, kako je nagovešteno, „sunovratom“ tog grada u postoktobarskom periodu. Ali, vidljiva je razlika u poređenju pozitivnijih i negativnijih stavova između „centra“ (Beograda) i „periferije“ (gradova u unutrašnjosti), jer je u drugima naglašenije nezadovoljstvo, pre svega, uslovima života u gradu i politikom lokalne samouprave, a usled toga je i crnja slika globalnih uslova i događaja posle 5. oktobra.

Iako se iz do sada iznete analize rezultata intervjua može zaključiti da su intervjuisani građani davali konkretne i, moglo bi se reći, dosta ubedljive argumente za svoje kritičke stavove, ipak se postavlja pitanje: koliko su izneti stavovi realan „opis“ postoktobarske situacije u Srbiji (mada se to mora uzeti sa ogradom, s obzirom da nije reč o odrazu posmatrane stvarnosti, već o subjektivnom doživljaju i interpretaciji) i koliko njihov doživljaj sužava njihovo polje percepcije; zašto većina ispitivanih građana ne vidi „nikakav pomak“, već se uglavnom naglašava „vraćanje unazad“; zašto se u poređenju sa bivšim režimom zaboravlja „katastrofa“ koja je tada proizvedena i koja je generisala toliko velikih problema, da je pitanje koliko je bilo realno sa svim tim problemima uhvatiti se uspešno u koštac za relativno kratko vreme; odnosno zašto se ne uočavaju neke očiglednije promene (da se, ipak, na osnovu realnih pokazatelja „bolje“ živi u 2000-im nego u 90-im godinama) i zašto vlada tako rašireno osećanje da „ništa nije učinjeno što je obećano“? Da li su visoka očekivanja ili možda maglovita/nejasna očekivanja (na šta može da uputi nekoliko odgovora da se 5. oktobra u masovnom protestu iskazalo „šta nećemo“, ali ne i šta hoćemo posle toga) izazvala nestrpljenje građana, pa i frustraciju što se „stvari tako sporo kreću“; da li je težnja za „normalnim životom“ (ugledanjem na daleko razvijenija društva) formirala nerealne zahteve (i što se tiče vremena i konkretnih ostvarenja); ili je, možda, veliki umor posle toliko teško proživljenih godina (ratova, izolacije od sveta, osiromašenja) onesposobio građane da sa većim razumevanjem i strpljenjem prolaze kroz postepene (iako i neopravdano spore) promene; ili su,

najzad, nespremnost nove političke elite da jasno artikuliše dosledniju demokratsku politiku i nesposobnost aktuelnih političkih „demokratskih partija“ da brže menjaju nasleđene mehanizme vlasti, neki od osnovnih razloga za zabrinjavajuće stanje duha građana u postoktobarskoj Srbiji, sa izraženom nevericom u budućnost?

Mada su ispitanici manje eksplicitno govorili o tome šta su očekivali od promena posle 5. oktobra, iz njihovih dosta konkretnih, a često i preciznih, odgovora šta bi se moralo preduzeti da se „izađe iz krize“ u kojoj se, prema njihovoj oceni, danas nalazi društvo u Srbiji, može se zaključiti šta podrazumevaju pod često ponavljanom željom da Srbija postane „normalan svet“ i koje su potrebe i vrednosti ugrađivali u svoja očekivanja. I upravo na osnovu toga šta su podrazumevali/vrednovali kao „normalnost“ formirali su svoje stavove koji potvrđuju pretpostavku da su mlađi ispitanici pretežno privrženi demokratskoj opciji postoktobarskog razvoja. Može se, takođe, konstatovati da je od vrste dominantnih potreba ispitanika - da li su to prvenstveno ili uglavnom potrebe zadovoljavanja materijalnih uslova života (u smislu suženog poimanja „kvaliteta života“), ili miran i stabilan život bez nesigurnosti, ili „ispunjen život“ (i lični i socijalni i kulturni) - umnogome je zavisio i stav prema problemima današnje stvarnosti Srbije u tranziciji, što se može detektovati na osnovu prethodne iscrpnije anlike u kojoj se povezuju stavovi ispitanika sa njihovim ličnim obeležjima i socijalnim položajem, s jedne, i sa konkretnim uslovima života na srednjem i višem makronivou, sa druge strane.

Povezivanje svih momenata ličnog i zajedničkog društvenog života pomaže nam da shvatimo i razumemo šta je naše ispitanike odvelo u potpuno povlačenje u sebe i izbegavanje aktiviranja u javnom životu, što može dovesti do „zatvaranja kruga“ u pogledu demokratske tranzicije i do pojačanog kretanja unazad (a to okolnosti u poslednjem periodu tranzicije nagoveštavaju, sa i dalje održivom popularnošću najkonzervativnije desničarske političke stranke i sve većim prisustvom snaga bivšeg režima na političkoj sceni).

Činjenica da su se razlozi za nepovoljnu ocenu sadašnje društveno-političke i ekonomske situacije u Srbiji pomerili u ovom ispitivanju (u odnosu na prethodna dva) od pretežno ekonomskih problema na političke probleme, pokazuje da su građani politički više sazreli jer shvataju da bez jasne političke (demokratske) strategije neće moći da se napreduje ni u ekonomiji. Politiku oni vide kao osnovni problem kada konstatuju: „Ne znamo kuda ide Srbija“.

Dakle, slika naše postoktobarske stvarnosti u očima građana je dosta pesimistična. Ali predstoji odgovor na značajno pitanje: ima li realne osnove za optimizam, tj. koliko je sama društveno-politička i ekonomska, ali i kulturna realnost dala osnovu za pesimizam, naročito mladih. Jer, iako možda nisu učestvovali u predoktobarskim burnim (obećavajućim) događajima, oni su o njima slušali ili čitali i nadali se da će nove (demokratske) vlasti postaviti kao svoj osnovni zadatak da iskorene ne samo posledice, već, pre svega, uzroke dugogodišnjeg opstanka jednog autoritarnog/autokratskog režima, u kojem nisu videli svoju budućnost. A suočivši se sa „već viđenim“ i u političkoj praksi „demokratskog bloka“ posle 2000. godine, izgubili su nadu da će im biti osigurana bolja budućnost u dogleđnom periodu. Ako o ovome ne počnu da ozbiljno razmišljaju oni koji imaju moć da upravljaju budućnošću (umesto zaustavljanjem budućnosti) današnje Srbije, posledice mogu biti tragične: s jedne strane, mogući sunovrat u prošlost (obnova autoritarnog sistema pod maskom „demokratske tranzicije“), a sa druge strane, pojačani masovni odliv mladosti iz zemlje koja i inače ima preovlađujuće staro stanovništvo, sklonije da se prikloni „već poznatom“ nego da prihvati nezvesnost promena.

Ovo razmišljanje o razlozima naglašenog pesimizma mlađih ispitanika potvrđuju i reči najmlađe poslanice u sadašnjem sazivu Skupštine Srbije: „Ono što se u Skupštini dešava, a ima miris devedesetih - takvih stvari je nažalost veoma mnogo - pokazuje da su, zapravo, promene koje su se desile bile samo prividne i da se suštinski ništa nije promenilo. Ovo je posledica izostanka lustracije. Propustili smo šansu koju smo imali da završimo sa prošlošću i da je ostavimo iza sebe. Mirisa devedesetih će biti sve dotle dok bude ideja devedesetih i to ne samo u Skupštini, već svuda oko nas...“²³ Reči mlade poslanice su odjek preovlađujućih stavova koje smo dobili u intervjuu 2006. godine.

²³ Intervju poslanice Aleksandre Jerkov, „Danas“ 16. jul, 2007.

II DEO

Kako građani Srbije shvataju demokratiju i postoktobarsku tranziciju

Ovde će biti obrađeni rezultati intervjua koji se odnose na pitanja: kojem se vrednosnom sistemu intervjuisani građani priklanjaju, koje kriterijume/vrednosti i zašto ocenjuju kao demokratske i kako određeni idejni okviri njihove orijentacije utiču na stavove koje formiraju (na osnovu vlastite percepcije) o postoktobarskoj stvarnosti Srbije i o dometima takozvane demokratske tranzicije.

Kako građani definišu demokratiju?

Razmotrimo, najpre, kako intervjuisani građani pojme demokratiju i da li se mogu uočiti različiti stavovi prema polu i starosti ispitivanih lica.

U odgovoru na pitanje: šta je za vas demokratija, najveća saglasnost je postignuta u tome da su dva osnovna principa demokratije: *participacija građana*, *decentralizacija upravljanja* i *decentralizacija/regionalizacija*. To su unisoni odgovori u grupi mlađih ispitanika, dok stariji ispitanici više ističu klasične definicije kao: „vladavinu naroda“, „vladavinu većine“, kao i vladavinu stručnjaka ili profesionalnih političara (međutim, stariji ispitanici više ističu i negativne implikacije „demokratije“ u smislu proste smene vlasti, „sjaši Kurta da uzjaši Murta“; demokratija je „prazna priča“; „od demokratije nema leba, jer život je nešto drugo“ - kako kaže stariji muškarac, radnik) i demokratiju povezuju uglavnom sa intelektualcima.

Po prioritetu odgovora o značenju i kriterijumima demokratije javljaju se sledeći odgovori :

- demokratija je participacija građana i učešće civilnog društva u odlučivanju i kontroli vlasti (često se naglašava značajna uloga NVO, mada samo troje ispitivanih građana učestvuju u tim organizacijama);
- razvoj pravne države i poštovanje zakonitosti (da zakoni važe za sve jednako);
- demokratizacija svih institucija (naročito Skupštine Srbije, čijim sastavom i načinom rada su nezadovoljni svi ispitanici);

- društvo u kojem vlast kao servis građana radi u ime opšteg dobra i građana (dok „političari u Srbiji ne znaju šta je 'opšte dobro'“);
- razvijanje demokratskih principa u ponašanju demokratskih stranaka (dok u takozvanim demokratskim strankama u Srbiji i dalje odlučuju „vođe“ kojima je podređeno članstvo);
- promena načina (mehanizama) vladanja - „da vlast čuje građane“ (dok se u Srbiji sve odlučuje „odozgo“ i iz Beograda) i ističe se potreba za regionalizacijom;
- odgovornost političara za odluke koje donose (ali u Srbiji kritika vlasti ne utiče na osećanje odgovornosti političara);
- demokratija podrazumeva politički pluralizam, uključiv i izbor sopstvenog puta (a ne kopiranje jednog nametnutog modela (ispitanici su često upućivali kritike na ultimativne zahteve međunarodne zajednice i naročito MMF);
- demokratski izbori su početni uslov za razvoj demokratije (česta kritika nedemokratskog karaktera izbornog zakona u Srbiji);
- nije izostalo ni isticanje potrebe da se menja „mentalitet“ građana u skladu sa demokratskim vrednostima i principima demokratije, tj. potreba da građani „rade na sebi“ (mada, kako je ranije istaknuto, to se više odnosi na „druge građane“)

Razlika između odgovora mlađih i starijih ispitanika je u tome što je prvi princip demokratije, učešće građana u politici i upravljanju društvenim razvojem, u većoj meri zastupljen kod mlađih; zatim, što oni uočavaju u izvesnoj meri i primenu nekih važnih principa u praksi (naročito ističući razliku između vlade Zorana Đinđića i druge postoktobarske vlade Vojislava Koštunice, kada konstatuju da je demokratski proces bio krenuo u prvom periodu tranzicije zahvaljujući tome što je prvi demokratski premijer nastojao da primeni neke demokratske ideje na osnovu vizije demokratskog razvoja, a da je posle njegovog ubistva društvo krenulo „nizbrdo“). Mlađi češće ističu da postoje izvesne demokratske partije (dok je kod starijih ta mogućnost potpuno odbačena) i kao demokratski potencijal vide, pre svega, mlade ljude i nove generacije koje će biti sposobne da se uče demokratskom ponašanju, za razliku od starijih koji naglasak stavljaju na profesionalne političare, stručnjake ili intelektualce. Možda je najuočljivija razlika u tome što se kod starije populacije javljaju i stavovi koji iskazuju odbojnost prema demokratiji, kao što je stav da u Srbiji nije poželjna participacija građana, da „građani nemaju političku kulturu“ i, prema tome, da „ne mogu nepismeni da vode politiku“ (to misli sredo-

večna žena, VSS, ali i jedan broj ispitanika iz te starosne grupe sa nižim obrazovanjem koji napominju da u zemlji kakva je Srbija ne mogu da se stvore uslovi za demokratiju). Češće se ističe i potreba da se stvori „novi sistem vladanja“ koji neće biti prosto kopiranje Zapada. Suprotno iskazanoj sklonosti mlađih ka demokratiji, u grupi starijih ima i po neka izjava da je totalitarni sistem bolji od demokratskog (što je karakteristično za „nostalgicare“ za Titovim vremenom). Međutim, rezultati intervju ne daju potvrdu da postoje razlike u odgovorima prema polu, kao, što se moglo uočiti kada je u pitanju starost kao varijabla.

Na osnovu analize stavova o kriterijumima demokratije može se zaključiti: prvo, da su mlađi ispitanici bili više motivisani da o principima demokratije samostalno razmišljaju (i da izbegavaju stereotipne odgovore), kao i to da su u svojim odgovorima mnogo bliži shvatanju moderne demokratske države i precizniji u određivanju njenih kriterijuma. A kada se to dovede u vezu sa razlozima njihovog nezadovoljstva postoktobarskim promenama, uočava se da su kod mlađih ispitanika razlozi povezani sa njihovim osećanjem o neispunjenosti obećanja koja se odnose na naznačene principe demokratskog razvoja Srbije posle 5. oktobra; iz čega se može, dalje, zaključiti da su mladi, skoro u potpunosti, izrazili privrženost demokratskoj opciji, dok se ne bi moglo reći da to preovlađuje u starijoj populaciji.

Drugim rečima, kod mladih do 30 godina bilo je samo nekoliko slučajeva izvesne zbunjenosti i ambivalentnosti u pogledu vrednosti demokratije; u poređenju postoktobarske situacije sa društvom u 90-im godinama, oni manje razmišljaju u smislu „nekad i sad“ (jer mnogi od njih, s obzirom na uzrast, i nemaju jasan doživljaj bivšeg režima i loša sećanja); oni procenjuju demokratski domašaj Srbije posle 2000. na osnovu toga šta su očekivali od postoktobarske tranzicije. Stariji ispitanici, pak, najčešće koriste poređenja u odnosu na bivši režim (ili režime, pošto se neki osvrću i na period koji je prethodio režimu Slobodana Miloševića), izvođeci ponekad i pozitivniju ocenu onog „ranije“, ali i brojčano i po oštini više izražavaju negativne ocene „srbijanske demokratije“, sa preovlađujućom crno-belom slikom perioda posle 2000.

Nedostignute demokratske promene i razlozi

Pošto je u I delu ove serije tekstova o analizi rezultata intervju iz 2006. bilo reči o promenama koje su ispitivani građani uočili i isticali i o oceni

njihovog dometa, ovde će biti analizirani odgovori koji se odnose na percepciju nedostignutih demokratskih promena i na argumentaciju iznetih stavova.

Kada intervjuisani građani upoređuju svoju „viziju demokratije“ sa takozvanom demokratskom tranzicijom u Srbiji (što je čest dodatak pridevu demokratski), dolaze do generalizovanog zaključka: u stvaranju demokratske politike, demokratskih političkih stranaka i demokratskih institucija, demokratskih vrednosti i normi ponašanja *mora se krenuti ispočetka*, a izvesni ispitanici ističu i da je „potreban novi 5. oktobar“. Drugim rečima, ispitanici iz našeg uzorka smatraju da se demokratska tranzicija ne može izvesti iz kontinuiteta sa sadašnjim političkim kursom zato što nije napravljen potreban diskontinuitet sa bivšim režimom. To potvrđuju i konkretnijim izjavama, kada kažu: politika se mora radikalno promeniti i definisati jasne ciljeve za rešavanje osnovnih problema društva i građana, a u tom cilju moraju se postaviti opšti interesi iznad ličnih/partikularnih partijskih interesa. Manji broj ispitanika, međutim, uviđa da se moraju menjati i sami građani u duhu demokratskih vrednosti. Može se konstatovati da ispitanici u većini mudro rezonuju o tome šta se mora promeniti u sadašnjoj društvenoj i političkoj situaciji Srbije, koja nije u skladu sa principima demokratije, a to potvrđuju rezultati intervju čija analiza sledi. Razlika u odgovorima mlađih i starijih ispitanika je u tome što su principi demokratije različito definisani i kod mlađih građana oni su modernije shvaćeni.

Zrelost stavova ispitivanih građana pokazuje se, pre svega, u tome što stavljaju akcenat na „nezadovoljavajuću politiku“ od čije promene, smatraju mnogi, zavisi kakve će se promene moći dostići i u svim drugim sferama društvenog i ličnog života; iz tog razloga smatraju da su promene nužne, pre svega, u sferi politike, što sledeći stavovi o tome šta se mora menjati i pokazuju (po redosledu učestalosti):

- budući da ponovo jača nacionalizam, mora se menjati nacionalno obojena politika;
- nema političke razlike između takozvanih demokratskih i nedemokratskih partija;
- politika je bez smera i pravca, „politika na kratke staze“, u kojoj vlada politička trgovina između partija („politika je postala biznis“);
- vlast se ponaša kao da nisu javni servis u službi građana, već suprotno;

- državnu politiku karakteriše kriminalizacija (tajkunizacija) i klerikalizacija;
- politika nije usmerena ka rešavanju glavnih društvenih i egzistencijalnih problema („zamajavaju nas Kosovom“, „stvaranjem i nerešavanjem afera troše naše vreme“);
- i dalje je na snazi centralizam upravljanja (to je većinski stav mladih i građana iz Vojvodine, dok nekoliko starijih ispitanika smatra da je nužna centralizacija radi funkcionisanja složenog društva kakvo je Srbija);
- vlada kvazipluralizam i u politici i u kulturi („opšta vladavina kiča“ i populizam kao dominantna orijentacija);
- institucije se nisu promenile (akcenat je na Skupštini i pravosuđu) i daleko su od demokratskog načina funkcionisanja;
- sadašnju politiku karakteriše demokratski nezrela država (a izvesni ispitanici smatraju da država uopšte i ne funkcioniše, dok nekoliko ispitanika govori o nastavku „partijske države“);

Dakle, kada je reč o percepciji postoktobarske politike, može se kao opšti zaključak navesti stav jedne građanke (28, VSS): „igra se istim karatama i može doći do istog rezultata“, što većina intervjuisanih građana povezuje sa postojanjem kontinuiteta sa bivšim režimom (ali je samo sumnja ove građanke da se srbijansko društvo *može* vratiti u prošlost, u većem broju stavova izražena kao činjenica, tj. da se već ide „unazad“).

Ipak, postoje gradacije u oceni (ne)postignuća demokratske tranzicije: dok se stavovi jednog broja ispitanika mogu podvesti pod formulu „demokratski nezrele države“, veća je zastupljenost stavova da „u političkom sistemu (današnje) Srbije demokratija postoji samo u nazivu“ (što se argumentuje dodatnim stavovima: postoji „kvazidemokratija“, zavladao je mafija koja se umnožava, obnovljena je „partijska država“).

Drugi po učestalosti su stavovi koji se odnose na ekonomiju i druge sfere, kao posledice loše politike:

- politikom vladaju bogataši koji su nelegalno stekli bogatstvo (za vreme Miloševića, ali se to i danas toleriše i ne sankcioniše) i zato se javlja sve veća socijalna diferencijacija, tj. sve je više siromašnih građana, naspram malog broja enormnih bogataša;
- politika podstiče shvatanje da je najvažnija vrednost novac i tajkuni su proglašeni za „uzorne građane“ ili „dobre biznismene“;

- rad je potpuno izgubio vrednost, „od rada se ne može živeti“ (zato se jedna ispitanica žali da više ne zna kako da vaspitava decu);
- vodi se pogrešna politika privatizacije: skoro svi ispitanici ističu zloupotrebe u procesu privatizacije, smatraju da se postižu suprotni efekti od glavnih ciljeva koje je trebalo postići privatizacijom, naime, da se unaprede i bolje funkcionišu preduzeća, da se otvaraju nova radna mesta i pomogne u rešavanju velike nezaposlenosti. Umesto toga, građani kao efekte do sada izvršene privatizacije navode da mnoge privatizovane fabrike više ne rade, da se povećava broj nezaposlenih, da se posle privatizacije više krše osnovna prava radnika, da nema zaštite od privatnih vlasnika za radnike koji ostaju bez posla. Na osnovu toga, ispitanici govore o „sumnjivoj privatizaciji“ u kojoj su „tenderi farsa“;
- vlada i dalje socijalna nepravda, za koju postojeća politika nema ni razumevanja ni rešenja.

A kada je reč o tome koji problemi iz sfere ekonomije nisu u skladu sa demokratskim principima, kako ih shvataju intervjuisani građani, dosta je karakterističan stav jednog sredovečnog nezaposlenog građanina: „križa u ekonomiji je zaoštrena, jer više ništa nemamo svoje“, što se poklapa sa veoma učestalom kritikom socijalne politike koja diktira način i efekte (loše) privatizacije.

Ispitanici izražavaju lični doživljaj krize (ili bolje reći, odsustva) demokratije u postoktobarskoj Srbiji, dajući značajno mesto *moralnoj krizi* i opstajanju tradicionalnih/prevaziđenih vrednosti. Ukazuje se na to da nisu stvorene, niti se podstiču, nove demokratske vrednosti, a izgubile su se i značajne vrednosti iz srpske tradicije, kao što su: poštenje, čast, osećanje za druge, dok se kao „moderne“ vrednosti podstiču zgrtanje novca/kapitala, „snalažljivost“ (u smislu upotrebe svih sredstava), tretiranje korupcije kao normalne pojave i sl. Ali, izvesni ispitanici ukazuju i na nasleđe bivšeg režima kao uzrok navedene situacije u sferi vrednosti, kada govore o konfuziji koju je stvorio režim Slobodana Miloševića u moralnom smislu, brišući razliku između „dobra“ i „zla“ (u tom kontekstu, jedan manji broj ispitanika kritički se osvrće na nespremnost suočavanja sa ratnim zločinima koje su Srbi počinili u međuetničkim ratovima, dok drugi žele da to zaborave). Stav da smo izgubili značajne vrednosti (za koje se smatra da su bile karakteristične za srpski narod) dokazuje se čestim ponavljanjem da se i u politici i u svakodnevnom životu

ljudi služe prevarama (nasuprot časti i poštenja, čime su se Srbi uvek ponosili). Ali, razmišljanje o vrednosnim/moralnim aspektima demokratske tranzicije znatno je više zastupljeno kod obrazovnijih građana nego kod onih sa niskim obrazovanjem, koji su zbog nepovoljne materijalne situacije u statusu pukog preživljavanja, te su prvi izražavali osećanje ugroženosti ličnog dostojanstva, a drugi su isticali ugroženost tradicionalnih vrednosti (na primer: „živeti od poštenog rada“).

Po učestalosti problema koje naši ispitanici ističu kao nedostatak usvajanja demokratskih principa i vrednosti, *lokalna samouprava* je na poslednjem mestu, što ne odgovara mnogim pritužbama na politiku i funkcionisanje lokalnih vlasti, budući da mnogi konstatuju da se u toj sferi desilo najmanje promena. Međutim, iako je građanima iskustvo iz svoje lokalne sredine najbliže, građani iz našeg uzorka poklanjaju toj sferi daleko manje pažnje nego kada je u pitanju makropolitika situacija. Zato se u intervjuu mogu pronaći samo dva stava (koje izvestan broj ispitanika ponavlja): u lokalnoj samoupravi ostali su uglavnom ljudi iz bivšeg režima (što se činjenički može dokumentovati) i biraju se nesposobni ljudi, a sposobni, stručni i mlađi ljudi ne mogu da dođu do izražaja. Opšte je uverenje, stoga, da je reč o takozvanoj samoupravi. Možda je baš ovo poslednje bilo glavni razlog da ne troše vreme na priču o politici na lokalnu, ali je značajno što su ispitanici pokazali razumevanje da je ključ za promenu vladajuće politike na makro nivou.

Dakle, u odgovoru na pitanje: dokle se stiglo u postoktobarskoj tranziciji šest godina posle, pored stavova u kojima građani izražavaju uverenje da su „demokratske vlasti“ podbacile u pogledu ostvarenja svojih obećanja o demokratskoj tranziciji (i sve manjeg razumevanja za sporost i tegobe nasleđa, što je u prethodna dva intervjua bilo prisutno, ali više 2001. nego 2005.), prevladavaju stavovi da „sadašnje stanje ne uliva nadu da će se trasom kojom se odvija sadašnja politika, stići do demokratske transformacije“. Najupečatljiviji odgovor u prilog rečenom je stav: „ostali smo tamo gde smo bili pre 5. oktobra“, a često se upotrebljavaju i reči „haos“, „rasulo“, „izgubljene šanse“ (što se naročito povezuje sa atentatom na Zorana Đinđića i sa preuzimanjem vlasti od strane DSS-a).

Istraživanje metodom dubinskog intervjua, gde građani spontano i slobodno iznose svoja razmišljanja o određenim pitanjima, omogućuje da se sudi i o koherentnosti iznetih stavova, kao i o tome koliko su izražena mišljenja u skladu sa praksom koju ispitanici smatraju poželjnom i da li je primenjuju u svakodnevnom životu.

Prethodna analiza dobijenih odgovora je pokazala da intervjuisani građani dobro znaju šta podrazumeva demokratija i umeju da iznesu relevantne argumente za zaključak da je u postoktobarskoj Srbiji demokratska tranzicija „omanula“; ali njihov opšti stav o participaciji građana kao fundamentalnom principu demokratije ostaje ambivalentan, budući da skoro cela populacija ispitanika (sa minimalnim izuzecima) ne vidi svoju ulogu u ostvarenju demokratske transformacije društva. Zbog toga ispitanici ne pokazuju interesovanje i spremnost da se i sami menjaju i na uverljiviji način dokažu svoje opredeljenje za demokratsko građansko društvo. Mnogi ispitanici, takođe, uviđaju da i „građani“ pate od sličnih, nemodernih osobina i načina ponašanja, ali su to uvek „oni izvan njih“. To pokazuje da su građani više kognitivno sazreli nego politički, tj. da umeju verbalno da osmisle pojam demokratije, ali još nisu stigli do stepena „praktične racionalnosti“, kada se ta dva nivoa usaglašavaju. Naredna analiza stavova intervjuisanih građana o društvenim i političkim aktivnostima i sopstvenom angažovanju posle 5. oktobra, govori u prilog iznete ambivalentnosti u iskazanim stavovima.

Pitanje: ko snosi odgovornost za iskazane neuspehe demokratske tranzicije

Opšti stav da je postoktobarsko društvo u Srbiji skrenulo sa početnog kursa demokratske tranzicije (koji je prema generalnom mišljenju mlađih ispitanika započeo 2000. godine), zahtevao je i odgovor na pitanje: ko su „krivci“ za takvo stanje. Unisoni odgovor glasi: *političari*, a najviše Vojislav Koštunica, jer vlada uz pomoć SPS-a i SRS-a, poništavajući skoro sve rezultate iz prvog perioda tranzicije i rehabilitujući partije bivšeg režima. To najpreciznije izražava stav jednog građanina sa srednjoškolskim obrazovanjem: „Sve što je započela prethodna vlada, ova vlast je stopirala zbog revanšizma“ (misli se na snažni antagonizam DSS-a prema stranci Zorana Đinđića). Ali se deo odgovornosti proteže i na celokupnu postoktobarsku političku elitu zato što, prvo, nije odmah, na početku napravila jasniji zaokret i diskontinuitet sa bivšim režimom i nije ponudila projekat razvojnog puta demokratske Srbije; drugo, što ni šest godina posle 5. oktobra nije sačinila dugoročnu i koherentnu razvojnu strategiju demokratske tranzicije; i treće, što nije imala snage da ukloni sa političke scene političke partije bivšeg režima i njihove kadrove, koji su sve više postajali faktor postoktobarskog kretanja. Ali, verbalno se u dosta iskaza naglašava i odgovornost građana (drugo je pitanje koliko pod

tim ispitanici podrazumevaju i sami sebe), zato što su dozvolili političarima da sprovedu politiku koja je dovela do „poništanja 5. oktobra“. Dakle, dominira ozlojeđenost na „demokratske“ političke snage, čije političare ispitanici potpuno izjednačavaju (sa izuzetkom Zorana Đinđića, kao što je već napomenuto, ali i to priznanje prvom demokratskom premijeru došlo je naknadno, tek nakon njegovog ubistva²⁴).

Na pitanje zašto su „novi političari“ toliko stigmatizovani, ispitanici objašnjavaju: da u sadašnjim predstavnicima vlasti ne mogu da vide uzor, jer smatraju da su slični, pa čak i isti, sa onima iz prethodnog režima, „samo su promenili odela“; da su autoritarni i ne interesuje ih šta misle građani, osim u izbornim kampanjama; da ih ne interesuju potrebe i problemi naroda; da su legalizovali „partijsku podobnost“ za dolazak na važne funkcije, umesto obećane stručnosti i sposobnosti; da prave neprihvatljive kompromise sa desničarskim i nacionalističkim partijama (a jedan ispitanik ističe da tolerišu i neonaciste). Često je kao kritika političara istaknuto da nemaju ideje i vizije²⁵. A samo manji broj intervjuisanih građana upućuje kritiku političarima i zato što štite haške optuženike; a jedan manji broj intervjuisanih građana nije zadovoljan sadašnjim političarima zato što „izbegavaju da se zamere Zapadu“. Takve ocene postoktobarskih političara sugerišu zaključak: „očekuju od nas da se pomirimo sa stavom da je naša budućnost da budemo sluge“.

Međutim, kako protumačiti načelno priznanje „svi smo odgovorni“ i sklonost intervjuisanih građana da se prepuste rezignaciji i pasivnosti? Odnosno, zašto ispitanici ne uspostavljaju vezu između svoga znanja o tome šta bi trebalo menjati da bi se uspostavilo demokratsko društvo i samosvesti, u tom smislu, da građanska odgovornost (koju pretpostavljaju) zahteva aktivnost ne samo političara, već i celokupne javnosti u iniciranju građanskih inicijativa, kao vlastitog doprinosa menjanju stanja koje je sve više udaljeno od demokratske tranzicije? Možda se to može objasniti neiskazanim stavom, ali u celini impliciranim mišljenjem da sadašnje stanje društva u Srbiji nije dostiglo onu kritičnu tačku potonuća, kada se mora reći „dosta“, kao što su to učinili građani krajem 90-ih godina i početkom 2000. osetivši da se više ne može živeti pod bivšim režimom. Takve misli se izriču stavovima: da je danas mnogo teže prepoznati „ne-

²⁴ Videti analizu intervjua iz 2001. u *Politika i svakodnevni život* 1993. kada su isticani i prigovori prvoj vladi, ali u manje zaoštrenoformi.

²⁵ Dosta ispitanika napominje da su Zorana Đinđića cenili upravo zato što je imao viziju kuda treba da ide Srbija da bi postala demokratsko društvo.

prijatelja“, jer je stanje konfuzno; da se dešavaju polovične demokratske promene koje se preplicu sa nedemokratskim nasleđem (odnosno, stav „ništa se nije promenilo“ nije mišljenje većine intervjuisanih građana). To upućuje na sumnju da građani nisu sigurni kako kao građani treba da reaguju, budući da se i u postoktobarskom periodu građanske inicijative, a posebno „građanska neposlušnost“, tretiraju negativno.

Tome treba dodati izraženo osećanje bespomoćnosti i beznadežnosti, koje podstiče politika „bez ideja i vizija“. Takva osećanja blokiraju pokušaje građana da se bore za svoja građanska prava da bi mogli uticati na menjanje silaznog puta tranzicije u Srbiji. Većina ispitanika, međutim, odustaje od korišćenja svojih građanskih prava (čak i od elementarnog prava da biraju svoje predstavnike) i ne izražavaju spremnost da se angažuju, jer smatraju da je u datoj društvenoj i političkoj situaciji to beskorisno, ne pokušavajući da provere kakav bi efekat imalo njihovo angažovanje na promenu takvog stanja. Iz tih razloga, može se razmišljati o pitanju: da li je osećanje beskorisnosti koje ističu svi ispitanici, navodeći to kao razlog njihovog odustajanja od bilo kakvog javnog angažovanja (čak i oni koji su bili vrlo aktivni u akcijama civilnog društva u 90im godinama), u stvari racionalizacija iza koje se krije bekstvo od odgovornosti i davanje prednosti ličnim interesima (izvesni ispitanici pripisuju „građanima“ sebičnost, a na to upućuje iskaz jednog ispitanika koji glasi: „ne želim da gubim svoje vreme i energiju“). To povlači i drugo pitanje, naime: da li su građani nepriznati samo od strane vladajućih političkih struktura, ili i sami pojedinci (naši ispitanici) ne doživljavaju sebe kao građane (nekoliko ispitanika to i ističe) kada ne shvataju u praktičnom smislu, što „teorijski“ uviđaju, da je izostala i njihova odgovornost kada ostaju pasivni u sprečavanju da društvo dođe u takvu nepovoljnu situaciju - generalne krize - iz koje, kako mnogi konstatuju, nema izlaza.

Paradoks između „znanja“ o poželjnom putu demokratske tranzicije i ličnog ponašanja, u kojem ispitivani građani odbijaju da učestvuju u društvenim zbivanjima, još vidljivije pada u oči kada se oni vrlo oštro suprotstavljaju dominantnom „mentalitetu građana“ Srbije kojem zameraju: slepu poslušnost autoritetima i neprotivljenje odlukama koje donosi vlast, a koje su suprotne njihovim interesima. Iz njihovog apriornog stava o „beskorisnosti angažovanja“ proizlazi da su i sami podložni takvom mentalitetu, s tom razlikom što su spremni da u slobodnom razgovoru izriču kritiku vlasti i neslaganje sa njihovim nedemokratskim

ponašanjem (ali ne i u javnosti, u medijima, na javnim skupovima.²⁶).

Ali taj nesklad između „dobrih ideja“ i nespremnosti da se ličnim doprinosom one učine ostvarljivim, ukazuje i na nespremnost intervjuisanih građana da se i sami menjaju da bi se konstituisali kao građani koji bi aktivno učestvovali u procesu demokratske tranzicije. Razlog tome se može tražiti u visokom naponu frustracije naših ispitanika (a verovatno i građana Srbije uopšte) usled neispunjenih visokih očekivanja koja je probudio 5. oktobar. Kada se iluzija o mogućnosti brzog i radikalnog prevrata posle 2000. godine sudarila sa pritiscima dominantnog trenda postoktobarskog razvoja, u smislu odustajanja od brige za „opšte dobro“ u korist ličnih interesa (favorizovanjem trke za bogaćenjem, preokupiranosti vrednostima novca, težnjom ka brzom uspehu u karijeri i sl.), građani su izgubili veru u demokratske vrednosti koje su priželjkivali. A oni koji i sami neće ili ne mogu da slede taj dominantni trend, povlače se u sebe, u melanholiju i apatiju prihvataju kao neizbežni odgovor na frustracije. Uz to ide i gubitak vere u samu mogućnost demokratskih promena u Srbiji; rezultat toga je besperspektivnost, što nameće osećanje da „nema smisla angažovati se“. To se obrazlaže time da se ne može povratiti poverenje u demokratske snage, za koje smatraju da su ih izdale. Dakle, ispitanici dobro vide uzroke nastale krize u „načinima kako se (prave) stvari ne rade“, ali ne vide da je i njihovo nedelanje jedan od razloga što se na to pristaje..

U zaključnom razmatranju analiza stavova intervjuisanih građana u ovom odeljku može se sumirati na sledeći način: iako jedan broj ispitanika opravdava izrečeni stav da „nije došla demokratija u naše društvo“ težinom nasleđa iz nedavne prošlosti, koje je učinilo postoktobarsku situaciju toliko komplikovanom da se teško izlazi na kraj sa reformama, jer su „svi arhaični oblici opstali“, većina konstatuje da trnovit put tranzicije kod nas traje veoma dugo. Međutim, uprkos veoma razložnim argumentima zašto govore samo o „kvazidemokratskoj tranziciji“ i šest godina posle petooktobarskog prevrata, treba razmisliti i o tome da li su ispitanici, pod uticajem jakog nezadovoljstva koje često kulminira u

²⁶ Ovdje je uputno podsetiti se koliko je bila živa zainteresovanost građana za javne tribine i slobodnu razmenu mišljenja o najvažnijim pitanjima i problemima društva u drugoj polovini 90-ih godina, gde je mnogo više bila izražena sloboda mišljenja i govora u javnom prostoru. Takve tribine su i pripremile masovnu mobilizaciju građana da se angažuju u borbi za rušenje bivšeg režima i omogućće preokret 5. oktobra 2000.

ogorčenje, zbog odsustva očekivanih (radikalnijih) promena bili u stanju da realnije vide sadašnjicu Srbije; da li bi, možda, nešto racionalniji pristup pomogao da preispitaju neka svoja preterivanja, kada bi uzeli u obzir neke činjenice koje ne idu u prilog tvrdnji da je postoktobarska Srbija „već viđeno“; ili drukčije rečeno, da nije uočljivo baš ništa što je vredno zapažanja kao naznaka promena. Možda bi uvid u izvesne konkretne činjenice o promenama (iako one ne svedoče o dovoljnosti demokratskog toka) mogao izmeniti i stavove građana o potrebi ličnog zalaganja da bi se ubrzao tempo razvoja i uticalo na kvalitet promena. Naravno, govorimo o ispitanicima koji su se izjasnili za demokratsku opciju (ne direktnim odgovorom, već iskazima nezadovoljstva zbog skretanju sa puta demokratizacije), a koji su se razočarali u efekte postoktobarske politike i koji zbog toga pod velikim uticajem afekta vide srbijansku stvarnost pretežno iz negativnog ugla, a samim tim, potcenjuju i svoje mogućnosti da kao građani u njoj nešto izmene u korist nastavljanja procesa demokratskih reformi.

Stav intervjuisanih građana koji, međutim, ne odstupa od realne percepcije postoktobarskog stanja Srbije, iskazuju skoro svi ispitanici rečima da je 2006. godina najnepovoljnija u dosadašnjem toku tranzicije, a kao argumetaciju navode: zaustavljene reforme, umnožavanje afera, pervertiranje proklamovanog legalizma u sve otvorenije i češće kršenje zakona i jačanje snaga organizovanog kriminala čiji se postupci ne sankcionišu. Ono što, međutim, ispitanici previđaju (a što konstatuju kada je u pitanju promena starog mentaliteta građana) jeste da je i za promenu mentalne strukture političke elite potrebno vreme, da bi se oslobodili nasleđenog autoritarnog „habitusa“. Ne uzimajući to u obzir, ispitanici su ogorčeni i to ispoljavaju u generalizovanom iskazu: „i ovi su kao i svi političari lopovi“ ili „njima nije stalo do boljeg života naroda, već samo do vlasti“ i sl.. Ali, umesno je pitanje: da li su oni koji danas upravljaju društvom spremni da uče i da menjaju svoj način rada i ponašanja, u šta ispitanici sumnjaju, naročito zamerajući „demokratskim predstavnicima“ politike nedemokratski odnos prema građanima: „ništa ne pitaju i ne slušaju građane“, nezainteresovani su da podstaknu uključivanje građana u težak proces društvene transformacije, a u oštrijoj formi rečeno, ne dozvoljavaju građanima da se organizuju radi aktivnosti u javnom životu.

I mada bi stav koji je iznet posle intervjua 2005. mogao zvučati kontradiktorno, naime, da su se naši ispitanici i 2006. pokazali u svojim odgovorima kao politički zreliji od političara (koji ne vide ili neće da vide sla-

bosti postoktobarskog perioda), kontradikcija je samo prividna. Zrelost intervjuisanih građana cenili smo po ozbiljnosti i argumentovanosti odgovora, što potvrđuje da su njihovi (kritički) stavovi rezultat refleksivnog mišljenja, suprotno „praznim pričama“ i stereotipnim frazama političara. Ovakav zaključak smatramo opravdanim, uprkos tome što smo konstatovali i da u njihovim stavovima još postoje naznačene neusklađenosti. Ipak, činjenica je da su „dijagnoze“ naših ispitanika bliže realnom stanju postoktobarske Srbije, nego politizovane ocene i vladajućih struktura i opozicije, koje su ili bezrazložno optimistične ili populističko/nacionalistički intonirane. To potvrđuje sazrevanje kritičke građanske svesti, usled zabrinutosti zbog pravca u kojem se kreće srbijansko društvo posle 2000. godine i zbog straha od mogućeg poništavanja nade probuđene 5. oktobra. A izvesna ojađenost i osećanje da su „izdani“, „prevareni“ u svojoj veri u obećanja 5. oktobra, potvrđuju da stavove koje su izrazili u našem intervjuu nisu formirali samo kao „hladni posmatrači“, već kao građani koji žele da žive „normalno“, a sa žaljenjem konstatuju da to još uvek nije moguće.

Literatura

- Arent H. 1994. *Istina i laž u politici*, „Filip Višnjić“.
- Branković S., „Apstinencija kao stav“, *Srpska politička misao*, vol. 13, no. 16, 2006.
- Filozofija i društvo*, 2, 2005.
- Golubović Z. „Rezultati demokratske tranzicije kroz prizmu građana Srbije 2005“,
- Golubović Z. 1999. *Stranputice demokratizacije u postsocijalističkom društvu*, Beogradski krug.
- Golubović Z. 2006. *Kuda ide postoktobarska Srbija*, Službeni glasnik, Beograd.
- Golubović Z. et al. 2003. *Politika i svakodnevni život*, „Filip Višnjić“, Beograd.
- Grupa autora, 1997. „Ajmo, ajde, svi u šetnju, Građanski i studentski protest 9/97“, Medija Centar, Beograd.
- Heler A. 1987. *Svakodnevni život*, Nolit, Beograd.
- Jarić I. „U kandžama izneverenih očekivanja“, *Filozofija i društvo*, 2, 2005.
- Vasović V. & Pavlović V. (eds), 2002. *Postkomunizam i demokratske promene*, FPN, Beograd.
- Lazić M. 2005. *Otpori i promene*, „Filip Višnjić“.
- Mićunović D. 2005. *Reforma ili restauracija*, Centar za demokratiju.
- Mill Dž. Stuart, 1988. *O slobodi*, „Filip Višnjić“, Beograd.
- Milošević-Đorđević J. „Izborni apsentizam u Srbiji“ *OVDE NIJE BILO IZVODA*, SPM, vol. 13, no. 16, 2007.
- Popov N. „Karika koja nedostaje - Šta spaja, razdvaja i sukobljava građane i vlasti u Srbiji posle 2000.“, *Republika* br. 364-365, 2005.
- Spasić I. „Politika i svakodnevni život u Srbiji 2005: odnos prema političkoj sferi, promena društvenog poretka, javnost“, *Filozofija i društvo*, 2, 2005.
- Subotić M. 1992. *Sricanje slobode*, IFDT, Beograd.
- Taylor Ch. 2000. *Prizivanje građanskog društva*, Beogradski krug.
- Tepavac M., „Buđenje onih koji se prave da spavaju“, *Republika* br.410-411, 2007.
- Vujadinović D. et al.(eds), 2003 i 2005, *Između autoritarizma i demokratije*, I-II tom, CEDET, Beograd.

IZGUBLJENI U PREVODU

U periodima velikih sistemskih promena kakve je iskusilo srpsko društvo u bliskoj prošlosti, istraživanje sadržaja socijalnih i političkih praksi, želja, fantazija i različitih (materijalnih i virtuelnih) „realnosti“ u kojima žive njegovi članovi može ponuditi novu perspektivu u teorijskoj konceptualizaciji samog procesa *političkog* i njegovih mogućih pravaca delovanja na društvo, socijalne grupe i njihove pojedinačne članove. U tom smislu, naše istraživanje situirali smo u polje političkog, shvaćenog kao mesto susreta privatnog i javnog, unutar kojeg se prelamaju i međusobno saobraćaju različite lične i socijalne realnosti članova posmatranog društva, socijalne i/ili supkulturne grupe. Osnovna pretpostavka kojom smo se rukovodili bila je slutnja da je usredsređivanjem istraživačkog procesa na pojedinačno, lično proživljeno iskustvo i njegove aktuelne interpretacije moguće rekonstruisati kolektivne refleksije tih iskustava i razmišljanja koje, kao takve, ulaze u interakciju s različitim nivoima društvenosti. Reč je o odnosima između pojedinca i društva/društvene i/ili supkulturne grupe kome/kojoj pojedinac pripada i koji, shodno tome, konstituišu i usmeravaju socijalni i politički život u određenom pravcu koji je u izvesnoj saglasnosti s kolektivnom refleksijom o njemu.

Istraživanje političkog

Imajući u vidu da je polje političkog unutar svakog društva, socijalne ili supkulturne grupe kompleksna struktura unutar koje se jedna drugoj suprotstavljaju i međusobno sukobljavaju različite, često oprečne logike, čini se opravdanim pretpostaviti da jednostavni instrument konstruisan na osnovu logike linearne kauzalnosti ne može omogućiti prikupljanje empirijske građe kojom je moguće ostvariti uvid u političku dinamiku istraživanog društva. Svi politički fenomeni imaju osobinu da su u isto vreme pozicionirani unutar više različitih socijalnih struktura, koje mogu pratiti različite socijalne trajektorije (Connell, 1987), ili pak mogu biti u različitim međuodnosima preklapanja ili negiranja jednih s drugima, ili s drugim socijalnim strukturama izvan posmatranog polja političkog. Svest o ovoj vrsti složenosti političkog konteksta i političkog mišljenja uopšte mora biti inkorporirana i u njegovu socijalnu ili bilo koju drugu analizu. Drugim rečima, jedini način da razumemo logiku političkog jeste da stalno i neumorno istražujemo njegove odnose s drugim socijalnim strukturama.

Zbog svega pomenutog, empirijske podatke relevantne za naše istraživanje prikupili smo metodološkom tehnikom *produbljenog intervjua*. Ova tehnika podrazumeva da prilikom vođenja intervjua pitanja nisu potpuno strukturirana kako bi se izbegla zamka unapred perfektno zamišljenog istraživanja, koje ne donosi gotovo nikakva nova saznanja. Jer, naša je pretpostavka da istraživačka strategija koja unapred definiše šta se traži u realnosti retko može ponuditi više od prethodno razvijene teorijske matrice koju kroz istraživanje treba ilustrovati adekvatnim empirijskim podacima. Nasuprot tome, pokušali smo da empirijske podatke relevantne za određene teme/polja istraživačkog interesovanja prikupimo prateći unutrašnju logiku svakog pojedinačnog ispitanika i različitih socijalnih slojeva koji se prelamaju unutar njegovog/njenog narativa o najrazličitijim socijalnim iskustvima, praksama, mišljenjima, željama, fantazijama, strastima, ubeđenjima, verovanjima...

Kroz analizu prikupljenih podataka i konstantnu interakciju između njihovih različitih aspekata, pokušali smo da dekodiramo najdublje slojeve (ličnih i socijalnih) političkih motiva i (individualnih i socijalnih) političkih strategija građana Srbije kako bismo osvetlili i razumeli neke od zakonitosti funkcionisanja komplikovanog i ponekad nekonzistentnog karaktera polja političkog u savremenom srpskom društvu.

U potrazi za teorijskim objašnjenjem komplikovanog i često nekonzistentnog karaktera političkih praksi i, iz njih proisteklih, (ličnih i socijalnih) političkih odluka i razloga kojima se građani rukovode prilikom njihovog donošenja, pošli smo od nekoliko osnovnih teorijskih pretpostavki:

1. Svaka socijalna promena, pre nego što se odigra u realnom prostoru i vremenu, mora biti konceptualizovana na nivou ideje i materijalizovana u izvesnom idejnom konceptu realnosti koji u izvesnom smislu predodređuje/determiniše odluke i pravce mišljenja građana/pojedinaca - iako oni toga najčešće nisu svesni. U elaboriranju ove teze najvećim delom smo se oslonili na teorijski koncept *hegemonije*.

Koncept hegemonije, jedan od najzanimljivijih doprinosa dvadesetovekovne marksističke misli, smatra se teorijskim doprinosom Antonija Gramšija (1891-1937), italijanskog marksiste koga je smrt 1937. godine u fašističkom zatvoru sprečila da teoriju hegemonije elaborira na sistematičniji način. Tako, ova teorija²⁷ ostaje zabeležena kao niz fragmentarnih uvida sadr-

²⁷ Ili, kako Kolakovski kaže, „teorija embrion maglovitog oblika“ (Kolakovski, 1985: 249).

žanih u njegovom životnom delu *Pisma iz zatvora*, koje obuhvata oko 3000 stranica beležaka i pisama, napisanih između 1929. i 1935. godine.

Osnovna pretpostavka teorije o hegemoniji je relativno jednostavna: „čovekom ne vlada samo sila, već i ideje“ (Bates, 1975: 351). Varirajući ovu pretpostavku u promišljanju različitih socijalnih problema koji su zaoкупljali njegovu pažnju tokom dugogodišnjeg utamničenja, te primenjujući je na koncept klasne borbe (centralni koncept u marksističkoj socijalnoj filozofiji), Gramši rekonstruiše zamišljeni put koji klasa treba da prođe kako bi osvojila i sačuvala hegemonu poziciju unutar određenog socijalnog sistema. U svojim beleškama, objavljenim pod naslovom *Istorijski materijalizam (Il materialismo storico)*, on kaže: „Kritičko razumevanje [...] dolazi kroz borbu političkih 'hegemonija', suprotstavljenih pravaca, prvo na polju etike, zatim politike, kulminirajući u višoj elaboraciji određene posebne koncepcije realnosti. Svest o pripadnosti konačnoj hegemonij sili [...] je prvi korak ka progresivno višoj samosvesti, u kojoj se teorija i praksa konačno sjedinjuju“ (Gramsci, 1948: 11).

Prema Gramšijevoj zamisli istorijskog toka, promena se uvek dešava prvo u sferi ideja, kroz konflikt antagonističkih klasnih političkih pozicija, koje se artikulišu kroz različite interpretacije etičkih normi, političkih strategija i, konačno, posebne klasno determinisane *koncepcije realnosti*. Klasa koja je u stanju da, u datom istorijskom trenutku, konstruiše koncepciju realnosti kompatibilnu s duhovnim potrebama vremena i prepoznatu kao deo ličnog iskustva većine, ili bar onog vitalnog dela članova društva, ima najbolje izgleda da zauzme hegemonu poziciju unutar klasnog poretka i uspostavi dugoročno stabilnu političku vladavinu. Bez jedinstva idejne koncepcije realnosti i političke akcije nema socijalne stabilnosti: „Privilegovane klase osvojile su hegemonističku poziciju i duhovno, a nisu samo politički podredile sebi eksploatisane; štaviše, duhovno vladanje je uslov političkog vladanja“ (Kolakovski, 1985: 273), kaže Kolakovski interpretirajući Gramšijevu ideju kulturne hegemonije. Centralna tema Gramšijevog interesa je kako nova klasa (u njegovom slučaju - radnička klasa) može preuzeti primat u socijalnom životu i organizovati svoju sopstvenu kulturu. Glavno pitanje, na tom putu, jeste kako ostvariti kulturnu hegemoniju pre preuzimanja političke vlasti. Kulturna hegemonija, za Gramšija, podrazumeva selekcionisanje i konceptualizovanje određenih mišljenja, vrednosti i normi koje će biti prihvatljive za većinu članova društva, kako bi se obezbedila dugoročna budućnost nove vlasti. Ovo je važan preduslov za sticanje političke vlasti, ali i neophodan uslov za njeno očuvanje.

Iako koncept hegemonije, a posebno kulturne hegemonije, Gramši promišlja u sklopu mnogostruko različitog socijalnog konteksta, njegovi teorijski uvidi mogu se primeniti u promišljanju i razumevanju dinamike i procesa socijalnih i političkih promena i u savremenom socijalnom kontekstu - naravno, uz izvesne ograde i teorijske odmake u odnosu na izvornu teorijsku konceptualizaciju. Naime, u savremenom socijalnom kontekstu, zbog procesa defragmentacije pažnje i iskustava vezanih za svakodnevicu njegovih članova, gotovo da je nemoguće govoriti o hegemonij ideologiji društva kao takvoj. U izmenjenom socijalnom kontekstu, fokus analize se mora izmestiti ka elementarnijim nivoima društvenosti, oličenim u određenim društvenim i/ili supkulturnim grupama čiji članovi dele neke fragmente/elemente svakodnevice oko kojih tematizuju svoje fantazije - o tome kako žive, šta žele da promene u svojim životima, kako bi želeli da oni izgledaju u bližoj ili daljoj budućnosti i sl, bez fantazije o revoluciji koja podrazumeva promenu postojećeg sistema, ekonomskih ili kakvih god odnosa unutar socijalnog sistema. U tako izmenjenim socijalnim okolnostima, i očekivani zahvat kroz koji treba da prođe društvo je fragmentaran u odnosu na izvorni Gramšijev, jer uvek dolazi iz perspektive jedne ili više različitih socijalnih i/ili supkulturnih grupa. Ipak, ne treba zanemariti kumulativni efekat mnoštva ovih partikularnih/fragmentarnih iskustava iz kojih proizlaze različiti hegemonij koncepti realnosti koji se u jednom trenutku socijalne egzaltacije mogu delimično preklapati otvarajući krhku i kratkoročnu mogućnost za silovitu i brzu revolucionarnu intervenciju u socijalnu realnost. Nešto slično se dogodilo u društvima istočne Evrope na početku tzv. procesa socijalne tranzicije/transformacije, u kojima je proces promene započeo, baš kako je Gramši i predvideo, promenama u sferi ideja/ideologija, kroz promenu sadržaja mnoštva različitih hegemonij sistema vrednosti i fantazija, njihovog uzajamnog fragmentarnog preklapanja u percepciji/interpretaciji određenih tema i, shodno tome, promeni praksi svakodnevice njihovih građana u saglasnosti s postignutim ideološkim koncenzusom.

U ovom procesu promene, među mnoštvom različitih simultano postojećih praksi, diskursa i sistema vrednosti, neke/neki od njih se uspostavljaju kao kulturno najpoželjniji/dominantni u određenom istorijskom trenutku. Ovaj/ovi promenljivi²⁸ kulturno najpoželjniji model(i) ponašanja mogu se definisati kao hegemonij unutar posmatrane kultu-

²⁸ U različitim istorijskim momentima različite vrste praksi, ideja i diskursa uspostavljaju sebe kao hegemonij. (Connel, 1996).

re/kulturnog konteksta, supkulture, partikularnih kulturnih praksi... On(i) reprezentuje/u konfiguraciju performansa/izvedbi/prakse koji/a otevljuju/e u datom trenutku socijalno najprihvatljiviji i/ili najpoželjniji odgovor na aktuelne socijalne, ekonomske i političke okolnosti i izazove, koji korespondiraju sa aktuelnim društvenim i ličnim potrebama, željama, fantazijama i strastima članova posmatranog društva ili socijalne/supkulturne grupe. Iako je u realnosti teško ili gotovo nemoguće naći osobu koja u potpunosti živi i misli u saglasju sa ovim hegemonim idealnotipskim modelom, svi članovi određenog društva, socijalne/supkulturne grupe su u neprestanom unutrašnjem i/ili spoljašnjem dijalogu sa ovim hegemonim modelom, bez obzira na to da li ga prihvataju i odobravaju ili su u konfliktu s vrednosnim obrascima i normama ponašanja koje on zagovara i promovise.

2. Taj/ti hegemoni koncept/i realnosti, koji se mogu rekonstruisati/iščitati iz praksi svakodnevice i sadržaja njihovih interpretacija o kojima svedoče ispitanici unutar svakog pojedinačnog narativa, utiču na naše poimanje ideje političkog, jer nesvesno u naše doživljaje upisuju značenja koja im nisu svojstvena sama po sebi, van tog unapred zadatog hegemonog vrednosnog koordinatnog sistema kroz koji, na izvestan način, participiramo u kolektivnom. Jer, kako Alfred Šic kaže: „Značenje [...] nije inherentno svojstvo određenih doživljaja koji se javljaju unutar toka naše svesti, već rezultat tumačenja prošlih doživljaja koje refleksivno sagledamo iz trenutnog Sada“ (Šic, 1998: 89). Dodala bih - a u skladu sa aktuelnim hegemonim idejnim konceptom realnosti koji oblikuje naše mišljenje i opažanje, formirajući osoben koordinatni sistem „značenja“ koja nas čine senzitivnijim za određene prakse svakodnevice, teme i pojave, odnosno manje senzitivnim ili čak slepim za neke druge.

3. Kada promišljamo različite socijalne događaje i fenomene uzimajući u obzir njihovu temporalnu dimenziju, to možemo činiti na najmanje dva različita načina. Događaje možemo hronološki poređati redosledom kojim su se desili u „oprostrenom vremenu spoljašnjeg sveta“ (Šic, 1998: 97), ili pak pratiti tok misli ispitanika koji,²⁹ interpretirajući iste te događaje, u njih upisuje značenja koja menjaju njihovu temporalnu di-

²⁹ „Artikulišući svoju misao, dok govori, u fazama, [...] ne doživljava samo ono što aktualno izuščuje (izgovara I. J.); u okviru toka njegove svesti komplikovani mehanizam pamćenja i anticipacije povezuje jedan element njegovog govora s onim što mu je prethodilo i onim što će slediti, povezujući sve u jedinstvenu misao koju želi da saopšti. Svi ti doživljaji pripadaju njegovom unutrašnjem vremenu“ (Šic, 1998: 97).

menziju izlažući je izvesnoj *subjektivnoj distorziji* pod čijim uticajem određeni trenuci dobijaju predimenzionirana značenja u vremenskom i simboličkom smislu, dok drugi bivaju potpuno zanemareni ili čak zaboravljeni. Prateći taj tok „*unutrašnjeg vremena*“ kroz narativ svakog pojedinačnog ispitanika, koje se često na izvestan način suprotstavlja onom spoljašnjem, moguće je rekonstruisati fragmente toka i sadržaja različitih/višestrukih realnosti prelomljenih u životu svakog pojedinačnog ispitanika, te njihov realni i simbolički uticaj na socijalnu dinamiku društva, socijalne ili supkulturne grupe unutar koga/koje oni žive.

4. Ma o kojoj temi ispitanici govorili, u njihovim iskazima moguće je pratiti dinamiku „prebacivanja“ s jednog na drugi sloj realnosti, u različitim trenucima podjednako stvarnih za njih same i, shodno tome, za društvo čiji su deo. Jer, kako kaže Vilijam Džejsms: „Svaki svet, dok mu posvećujemo pažnju, stvaran je na vlastiti način; jedino što se sa povlačenjem pažnje gubi i njegova realnost“ (James, 1890: 293).

„Mi se tokom naših života konstantno prebacujemo iz jedne realnosti u drugu, a 'okidači' na tom putu su tzv. *šokantni događaji*“ (Šic, 1998: 107). Naša je pretpostavka da je iz intervju ispitanika i načina na koji oni strukturiraju vlastite narative o istraživanoj temi moguće rekonstruisati različite slojeve realnosti unutar kojih se oni kreću prilikom promišljanja i/ili suočavanja sa zadatom temom, kao i da je moguće mapirati određene socijalne događaje koji u njima izazivaju, ili su izazvali, efekat šoka.

5. Ma kako na prvi pogled alogično zvučali iskazi ispitanika, u njima uvek postoji *unutrašnja logika* koju je moguće dekodirati i razumeti uspostavljanjem odnosa među različitim realnostima unutar kojih ispitanici žive. Samo kroz neprestano poređenje i odnošenje prema različitim višestrukim realnostima (kako onim najličnijim, tako i onim koje se tiču njihovih socijalnih interakcija i života) možemo socijalno kontekstualizovati značenja određenih doživljaja (proživljenih i konstruisanih) i shvatiti njihov stvarni uticaj na socijalnu realnost društva čiji smo deo.

Fenomen političke apstinencije

Politička apstinencija birača, koja je bila u neposrednom fokusu naših istraživačkih interesovanja, fenomen je koji muči većinu savremenih društva. Istraživanja koja se bave ovim fenomenom u visokorazvijenim zemljama često kao razloge navode nezainteresovanost građana za politiku i političke procese u društvima relativno stabilne socijalne dinamike

i mira svakodnevice u kome uživaju njihovi građani, ili bar srednji slojevi. Dosadašnja istraživanja u svetu i kod nas pokazuju, takođe, da mladi, u poređenju sa starijima, značajno manje participiraju u samom izbornom procesu, da su češće stranački neopredeljeni, da se ređe odlučuju da pristupe nekoj od političkih stranaka u svojstvu njihovih članova, kao i da su ispodprosečno zastupljeni u organima vlasti (Griffin, 1993; Hackket, 1997; Ilišin, 1999, Gredelj, 2004).

Na prvi pogled paradoksalno, i u Srbiji, zemlji koja je znatno udaljena od tzv. „malograđanske udobnosti“ u kojoj uživaju građani „razvijenih“ društava, statistička i javnomnjenjska istraživanja pokazuju kontinuirani porast broja političkih apstinenata (onih koji se odlučuju da ne glasaju na parlamentarnim, predsedničkim ili drugim izborima). Posebno je zanimljiv podatak da upravo najmlađi punoletni građani Srbije čine veliki deo ukupnog broja onih koji se odlučuju da se uzdrže od izlaska na izbore. Razlozi zbog kojih su oni odlučili da se povuku iz političkog života društva u kojem žive, te da sebi dobrovoljno uskrate građansko pravo da participiraju u donošenju odluka koje se tiču sfere političkog i, konsekvntno, sopstvene budućnosti, biće tema ovog rada.

Više od decenije duga socijalna destrukcija i kolektivna apatičnost, koji su bojili živote „mladih“ građana Srbije (i ne samo njih), simbolički su prekinuti petooktobarskim obrtom. I zaista, za trenutak je izgledalo da je začarani krug kolektivnog generacijskog eskapističkog projekta simulacije (Jarić, 2003: 282) prekinut i otvorena mogućnost da se mladi ponovo integrišu u društvo koje im ništa nije ponudilo tokom prethodne dekade, a kojem su oni zauzvrat okrenuli leđa odbijajući da participiraju u njegovoj socijalnoj dinamici kroz kreaciju vlastitog virtuelnog konstrukt, u kojem se život većini njih činio jedino mogućim. Intenzitet neizvesnosti realnog u kontrastu sa umirujućom sigurnošću virtuelnog ih je očarao, o čemu svedoče i naša prethodna istraživanja. To je probudilo dugo potiskivane želje i očekivanja, veru da je svet, ili bar zemlju u kojoj žive, moguće promeniti nabolje i živeti u saglasnosti s vlastitim, dugo odlaganim željama i potrebama.

Nažalost, optimizam probuđen uličnim protestima brzo je ustuknuo pred razočarenjima svakodnevice koja, prema oceni naših ispitanika, nije ponudila ništa dovoljno kvalitativno različito od neprijateljske realnosti prethodnog režima, protiv koje su oni mobilisali svoje unutrašnje resurse i stavili ih u funkciju organizovane socijalne promene. Razočaranje koje je usledilo ponovo je rastočilo osećanje solidarnosti i pripad-

nosti određenoj generacijskoj grupi, koja se u trenutku petooktobarskog obrta konstituisala kao interesna politička grupa „istomišljenika“ sa određenim političkim „programom“, proizašlim iz mladalačke žudnje/fantazije o „normalnom“ životu, o čemu svedoče intervjui naših najmlađih ispitanika iz prethodnih istraživanja (2002. i 2005. godine). Još 2005. godine smo, na osnovu prikupljenog empirijskog materijala, jasno uočili da građani više nemaju osećanje da svi zajedno učestvuju u istorijskom projektu izgradnje „nove, bolje Srbije“ i da su velike nade i projektovanje krupnih želja zamenili nečim što bi se moglo nazvati „re-zigniranim iščekivanjem“. Čini se da su ispitanici 2006. godine, u izvesnom smislu, prestali da iščekuju da će se nešto u skorijoj budućnosti promeniti. Iscrpljeni problemima preživljavanja, oni su na pola puta da odustanu od bilo kakve fantazije o promeni postojećeg, baš kao što su neki od njih učinili s vlastitim političkim angažmanom i prepustili se životu u okviru unapred zadatih koordinata.

O tom neizdrživom osećanju *sapetosti* unutar ograničenog (geografskog i mentalnog) prostora, koji je limitiran spolja nametnutim ograničenjima/zidovima (mentalnim i fizičkim, realnim i virtuelnim, jednako stvarnim i intenzivnim), piše i svedoči mlada beogradska spisateljica Barbara/Barbi Marković u svojoj knjizi, romanu *Izlaženje*. Ona hrabro pokušava da dekonstruiše klaustrofobičan duh beogradskog noćnog života, uhvaćenog u zamku ritmičnog anesteziranja ritualnim praksama „izlaženja“ koje potpomažu konstruisanje simulakruma u kojem se naizgled odvija i teče život koji ukida/isključuje političku i socijalnu realnost svakodnevice. Tako Barbara Marković, „semplujući“ prevod romana *Hodanije* kulturnog austrijskog pisca Tomasa Bernharda (čije pomenuto delo dosad, nažalost, nije prevedeno na srpski jezik) i dopisivanje/upisivanje delova teksta koji se odnose na lokalni beogradski socijalni kolorit gradskog „klabinga“, „prati i rekonstruiše ritam i puls generacije kojoj i sama pripada. Ona pripada generaciji mladih, zatočenih u simulakrumu vlastitog razočaranja koji, kao i svaki konstrukt, uspostavlja sopstvena pravila u odnosu na koja se konstituiše život/alterrealnost života njegovih protagonista. Bezvoljnost i predavanje toku života nad kojim se nema kontrola, životu koji uznemiruje svojom nepredvidljivošću i ubija volju svojom izvesnošću, istovremeno nudi iluziju koja teče ritmično, repetirajući istu, unapred zadatu matricu/sempl na koju je nemoguće uticati. Tenzija, proistekla iz ovih teško pomirljivih protivrečnosti, boji atmosferu beznađa jedne generacije zatočene u društvu bez realistične projekcije budućnosti. Junaci njenog romana žive u svetu koji pulsira samo nji-

ma znanim ritmom, tvoreći koordinatni sistem koji formira logiku mišljenja, delanja, ćutanja samopodrazumevanja, jer: „...sve rečenice koje se izgovore i pomisle i koje uopšte postoje, istovremeno su tačne i istovremeno netačne, za one koji to shvataju“ (Marković, 2006: 18).

Povratno, ova logika samopodrazumevanja isključuje svaki pokušaj suočavanja sa imaginarnim tokom i silom stihije koja upravlja životima Markovičkih junaka, koji se bez pitanja predaju konstruisanoj artificijelnoj matici kako bi anestetizirali vlastitu socijalnu kritičnost i nadu – i preživeli: „Svako pitanje je potencijalno ubitačno. [...] onaj koji je postavio pitanje [...] je socijalno mrtav. Zasićen. Zahvaljujući tome što ne možemo sve da formulišemo i samim tim nikada sve apsolutno promislamo, mi egzistiramo, izlazimo...“ (Marković, 2006: 34).

Odsustvo suočavanja, ignorisanje očiglednog i izmeštanje, odnosno proizvođenje novih, nikad do kraja imenovanih značenja određenih simboličkih gestova, činjenica realnosti i samog socijalnog konteksta – postaju nova simbolička mesta identifikacije za generaciju onih koji osećaju da ih je društvo, na izvestan način, isključilo, uskraćujući im mogućnost stvarnog izbora da participiraju u njegovoj socijalnoj dinamici. Oni pokušavaju da saznanje o toj socijalnoj traumi amortizuju kreiranjem vlastitog paralelnog socijalnog univerzuma („klabinga“, u slučaju Markovičkih junaka), koji predstavlja neku vrstu artificijelne protetske ekstenzije, uz pomoć koje simuliraju postojanje svojih krnjih socijalnih života. Virtuoznost izbegavanja susreta sa „onim što jeste“, „stanjem stvari“ koje ih može suočiti s duboko potisnutim očekivanjima i površno prikrivenim osećanjem razočarenja proisteklim iz gubitka vere u mogućnost njihovog ispunjenja, limitiraju repertoar mogućih izbora na umirujuću dosadu koja štiti od bolne istine da nada možda zaista ne postoji, ali istovremeno razara i izjeda iznutra: „... pogledaj kako se ovi Beograđani, koji ni ne vide da se nešto događa, i koje niko ništa ne pita, [...] s kojima se, kada razmišljamo, uvek i uvek iznova identifikujemo zbog zajedničke rezervatske sudbine, [...] užasavajućom brzinom utope u/stope s/kobnu/oj/om beogradsku/oj/om dosadu/i/om“ (Marković, 2006: 23).

Oni „dosadu“ rasplinjuju mentalnim igrama interpretiranja i opravdavanja vlastite strategije preživljavanja, koja simulira/supstituirira istinsku pobunu protiv društva/socijalne/supkulturne grupe koje/a isključuje, o kojoj duboko u sebi fantaziraju: „Izlaziti protiv mesta na koja izlazimo znači izlaziti protiv nepodnošljivog i užasnog... Kad ne bismo stalno izla-

zili PROTIV mesta na koja izlazimo, nego U SKLADU s mestima na koja izlazimo [...] propali bismo u najkraćem mogućem roku [...] na najpatetičniji i najtipičniji način“ (Marković, 2006: 13).

Ipak, iskustvo njihovih bližnjih, priljatelja, partnera, onih s kojima dele istu ili sličnu socijalnu sudbinu, isključenih i socijalno getoiziranih, čini ih svesnim sistemskih ograničenja izbora koji su odabrali: „... postepeno moraš propasti u kaljuzi ravnodušnosti i gluposti, na zabavama posle kojih se više nikad ne oslobodiš dosade [...] nikad ne oslobodiš stanja koje te takođe mora postepeno uništiti“ (Marković, 2006: 40).

Ono što oni najdublje priželjkuju i o čemu sanjaju jeste radikalni raskid, ali ih strah da trenutak spoznaje neće preživeti blokira i uvek iznova odlaže mogućnost promene, vraćajući ih dobro znanom ritmu „sempla“, izvan kojeg nemaju hrabrosti da iskorače: „Imati stila ne znači ništa drugo nego raskrstiti s klupskom scenom i pre svega sa sobom kao pripadnikom klupske scene. U jednom trenutku uopšte više ništa ne prihvatati, znači imati stila [...] sasvim jednostavno ništa više i u toj svakako revolucionarnoj spoznaji doći sebi glave. Ali taj način razmišljanja nezaobilazno dovodi do iznenadnog zasićenja“ (Marković, 2006: 14). Jer, „beogradski klaber [...] kada je jednom počeo da izlazi [...] on mora da se samoobmanjuje (svesno ili nesvesno) kako mu klabing donosi zadovoljstvo, ali mu on zapravo i u stvari ne donosi ništa osim užasa. [...] Bespomoćan, lišen mogućnosti odlaska, moraš da posmatraš kako se svakodnevno stvara stalno sve veća klupska dosada“ (Marković, 2006: 21-22).

Na čudan način, literarni konstrukt ove mlade spisateljice estetski jasno i konzistentno svedoči o generacijskom duhu mladih zatočenih u tranzicijskom rezervatu, koji ograničavaju geografske međe države Srbije, i traumi *kvaziizbora*, koju Markovičkini junaci dele s većinom naših najmlađih ispitanika. Ono što naše istraživanje čini zanimljivim jeste upravo činjenica da su mladi politički apstinenti s kojima smo razgovarali i koji su pristali da za trenutak zastanu, zapitaju se i pokušaju da verbalizuju sebi i nama zašto su odlučili da ne izađu ili ne izlaze na izbore, oni malobrojni koji su pristali da progovore o vlastitoj traumi, iskustvu izolacije i dobrovoljnog i/ili prisilnog socijalnog isključenja, o vlastitim željama i fantazijama o tome kako zamišljaju sopstveni socijalni život i društvo u kome žive ili priželjkuju da žive. Svima njima je zajedničko da dobrovoljnu političku apstinenciju, koju upražnjavaju, u svojim odgovorima tematizuju pre kao jedan od simptoma ozbiljnijeg i sveobuhvatnijeg sindroma dubinskog nezadovoljstva i razočaranja, nego kao vlastitu

nezainteresovanost za politiku. Svi oni bolno svedoče o društvu koje je izneverilo njihova očekivanja u mnoštvu različitih realnosti njihovih privatnih i javnih života. Povratno, kao simbolički protestni čin, oni su odlučili da povuku vlastite emotivne i energetske investicije u njegovu budućnost i promenu, potpuno se distancirajući od političkog.

Ispitanica, 23 godine, novinarka:

„Dok sam bila u zanosu od 6. oktobra, kao mladi entuzijasta, mnogo sam više pratila celu situaciju, a sada se trudim da dođem u taj moment kada mi više neće biti bitno ko je predsednik i kako se zove, i da političari prestanu da budu nešto što je bitno.“

Svoja očekivanja od političara i politike sveli su, kako kažu, na „minimum“, očekujući neku vrstu „normalnosti“ građanskog života, umesto politike na koju su navikli, kontemplirajući o tome sa izvesne distance.

Ispitanica, 29 godina, studentkinja:

„Ja zaista ne tražim mnogo. [...] Redovan i organizovan prevoz, da ne moram stalno da se izvinjavam zbog kašnjenja, malo nekih dešavanja, da imam šta da posetim, vidim, novo naravno, neki koncert, neka izložba. [...] Malo mi se čini da su svi koji treba da vode računa o tome u nekom bunilu. [...] U odnosu na okolinu, sebe uhvatim kako aktivno posmatram, ako mogu tako da kažem, i gundam sebi u bradu.“

Jer, prema mišljenju naših ispitanika u Srbiji ...

Ispitanik, 35 godina, prevodilac:

„... zapatila se jedna politička i društvena kultura koja koči svaki *normalan* život, bilo koju vrstu individualnog projekta. Država [...] i dalje koči razvoj, i privredni i društveni.“

Razočaranje u brzinu promena o kojem su govorili ispitanici, još uvek poneseni revolucionarnim zanosom, u prvom istraživačkom ciklusu 2002. godine, ustupilo je mesto rezignaciji i sumnji u izvesnost obećanih promena u drugom, 2005. godine. Godine 2006. ispitanici više ne sumnjaju, već dijagnostifikuju da obećanog napretka, nažalost, nema.

Ispitanik, 31 godina, noćni čuvar:

„...to ti je ta 'tranzicija'. Ja više ni ne znam šta to znači. Ta tranzicija, [...] kada je sve gore i gore. [...] Tranzicija ka čemu. Moguće je da smo svi glupavi; da smo propustili pitati ih 2000-te: Pa dobro, majku mu, a može li ta tranzicija i unazad? [...] Da skratim: nema napretka.“

Pitajući se ...

Ispitanica, 26 godina, studentkinja:

„... da li je to suštinska tranzicija ili tranzicija-šminka. Meni se čini da je [...] ova druga, koja utiče na to da tebi bude kao sve lepše, a sistem postaje sve budaviji.“

Na uznemiravajuće bolan način, pripadnici generacije R³⁰ sumiraju protekli višegodišnji period intenzivnih socijalnih i političkih previranja kroz koje je prošlo srpsko društvo i posledice koje je on ostavio na njihovu generaciju. Na pitanje šta misli kakve je posledice ostavio prethodni period na generaciju mladih, jedna ispitanica odgovara:

Ispitanica, 34 godine, službenica:

„Velike posledice. Mislim da nam je svest malo sužena, ma koliko se mi trudimo da to izbegnemo. [...] Mislim da nosimo kompleks i traume 90-tih i da ćemo ih nositi još dugo, dugo.“

Neki ispitanici idu, čak, korak dalje postavljajući sledeću dijagnozu:

Ispitanica, osnovna škola, nezaposlena:

„... da je generacija postala hendikepirana.“

Traumatizovani iznutra, pripadnici ove generacije pokazuju visoku senzitivnost za vlastito neposredno okruženje i probleme s kojima se suočavaju njihovi bližnji. Teško podnose neempatičnost i koristoljublje onih na pozicijama moći.

Ispitanica, 22 godine, završena osnovna škola:

„Ljudi oko mene su sve sumorniji. [...] Problem nezaposlenosti se može delimično rešiti otvaranjem novih radnih mesta. Čini mi se da oni koji treba da nam pomognu gledaju samo sebe i ne ulivaju mladim ljudima nadu da će nešto biti bolje.“

Nažalost, kritički uvidi do kojih dolaze nikada ne prerastaju stadijum dijagnostifikovanja stanja, jer oni dubinski ne veruju da je zatečeno stanje moguće promeniti,

Ispitanica, 26 godina, SSS:

„... Najveći problem je što ti kao pojedinac formalno imaš pravo da utičeš na čitavu stvar, a zapravo nemaš. To je sve fiktivno. Izlaze-

³⁰ Generacija mladih ljudi koji su odrastali u periodu 1990-tih, u uznemirujućem entropijskom okruženju, koje su obeležili konstantna ratna pretnja niskog ili visokog intenziteta, razaranja, školski sistem u dekompoziciji ... (šire u: Jarić, 2003. i Jarić, 2005)

ći na izbore, ti na papiru možeš da utičeš na to da na vlast dođe opcija koja tebi odgovara, a u stvari ne možeš da utičeš.“

... niti da je moguće učiniti dodatni napor prevođenja ovih uvida, proisteklih iz ličnog neposrednog iskustva, u organizovanu ličnu i/ili socijalnu političku akciju. Umesto toga, oni donose odluku da se povuku iz političkog života koji doživljavaju kao polje osujećenja, u kojem je svaki pokušaj promene u željenom pravcu unapred osuđen na propast.

Ispitanica, 22 godine, nezaposlena:

„Ne izlazim na izbore zato što smatram da svojim učešćem na izborima ne mogu da promenim onoliko koliko bih želela da to bude u stvarnosti.“

Osujećenje u polju političkog oni osećaju na više različitih neprijateljskih razina političke komunikacije između njih/mladih/pripadnika generacije R i:

a) konkretnih *političara*

Ispitanica, 26 godina, studentkinja:

„... niko od njih (političara - I. J.) nikada se nije potrudio da pokuša. Da pokuša da ta politika ne bude toliko odvojena od običnog života.“

b) šire *političke elite*

Ispitanik, 35 godina, SSS:

„... političke elite i dalje forsiraju da se kao društvo bavimo onim nekim primarnim, primitivnim i nebitnim stvarima. Umesto da raspravljamo o stopi poreza, mi raspravljamo o Kosovu. Umesto da se bavimo onim što nam život čini.“

c) *institucionalnog sistema*

Ispitanica, 29, komercijalista u trgovačkoj firmi:

„*Intervjuer*: Zašto se ti lično odričeš svog elementarnog građanskog prava?
Ispitanica: Mene nema u biračkim spiskovima! Tog 24. septembra 2000. mi je bilo izuzetno važno da glasam. Tada je pao Milošević. Ali, ne zahvaljujući meni. Obišla sam četiri biračka mesta i nigde me nisu našli. Od tada ne glasam. Ne mogu iznova da lutam od jednog do drugog biračkog mesta i da čekam satima dok me ponovo ne nađu na spisku. Ne kapiram - je l' moj glas toliko nebitan?“

d) samog *političkog sistema* koji ne sadrži nijednu opciju koju oni/mladi/pripadnici generacije R osećaju, ili bi mogli da prihvate kao svoju.

Ispitanik, 28 godina, programer:

„Nijedna politička opcija nije zadovoljavajuća. Nemamo šta da izaberemo, nude nam se neke opcije koje su nezadovoljavajuće da bismo uopšte ustajali ujutru i izašli na glasanje.“

Ispitanica, 29 godina, stomatolog:

„... nema uopšte ljudi koji mogu da zaintrigiraju pažnju, toliko je tih političkih stranaka izniklo, toliko su se oni umnožili, a nema nikog da tu pažnju mladih zaintrigira. [...] To je najveći razlog zašto su ljudi toliko letargični prema dešavanjima u Srbiji i prema izborima, [...] građani traže nešto novo.“

Njihovoj političkoj dezorjentisanosti i razočaranju doprinosi i nedovoljno profilisana ponuda postojećih stranaka, koju doživljavaju kao dodatni frustrirajući element konfuzije na političkoj sceni Srbije.

Ispitanica, 22 godine:

„Nije mi jasno kako sve te demokrate imaju različite ciljeve.“

Muškarac, 31 godina, SSS:

„... Ja se uopšte više ne mogu snaći s tim. Ne mogu napraviti razliku između radikala i demokrate, jer suštinski te razlike i nema.“

I zato, neki od pripadnika ove generacije individualizuju ideju političkog do granice apsurdna, potpuno ukidajući njegovu socijalnu komponentu oličenu u ideji opšteg (društvenog, grupnog, institucionalnog...) interesa, te sužavajući političko do nivoa individualnog/partikularnog/ličnog interesa.

Ispitanik, 36 godina, građevinar:

„Strašno je, u stvari, što ja znam da neka takva ideja ne bi mogla da pobedi uopšte, ne bi mogla da dobije bilo kakav procenat glasova. Ja sam svestan da ovo društvo nikada meni neće ponuditi opciju koja meni lično odgovara.“

Na ovaj način pomereno/distorzirano značenje političkog pomera značenje ideje realnog, unutar mentalnog koordinatnog sistema pripadnika generacije R, proširujući ga na polje artifično konstituisanih virtuelnih realnosti, u koje oni izmeštaju vlastitu svakodnevicu kako bi se zaštitili od uznemirujućeg i osujećujućeg toka koji je, na izvestan način, mimo njih.

Ispitanik, 26 godina, nezaposlen:

„Živim u mehuru koji sam sam stvorio i apsolutno se trudim da ne primećujem 99 posto stvarnosti.“

Paralelno sa ovim procesom konstruisanja i osvajanja novih virtuelnih prostora, koji u određenom trenutku dobijaju status realnosti za svoje kreatore, odigrava se proces rekonfiguracije samog polja političkog i njegove prostorne dimenzije u kojoj se ono konceptualizuje. U izmenjenim kordinatama distorziranog značenja, obrisi polja političkog blede, gubeći obeležja „realnog“.

Ispitanik, 35 godina, aktivni učesnik petoktobarskih dešavanja:

„Za mene je ta realnost kao neki košmar, neki simulakrum i ja u tome ne želim da učestvujem. Angažovao sam se kao mlađi u raznim NVO varijantama, bio sam aktivan u onim protestima i devedeset prve i devedeset sedme, mrcvario sam se i cimao deset godina, da bih na kraju došao do toga da moram nekom lupom da tražim političara na našoj sceni koji nije sto posto retardiran. Danas je sve to zajedno, od Koštunice do radikala, jedna simulacija, izigravanje nekog političkog života. Ja zaista ne mogu da učestvujem u tome, u tom simulakrumu i da pritom samom sebi izigravam kako je to stvarno.“

Tako, i naizgled alogične političke prakse i odluke naših ispitanika dobijaju svoja realna značenja koja korespondiraju s koordinatama realnosti u kojima oni pronalaze utočište, prebacujući se u njih u trenucima susreta sa neizdrživim osećanjem da je nemoguće bilo šta promeniti.

Ispitanica, završena srednja škola:

„*Intervjuer*: Misliš li da treba strahovati od eventualnog povratka radikala na vlast?

Ispitanica: Apsolutno. Ja živim u nenormalnoj frci od toga. S druge strane, ne izlazim na izbore, malo je idiotski, razumem. [...] Trebalo bi da skapiramo u kom smo sranju, a ne da se ljuljamo na vetru i pustimo da nas sranje odnese. [...] Umesto da glasam i probam nešto da promenim, ali ja znam da neću ništa promeniti, ostaće isto. Sve što kreneš da radiš, uvek naiđeš na zid i onda udaraš glavom u taj zid.“

Muškarac, 26 godina, završen fakultet, nezaposlen:

„... moja politička svest se svodi na svest o sopstvenom stidu. Zato što ne radim ništa, apsolutno ništa po pitanju promene, ali, s druge strane, najiskrenije ne verujem u pozitivne promene u našem društvu, neke koje bih mogao potpuno da okusim i uživam i da imam bilo kakvu korist od svega toga.“

Jedini način, koji neki od ispitanika tematizuju, da se ponovo uključe u politički život društva koje ih je na izvestan način isključilo je, kako kaže jedan ispitanik:

Ispitanik, 28 godina, student:

„Moj uslov da izađem da glasam je da imam nešto opipljivo i da to nije prazna priča; da je potkrepljeno nekim realnim planovima, primerima, dogovorima koji mogu da se provere. E onda, ako bi tako neka obećanja bila potkrepljena, mogao bih i da razmislim o tome da izađem.“

Do tada, ovo neizdrživo osećanje sapetosti i iz nje proistekle konstantne napetosti i uznemirenosti niskog intenziteta ispitanici prevazilaze, najčešće, uz pomoć dve psihološke strategije:

a) Strategije redukcionizma, koja se sastoji u negiranju očiglednih činjenica iz realnosti od strane ispitanika i pokušaju kontrolisanja sadržaja sa kojima ispitanik dolazi ili može da dođe u kontakt. Rečju, redukovanju realnosti koja okružuje ispitanika. Političke posledice ove strategije su: gubitak osećaja za dinamiku socijalnih i političkih procesa unutar društva, izmenjeni odnos prema političkom, gubitak vere da je promena moguća

Ispitanik, 26 godina, student:

„Skeptičan sam prema bilo kakvoj vrsti političkog angažmana kod nas, jer postoji velika šansa da ispadneš magarac. Ja sam više puta ispadao magarac i do sada sam uspeo da naučim ponešto od svojih grešaka. A verovatno sam i sâm podlegao tom mentalitetu lenjosti i nezainteresovanosti.“

...ali, i kreiranje vlastitog imaginarnog socijalnog okruženja koje se smatra bezbednim i neinvazivnim u odnosu na vlastitu privatnost. Ovo poslednje se najčešće javlja kao motiv odustajanja/bega unutar narativa mnogih ispitanika.

Ispitanik, 31 godina, portir

„Bio sam i ja upisao nešto slično. Filozofiju. Svojevremeno [...] Ni ne sećam se kada, jer brzo sam odustao. Video da to nije to. Samo pričaju i rade ono što ti rekoh i za ove naše lokalne nazovi-političare: izvini na izrazu, ali seru i ništa ne rade. E, onda ti ja odustanem i zavučem se u ovu rupu ili slične i tu sam i dan-danas. Mora čovek, ako je normalan, da pobegne, pa ako već ne može napolje, u inostranstvo mislim, e onda unutra - tamo gde si već nađe mesta. I sada sam ti ja tu: ne učestvujem, a nije da se nisam ponadao...“

b) Strategije radikalizma, koja predstavlja drugi pol istog problema (kontinuiranog/konzistentnog nesuočavanja i nepromišljanja o totalitetu realnosti koja ih okružuje). U svakodnevicu naših najmlađih ispitanika ova strategija se manifestuje na više različitih načina:

a) Povremeni susreti s realnošću povlače za sobom radikalne reakcije na stresno osećanje osujećenosti i nemoći da se ona suštinski promeni.

Ispitanik, nezaposlen:

„Ova sredina ti ne ostavlja prostor da ne budeš radikaln. Ako nisi radikaln, ti si potpuni idiot.“

b) Verovanje da su „jednostavna“ ideološki obojena rešenja moguća i efikasna, kao posledica sistemskog gubitka uvida u totalitet određenih socijalnih fenomena, nastao kao posledica simplifikovanja slike o realnosti koja ih okružuje

Ispitanik, 37 godina, radiološki tehničar:

„Radnici! Treba opet da se napravi radnička revolucija tipa 'Proleterii svih zemalja, ujedinite se!'. Jedino rešenje je da dođe do prave radničke revolucije i da radnik uzme vlast u svoje ruke.“

c) Nasilje kao sredstvo političkog delanja (rešenje popreko, kratki rez ...)

Ispitanica, 22 godine, nezaposlena:

„Zato što radikali obećavaju mnogo više i ljudi izmoreni lažnim obećanjima nalaze utehu u takvoj stranci. Ljudi su povodljivi, a i toliko su nezadovoljni. Kod radikala sve ide na silu. Nasilje - mislim da je to njihov adut. Ljudima se čini da su oni borbeni. A ljudi, valjda, toliko nezadovoljni situacijom u društvu jedva čekaju da se isprazne i da izbace svoju energiju.“

Tako defragmentisano socijalno generacijsko telo, koje pulsira kroz mnoštvo partikularnih višeslojnih strategija ignorisanja političkog procesa, ne može ni da materijalizuje/formuliše/verbalizuje ništa više od osećanja da je sve besmisleno, jer je svaka socijalna akcija unapred osuđena na propast. Pripadnici ove generacije, tako, neguju izvesno podzrenje prema politici koju uzimaju u razmatranje, samo u parodijskom ključu unutar koga su u stanju da se distanciraju od neizdrživog osećanja beznađa koje ona budi u njima. Zato njihov izbor postaje aktivno ignorisanje političkog toka koji osećaju kao neprijateljski i osujećujući, kao onaj koji zatvara mogućnosti umesto da ih otvara, koji ih isključuje umesto da uključuje. Oni osećaju da ih je politika zloupotrebila i, u izvesnom smislu, žrtvovala i zato joj okreću leđa, povlačeći se u intimni prostor privatnog koji proširuju na užrb socijalnog, žrtvujući ideju političkog. Potrebu za smislom, u vremenu besmisla, zadovoljavaju konstruišući eskapističke virtuelne prostore uz pomoć kojih preživljavaju.

Futuristički epilog ili: čemu ovakva istraživanja?

Istraživanje, o kojem je bilo reči u ovom tekstu, predstavlja pokušaj da se socijalna analiza političkog podsistema proširi i pomeri sa uobičajenog kratkoročnog pojavnog pristupa temi političkog, koji se bavi fluktuacijama javnog mnjenja i njihovim statističkim relacijama, na dublje/podzemne tokove političkog, koji utiču na pravac promene političkog podsistema u dužem vremenskom periodu. Presentovani istraživački uvidi osvetljavaju neke od (ličnih i socijalnih) mehanizama/strategija koje mladi/pripadnici generacije R koriste kako bi u sebi uspostavili balans u odnosu na druge i društvo čiji su deo, te prevladali neizdrživo osećanje odsustva perspektive, koje bolno obeležava njihovu egzistenciju. Međutim, ovo stanje krhke socijalne ravnoteže, pod uticajem određenih *šokantnih događaja*, u svakom trenutku može biti narušeno. To se upravo desilo 5. oktobra 2000. i 17. marta 2004. godine.³¹ Zbog toga, od izuzetne je važnosti da se političke fluktuacije u polju političkog istražuju i na ovaj način kako bismo razumeli razloge, a ne samo posledice određenih političkih odluka i ponašanja koje praktikuju građani određenog društva ili zajednice.

Šta nam govori ova analiza o mogućoj budućnosti srpskog društva? Osnovni problem koji tematizuju mladi iz našeg uzorka jeste osećanje odsustva perspektive i s njim povezano osećanje isključenosti iz društva koje, prema oceni naših ispitanika, nije ništa učinilo da ih na izvestan način integriše i otvori im kakvu-takvu mogućnost života. Isključivanje od strane društva odvija se na više različitih nivoa, koje ispitanici tematizuju u svojim narativima. Suočeni s frustrirajućim i osujećujućim socijalnim tokom, koji ih smešta na prostor margine, mladi, umesto da se socijalno i politički organizuju i uđu u dijalog s društvom oko promene vlastitog položaja u njemu, povratno odlučuju da se isključe, svesno se izmeštajući na poziciju dvostruke margine. Tako, svestan otklon od političkog i život na bezbednoj distanci od bilo kakvog politički konotiranog delanja postaju osnovni postulati njihovog hegemonog konstrukta realnosti, koji ostaje okrnjen jer je amputiran jedan od njegovih delova. Ali, kao što i ovaj tekst ukazuje, njihova distanca prema političkom ne kores-

³¹ Nemiri 17. marta 2004, tokom kojih su se stihijski okupljene grupe uglavnom mladih ljudi, demonstranata, okupile na određenim punktovima u gradovima (Beogradu, Novom Sadu, Nišu...) kako bi izrazile svoj protest protiv onog što se u tom trenutku dešavalo na Kosovu. Protesti su eskalirali završivši se paljenjem džamija u nekim od pomenutih gradova.

pondira sa odsustvom interesovanja za isto, već naprotiv. U privatnosti svojih virtuelnih života, s bezbedne distance, oni prate i pokazuju interesovanje za određene aspekte političke dinamike srpskog društva. Ukoliko srpsko društvo ne pronađe način da to interesovanje, koje neosporno postoji, i emocije koje iz njega proističu, na izvestan način kanališe i mlade ponovo integriše/uključuje u politički sistem kako bi pronašli način da politički artikulišu vlastite potrebe i otvore prostor za njihovo ispunjenje, strategije koje su oni odabrali da praktikuju u virtuelnim prostorima paralelnih realnosti u kojima obitavaju, kako bi potisnuli traumu osujećenja koja obeležava njihove živote, mogle bi da se okrenu protiv tog istog društva. Mehanizmi na kojima ove strategije počivaju trasiraju dva moguća pravca političkog organizovanja mladih u budućnosti, u trenutku kada oni budu ponovo odlučili da, posle dugotrajnog perioda političke hibernacije u kojem se trenutno nalaze, ponovo iskorače u prostor političkog.

Jednu od ove dve mogućnosti smo već imali prilike da iskusimo 17. marta 2004. godine, o drugoj manje znamo jer se odvija u sferi privatnosti, daleko od očiju javnosti i jer je za njeno ostvarenje neophodno izvesno vreme. Nešto slično dogodilo se u vreme delovanja pokreta „Otpor“ koji je uspeo da u određenom trenutku politički konceptualizuje partikularno/redukovano iskustvo i, iz njega proistekla, osećanja mladih i pretoči ih u organizovanu političku akciju. U vremenu interneta i blog književnosti, koje većina naših ispitanika koristi i prati, moguće je ostvariti kontakt sa osobama s kojima delimo različita uverenja, fantazije, strasti... Internet je pun virtuelnih zajednica, diskusionih grupa koje okupljaju ljude oko određenih ideja. Možda će upravo on biti medij koji će generaciji mladih, koja odbija da participira u političkom, pomoći da konceptualizuje vlastito iskustvo. Kako god, u vremenu koje dolazi i pred mladima i pred društvom stoji ozbiljan zadatak: pred mladima - da pokušaju da razumeju šta su njihove potrebe i da ih politički artikulišu, a pred društvom - da im ponudi određene systemske i institucionalne mogućnosti za njihovo zadovoljenje, kako ih oni ne bi konceptualizovali i politički artikulisali mimo tog društva i usmerili ih protiv njega. Ako se, pak, to ne dogodi, i ni jedni ni drugi ne učine dodatan napor - mladi da vlastiti koncept realnosti prevedu u politički artikulisane zahteve s kojima društvo može da stupi u dijalog, a društvo da unutar vlastite strukture otvori prostor za taj dijalog - preći nam opasnost da *Barbi world* (p)ostane naša jedina moguća realnost.

Bibliografija

- Bates, Thomas R. (1975), „Gramsci and the Theory of Hegemony“, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 36, No 2, pp. 351-366.
- Buci-Glucksmann, Christine (1975), *Gramsci et l'État: Pour une théorie matérialiste de la philosophie*, Fayard, Paris.
- Connell, R. W. (1995), *Masculinities*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles.
- Connell, R. W. (1987), *Gender and Power*, Polity Press, Cambridge.
- Golubović, Z., Spasić, I. i Pavićević, Đ. (2003), *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.
- Gramsci, Antonio (1948), *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*, Torino.
- Gredelj, S. (2004), „Politička kultura mladih“, u: Mihajlović, S. (ur.), *Mladi izgubljeni u tranziciji*, Centar za proučavanje alternativa, Beograd.
- Griffin, C. (1993), *Representations of Youth: the Study of Youth and Adolescence in Britain and America*, Polity Press, Cambridge.
- Hackett, C. (1997), „Young People and Political Participation“, u: Roche, J., Tucker S. (eds.), *Youth in Society: Contemporary Theory, Policy and Practice*, Sage Publications, London.
- Ilišin, V. (1999), *Mladi na margini društva i politike*, Alineja, Zagreb.
- James, W. (1890), *Principles of Psychology*, vol. II, gl. XXI (<http://psychclassics.yorku.ca/James/Principles/prin21.htm>)
- Jarić, I. (2005), „U kandžama izneverenih očekivanja“, *Filozofija i društvo*, br. 2/2005.
- Jarić, I. (2003), „Generacija R: Pogled iz ugla mladih“, u: Golubović, Z., Spasić, I. i Pavićević, Đ., *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.
- Marković, B. (2006), *Izlaženje*, Rende, Beograd.
- „Politika i svakodnevni život - tri godine posle“ (temat), *Filozofija i društvo*, br. 2/2005.
- Šic, A. (1998), „O višestrukim stvarnostima“, u: Spasić, I. (prir.), *Interpretativna sociologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

IZBORNA APSTINENCIJA

Aktivno i pasivno biračko pravo, odnosno pravo da se bira i da se bude izabran, smatraju se osnovnim demokratskim pravom. Činjenica da se danas u modernim, bar formalno demokratskim društvima često čak polovina odraslog stanovništva odriče korišćenja aktivnog biračkog prava, izaziva mnogostruku pažnju i interes političkih analitičara.

Ocene fenomena apstinencije birača su brojne i često krajnje suprotne. One se kreću u širokom dijapazonu - od stava da se radi o simptomu krize i dekadencije moderne predstavničke (i masovne) demokratije, do suprotnih ocena da je reč o specifičnom dokazu njenog zdravlja i stabilnog funkcionisanja. Ozbiljni argumenti idu u prilog i jednoj i drugoj suprostavljenoj tezi. Apstinencija je, naime, politički fenomen čija je analiza opterećena različitim, pa i divergentnim vrednosnim i ideološkim interpretacijama iza kojih stoje suprostavljena shvatanja o potrebi široke političke participacije. Unutar struje mišljenja koja politiku i političku delatnost razume kao opštu, javnu stvar (*res publica*) ili najvišu građansku vrlinu slobodnih ljudi - delatnost izvan koje ostaju samo bogovi, robovi i zveri (Aristotel), apstinencija je predmet osude koja može ići i do prezrenja, jer se smatra da ona unižava i čini čoveka nedostojnim: lišava ga jednog od bitnih atributa čovečnosti.

Nasuprot tome, nisko vrednovanje učešća u politici i doživljaj politike kao sfere u kojoj preovlađuju nehumani i nemoralni odnosi, njihovo izjednačavanje sa zakulisanim nagodbama, nasiljem i korupcijom, opravdava i moralno utemeljuje apolitičnost - „politika nije za časne ljude“.

Između ovih krajnjih stanovišta nalaze se orijentacije „političkog realizma“ koje, manje ili više, konsekventno i otvoreno dele stav da je unutar složenih i diferenciranih društava prostor efektivnog političkog odlučivanja rezervisan za profesionalnu političku elitu, odnosno nadmetanje političkih vođstava. Uloga masa u politici, čije pripadnike karakteriše navodna nedoraslost, nekompetentnost i nezainteresovanost, u najboljem slučaju svodi se na naknadu, pretežno aklamativnu podršku vođama, odnosno na izbor između elita koje se nude na političkom tržištu (Šumpeter). U ovom slučaju naglašen stepen političke apatije, pa i apo-

litičnost smatraju se poželjnim sa stabilno funkcionisanje demokratskih političkih institucija.

Nesporno je, međutim, da masovna izborna apstinencija u velikoj meri delegitimiše učesnike izbora, pre svega, poziciju izbornih pobednika. Niko, sem krajnjih političkih pragmatičara i cinika neće moći da zanemari činjenicu da njegovu vlast podržava tek, recimo, četvrtina biračkog tela. Slaba je uteha pritom da je još manje onih koji joj se, svojom iskazanom izbornom voljom, direktno suprostavljaju.

Na drugoj strani, masovan izlazak na izbore, po sebi, nije dokaz demokratskih odnosa u društvu. Plebiscitaran, gotovo stoprocentni izlazak na izbore u real-socijalističkim režimima je dovoljno ilustrativan, i ne jedini, primer „izbora bez izbora“. Ne izaći na izbore je, takođe, pravo i akt volje pojedinca - njegov (demokratski) izbor. Često neizlazak na izbore nije ni znak odsustva političkog stava, već pre specifična poruka (opomena) upućena ključnim akterima politike.

Pojam, pretpostavke i razlozi izborne apstinencije

Izbornu, i širu političku apstinenciju možemo odrediti kao svestan, dobrovoljan čin odricanja od učestvovanja u procesima izbornog, i šireg političkog odlučivanja. Dobrovoljnu treba jasno razlikovati od „prinudne izborne apstinencije“, u kojoj birači, hotimičnim ili namernim propustom izbornih organa, nisu na biračkim spiskovima, čime su, ne svojom voljom, sprečeni da ostvare svoje izbornu pravo.

Izborni apstinenti se dalje mogu razvrstati na „negativne“ i „pozitivne“ (Žan Blondel). Negativni apstinenti - apolitični, su oni pojedinci koji su relativno trajno izvan politike, koje politika ne interesuje i ne dotiče, koji o njoj ništa ne znaju. Radi se, po pravilu, o relativno malom (5-10%) delu biračkog tela.

Nastojeći da pojmovno odredi apolitičnost, većina pisaca polazi od stava da fenomen apolitičnosti obuhvata stanje svesti, raspoloženja i ponašanja koja su obeležena ravnodušnošću i nezainteresovanošću pojedinaca i čitavih socijalnih grupa za politiku i za učešće u političkom životu. Apolitičan pojedinac je svojom svešću izvan politike. Njegova lična obeležja su politička neinformisanost i nespremnost za praćenje i razumevanje političkih događaja. U užem pojmovnom smislu apolitičnost se može shvatiti kao odsustvo želje subjekta da shvati svet političkih činjenica i da

njima ovlada, kao nespremnost da se izrazi politička volja i oblikuju sopstvena politička uverenja. Apolitičnost, po pravilu, prate osećanja lične nesigurnosti i odbijanja da se javno prezentira sopstveni politički stav. Apolitični ljudi često imaju rezervisan stav i prema drugim oblicima socijalnog aktivizma, posebno ako u njima ne vide mogućnost realizovanja svojih neposrednih interesa.

Apolitičnost se, međutim, retko javlja kao trajna karakteristika političkog ponašanja, što ukazuje na potrebu razgraničavanja relativno trajnih karakteristika i oblika apolitičnosti (i njihovih nosilaca) od povremenih i privremenih, situaciono uslovljenih vidova apolitičnosti. Osnovna dilema je da li je u slučaju situacione apolitičnosti reč tek o prividu apolitičnosti, odnosno o svesno izabranoj političkoj apstinenciji koja je latentno politički stav, a ne odsustvo stava. Praktično, ova dilema u empirijskim istraživanjima izborne participacije javlja se u obimu koji varira od 5% sve do trećine, pa i više apolitičnih, pri čemu se apolitičnost sužava na one koji potpuno ignorišu politiku ili pak proširuje i izjednačuje sa ukupnim udelom izbornih apstinenata u biračkom telu.

Relativno trajnu, „tvrdu“ apolitičnost iskazuju pojedinci i grupe koje karakteriše odsustvo interesa i motiva za bavljenje politikom, zasnovano i na proceni da politički aktivitet ne utiče na svakodnevni život i životne šanse. Mogućnost uzlazne socijalne mobilnosti, napredovanja i poboljšanja položaja se, prema tome, ne vidi kao rezultat učešća na izborima. Precizirajući ovaj stav Lipset polazi od hipoteze da „što je klasna struktura nekog društva otvorenija, radnička klasa je politički apatičnija; i obratno: tamo gde je društvo rigidnije stratifikovano, postoji veća verovatnoća da će niže klase razviti svoj snažan oblik političke aktivnosti“ (Lipset, 1969:254).

Češće od drugih, apolitičnost karakteriše, pored nižih društvenih slojeva, i mlade, grupe izmeštene iz tradicionalnog radnog odnosa, umetnike i deo slobodnih profesija. Primera radi, takvo uverenje dobro ilustruje stav francuskog slikara Teofila Gotijea da bi se radi dobrog akta lepe nage žene odrekao svojih građanskih prava.

Apolitičnost je dobrim delom izraz i rezultat nepostojanja elementarnih pretpostavki za bavljenje politikom: neraspologanja dovoljnim kvantumom informacija, obrazovanja, materijalnog statusa i raspoloživog slobodnog vremena. Osim relativno trajnih političko-kulturnih i socijalnih varijabli apolitičnosti, kao i jednog broja delujućih individualno psiholoških karakteristika (zatvorenost, anksioznost, osećanja političke i dru-

ge nekompetentnosti) od posebnog značaja su i situacione i političko-institucionalne determinante čiji su kristalizovani izraz teškoće i objektivne prepreke efektivne političke participacije.

Većinu apstinenata čine, međutim, „pozitivni“ apstinenti – oni koji imaju svest o značaju i kakav-takav interes za politiku, ali kojima se, iz različitih razloga, ne dopadaju kandidati i partije koje učestvuju na izborima.

Apstinencija je ovde posledica nezadovoljstva kvalitetom političkog izbora – neprihvatljivom, ograničenom ili razmravljenom i nepreglednom ponudom na političkom tržištu. Nisu malobrojni ni oni koji, izloženi unakrsnom pritisku, konflikt lojalnosti konkurentnim političkim grupama razrešavaju tako što ne izlaze na izbore.

Pri tome je relacija: kriza – politička anomija – apstinencija višeznačna. Anomija, kao izraz raspada sistema vrednosti, sukob teško uskladivih komponenti vrednosne strukture, može u nekim grupama izazvati zbuñenost, gubljenje interesa i, čak, relativno trajno povlačenje iz politike. Ali, krajnja konsekvencija političke anomalije može biti i preobraženički, euforični novoangažman „političkih preletača“ ili pak, još rigidnije, vezivanje za staro – povratak „staroj veri“. Gotovo identična je i priroda relacije: konflikt lojalnosti – apstinencija. Lazarsfeld, Lipset i drugi istraživači evidentirajući, u analizi izbornog ponašanja, činjenicu unakrsnih pritisaka na onaj deo birača čija je lojalnost razdeljena na konkurentne političke grupe, formulišu hipotezu da se konflikt lojalnosti, u odsustvu direktnog grupnog pritiska, završava izbegavanjem angažovanja – bekvom iz politike (Lipset, 1969:122-126). Primera radi, suprotnost između političke opcije porodice i intimnog ličnog opredeljenja ili, pak, politička lojalnost usklađena sa aktuelnom političkom opcijom ali sukobljena sa onom koja odgovara željenoj socijalnoj poziciji, mogu rezultirati u apstinenciji. Da li će održavanje stanja podeljene lojalnosti dovesti i do apstinencije zavisi, međutim, od opšteg stepena zainteresovanosti za politiku, od osećanja političke uticajnosti, kao i od mnogih drugih intervenirajućih faktora.

Apstinencija pozitivno korelira i sa stavom o samo marginalnim gubicima ili dobitcima od političkog angažovanja. Robert Dal tako zaključuje da nije verovatno da će pojedinci participirati u politici ako misle da će ishod događaja biti zadovoljavajući i bez njihovog učestvovanja. Isto uverenje ilustruje i ocena Dejvida Rizmana da je apstinencija izraz nastojanja ljudi da se bave „interesantnijim stvarima“, sve dok institucije zadovoljavajuće funkcionišu. Uspostavljeni odnos dominantnih političkih

snaga smatra se zadovoljavajućim, tako da ne pobuđuje ni minimalni sopstveni izborni angažman (Dahl, 1961). Apstinencija ima, u ovom slučaju, unutrašnji sadržaj i značenje konformističkog svođenja na posmatranje politike, odnosno naknadno korišćenje političkih odluka. Pored već pomenutog i u političkoj tradiciji formiranog uverenja o nepotrebnom ili nekorisnom angažovanju u politici, veoma je relevantno i iskustvo političkih subjekata o političkoj praksi, koja politički angažman svodi na bezuticajnu aklamaciju - procenu da se, recimo, učešćem na izborima ne može ništa promeniti.

Ovim lista mogućih razloga izborne apstinencije ni izdaleka nije iscrpljena. Njihov broj i relativan udeo i značaj se razlikuje od zemlje do zemlje, čak i od izbora do izbora.

U nastojanju da se preciznije sistematizuju, klasifikuju i tipologizuju njihovi razlozi, razvijena su tri konkurentna, ali i komplementarna modela opisa i objašnjenja izborne apstinencije.

Prvi, sociodemografski model i njegove pristalice, nastoje da dođu do objašnjenja razloga izborne apstinencije katalogiziranjem što većeg broja sociodemografskih obeležja građana i poređenjem socijalnih profila izbornih apstinenata i partipanata, odnosno faktorskom analizom njenih socijalnih obeležja.

Po pravilu se, međutim, radi tek o socijalnom opisu, a ne objašnjenju. Složeni, brojni i različiti uzročnici izborne apstinencije za posledicu imaju, naime, socijalno šarenolik profil apstinenata koji se regrutuju iz svih slojeva, istina ne u podjednako meri. Kumuliranjem selektivnih crta izloženosti apstinenciji mogao bi se ipak skicirati robot-portret „tipičnog“ izbornog apstinenta na kome bi se (u Srbiji) našla žena, niže obrazovana, domaćica ili nezaposlena i nižih primanja, pripadnica neke od nacionalnih manjina. Pritom ne identifikuju sa političkim strankama i liderima, nezainteresovani su za politiku i političke probleme ili su razočarani u stanje i ponudu na političkoj sceni (Milošević-Đorđević, 2005:154).

Naredni, drugi model tumačenja izborne apstinencije predstavlja model partijske identifikacije. Radi se o nastojanju da se izlazak ili neizlazak na izbore, kao i u slučaju izlaska konkretno izbornu opredeljenje, objasne analizom čvrstine, intenziteta i trajnosti i raširenosti partijske identifikacije. Po ovom modelu, apstinenti su građani bez formirane ili sa slabom i tek potencijalnom partijskom identifikacijom. Model partijske identifikacije tek posredno tumači apstinenciju i ima ograničenu moć predviđa-

nja. Primera radi, rezultati istraživanja u Srbiji, u poslednjih nekoliko godina, pokazuju da u međuzbornom periodu ima tek 40-50% stranački identifikovanih. Ipak, po pravilu, konačna izlaznost na izborima je osetno veća. Na drugoj strani, model partijske identifikacije ne govori mnogo o razlozima i motivima kako za (opredeljenu i najavljenju) izbornu apstinenciju, tako i za izbornu neodlučnost (kao osnovu za moguću apstinenciju).

Treći, kognitivni model apstinenciju objašnjava usvajanjem određenih stavova i vrednosti, odnosno rezultirajućim izbornim ponašanjem. Apstinente tako čine apolitični - nezainteresovani za politiku, ali i građani koji, iz različitih razloga, ne prepoznaju na partijskom i izbornom tržištu stranku koja bi na zadovoljavajući način zastupala njihove interese. Apstinenti, dakle, pod određenim uslovima, mogu biti i politički obavešteni građani. Primera radi, po Daunsovom modelu racionalnog birača, neizlazak na izbore je rezultat transakcione analize troškova i koristi od izlaska na izbore, odnosno uverenja da troškovi (evidentiranje, informisanje, rizici samog glasanja) prevazilaze moguće koristi (Downs, 1957, Stojiljković, 2006:307).

Model političke potrošnje Hilde Hilmelvejt polazi od uverenja da je u osnovi apstinencije nepostojanje jasnih i koherentnih stavova kod izbornih apstinenata. Druga strana medalje je neprepoznata adekvatna politička ponuda, odnosno egzistiranje nedovoljno programski profilisanih stranaka (Milošević-Đorđević, 2005:149; Sajc, 1996).

U ovom pogledu, praksa programskih pomeranja i pozajmica, kao i ljubav za opšta mesta, koje pokazuju stranke u Srbiji, predstavljaju gotovo paradigmatički primer.

Izborna apstinencija je, dakle, uslovljena i brojnim ličnim (pre svega kognitivnim karakteristikama), ali i njihovim odnosom prema širim društvenim (sociodemografska obeležja) i političkim (obim i širina partijske identifikacije) razlozima. Njihova različita specifična težina i međudnos predstavljaju pokazatelj karaktera odnosa u društvu.

Obim izborne apstinencije, pre svega, varira zavisno od procene značaja izbora i (ne)izvesnosti njihovog ishoda. Po pravilu, što se izbori procenjuju značajnijim i presudnijim, odnosno što je veća neizvesnost njihovog ishoda, to je manja izborna apstinencija.

I obratno, unapred predvidiv, izvestan ishod izbora, ili njihov ograničen značaj, povećavaju obim izborne apstinencije.

Izborna apstinencija je posebno raširena u stabilnim društvima i situacijama, u kojima je često prisutno osećanje ravnodušnosti prema politici. U njima po pravilu, i ne postoje ključne razlike među izbornim oponentima, pa veliki broj birača smatra da (ne)učestvovanjem na izborima neće bitnije izmeniti, inače zadovoljavajuće, životne prilike.

Istovremeno, apstinencija je velika i svuda gde postoji masovno nepoverenje prema političkim elitama, i rašireni osećaj političke apatije i neverice da se izlaskom na izbore išta može izmeniti. Ovog puta, u krajnje deprimirajućem socijalnom i političkom okruženju koja proizvode beznade.

Pored kognitivnih i sociodemografskih karakteristika pojedinaca, na obim apstinencije utiču, dakle, i širi kontekstualni, pre svega socijalno-politički i normativno-institucionalni faktori i pretpostavke.

Komparativno posmatrano, participacija je logično najveća u zemljama u kojima je izlazak na izbore zakonska obaveza ili je do skoro bila (Italija, Austrija, Luksemburg). U većini ovih zemalja neizlazak na izbore se sankcioniše (skromnim) novčanim kaznama. U Grčkoj, međutim, postoji mogućnost da apstinent ne dobije pasoš ili vozačku dozvolu a u Belgiji može imati poteškoća da se zaposli u državnoj službi. Na nivo izborne apstinencije, pored (ne)obaveznosti glasanja, mogu uticati i druge karakteristike izbornog dizajna poput vrste izbornog sistema, karaktera izborne liste (otvorena - zatvorena), načina glasanja ili dana (vikend - radni dan) u kome se održavaju izbori (www.idea.int/vt/survey).

Inače, izborna participacija ima obeležja cikličnog kretanja. Ona je u periodu od 50-ih do kraja 80-ih godina 20. veka, u većini zemalja pokazivala tendenciju rasta sa približno 60% na oko 70%, da bi od tada, u okviru trenda približavanja pozicija ključnih političkih aktera, u porastu bila izborna apstinencija. U poslednjih par godina, sa trendom povratka velikih, ideoloških pitanja u politiku, ponovo raste izlaznost na izborima (SAD, Francuska).

Izborna apstinencija u Srbiji

Izbornu apstinenciju i njene aktere i razloge u Srbiji, Cesidov istraživački tim (Mihailović, Mojsilović, Vuković, Stojiljković), u jesen 2004. godine, polazeći od Blondelovog modela, grupisao je na prinudne i dobrovoljne apstinate (Blondel, 1970:53).

Dva osnovna objektivna razloga prinudne apstinencije čine funkcionalni razlozi i administrativni propusti. Bolest, nepokretnost, neodložan po-

sao, služenje zatvorske kazne, boravak van zemlje, studiranje daleko od biračkog mesta neki su od objektivnih razloga sprečenosti da se izađe na izbore. I loši meteorološki uslovi, u kombinaciji sa udaljenošću izbornog mesta, predstavljaju prepreku za izlazak na izbore.

Ovoj grupi nedobrovoljnih apstinenata pripada i bar 5% građana koji su propustima izborne administracije ispušteni ili pogrešno vođeni u biračkom spisku. Cesidove projekcije su da, bez prinudnih apstinenata, kojih je gotovo milion (unutar kojih je najveći udeo građana koji žive u dijaspori), realno izborna telo Srbije, čini oko 5,5 miliona birača, odnosno ono je manje od zvaničnog za 15-20%.

Preostali nivo apstinencije čine dobrovoljni apstinenti čiji udeo od izbora do izbora varira između 10% na ključnim, „prelomnim izborima“ i čak 50% ukupnog biračkog tela, na „nevažnim“, pretežno lokalnim izborima.

Dobrovoljni apstinetni se mogu grupisati u dve velike grupe - jedna se konstituiše od apolitičnih, do politike nedospelih građana, a drugu čine apstinenti u užem smislu, odnosno građani čiji je neizlazak na izbore baziran na svesnom, formulisanom političkom stavu i odluci.

Apolitični - nezainteresovani za politiku i nesvesni njenog uticaja na životne šanse, čine približnu desetinu izbornog tela. Oni su nadprosečno koncentrisani među građanima sa najnižim obrazovanjem i socijalnim statusom, ženama i manjinskim zajednicama, kao i najmlađim i najstarijim biračima koji su, očekivano, i izvan radnog procesa.

Na drugoj strani, apstinencija kao svesno izgrađeni stav i pozicija, ima svoje tri velike osnovne grupe razloga u: a) neadekvatnoj političkoj i izbornoj ponudi, b) stavu o nepotrebnosti višepartijskih izbora i, u sve većoj meri c) razočaranosti odsustvom ključnih društvenih promena. Najzad, u apstinenciju vodi i organizovani grupni bojkot izbora, bez obzira da li ga je pokrenula određena partija ili koalicija, odnosno etnička grupa.

Stav o izlišnosti višepartijskih izbora koji, sa desetinama političkih konkurenata sličnih naziva i programa, samo unose konfuziju i razdor, prihvataju u Srbiji, pre svega, stariji građani, pristalice sabornosti i jedinstva, regrutovani među nostalgicarima za vremenima socijalističkog samoupravljanja i jednopartizma. Oni slobodi izbora pretpostavljaju privid jednakosti, jedinstva i sigurnosti koju donosi politički monopol „svenarodne“ organizacije, čije vođe mogu uvek da nametnu svoju soluciju. Besmislenost izbora se, međutim, sve više vidi u realnoj nemogućnosti „pravog“ izbora - stavu da formalno izabrani nisu i stvarni nosioci moći

i vlasti, odnosno da iza njih, pokrećući ih kao marionete u lutkarskom pozorištu, stoje strani i domaći moćnici.

Narednu brojnu skupinu apstinenata čine građani kojima se ne dopada niko od izbornih pretendenta na politički presto. Partije svojom nedоследnošću, nepoštovanjem datih (preteranih) izbornih obećanja, poništavanjem izborne volje građana, sklapanjem neočekivanih postizbornih koalicionih aranžmana ili vođenjem prljavih kampanja, ne samo da nisu uspele da vežu glasače za sebe i tako izgrade čvršću partijsku identifikaciju građana već su ih, na duži ili kraći rok, „uspešno“ udaljile od glasačkih kutija.

Pritom je bitna i percepcija konkretnih kandidata kao nestabilnih, političkih prevrtljivaca, sklonih korupciji i nepotizmu.

Naredni, sve prisutniji razlog, svesno birane apstinencije je odsustvo ključnih društvenih promena, odnosno raširena neverica da politički akteri uopšte imaju moć i sposobnost da sprovedu reforme i reše probleme vezane za funkcionisanje države, ostvarenje nacionalnih interesa ili, pak, ekonomski razvoj.

Nepostojanje pravne države i odsustvo pravne, ali i životne sigurnosti građana, teškoće u funkcionisanju demokratskih institucija, politička nestabilnost i imunitet od krivičnog gonjenja za moćne pojedince, odvođe građana u rezignaciju, defetizam i rezultirajuću apstinenciju.

Neostvarivanje ili nesvršishodan rad na definisanju i ostvarivanju nacionalnih interesa većinske nacionalne zajednice, recimo bojazan od gubitka Kosova, odnosno, na drugoj strani, pitanje stvarne mere zaštitenosti prava manjinskih nacionalnih zajednica, takođe predstavljaju moguće ozbiljne motive i razloge za neizlazak na izbore.

Nizak životni standard, nezaposlenost, korupcija, mito i afere koje prate privatizaciju, uz sve restriktivnija prava i mogućnosti u oblasti državnog sistema socijalnog osiguranja i zaštite (penzije, zdravstvo, obrazovanje), takođe, pripadaju polju ozbiljnih razloga za neizlazak na izbore.

Posledično, građani učesnici u istraživanju Zage Golubović i saradnika, obavljenom 2006. godine, ističu da „nemaju za koga da glasaju“, „da neće uvek da glasaju za manje zlo“, „da u politici dominira borba za vlast“, „da vlada politička neizvesnost jer nema jasnog političkog cilja“, da je na delu „savez vlasti novobogataša i mafije“, da „partijska knjižica i dobra para otvaraju sva vrata“, odnosno da je „politika postala biznis“.

Poredeći sadašnje stanje sa onim pre promena oktobra 2000, ispitanici konstatuju da se „samo lakše diše, ali od disanja se ne živi“, odnosno da se „otvorilo više nada i mogućnosti, ali i više razočarenja“.

Sumirajući nalaze brojnih javnomnjenjskih istraživanja izborne motivacije i ponašanja i, posebno, saznanja do kojih je, tehnikom produbljenih intervjua, došla profesorka Zaga Golubović sa ekipom svojih saradnika u seriji istraživanja „Politika i svakodnevni život“, kada je reč o širem socijalnom kontekstu u kome se apstinencija javlja, možemo uspostaviti sledeću značajnu podelu i razliku.

Za stabilna demokratska društva može biti, do izvesne mere, tačna teza Lipseta i Lasvela ili Šumpetera, na primer, o „stabilizujućem delovanju političke apatije“, odnosno o određenom, čak znatnom nivou apstinencije kao dokazu „dobrog funkcionisanja i zdravlja demokratije „ (Stojiljković, 2006:312).

Visoka apstinencija u „teškim“ društvima tegobne tranzicije može, na drugoj strani, govoriti samo o „bolesti“ krhkih protodemokratskih institucija i rastućem jazu i nepoverenju između političkih aktera i građana i njihovih asocijacija.

Posledično, u Srbiji, sa izuzetkom ključnih izbora (prvih 1990. i „prelomnih“ iz 2000.) sve više do izražaja dolazi tendencija rastuće političke zasićenosti, apatije i izborne i šire političke apstinencije.

Komparativno posmatrano, 60-70% efektivnih birača koji izlaze na izbore, ili udeo stranačkog članstva u odrasloj populaciji od oko 10-12%, su još uvek nadprosečne vrednosti političke participacije. Posebno ako se u vidu ima do 2000. godine prisutno odbijanje partija albanske manjine da priznaju postojeći državni okvir, i od njih usmeravano opredeljenje ogromne većine Albanaca, sa Kosova koji su činili oko 12% izbornog tela, da bojkotuje izbore u Srbiji i SR Jugoslaviji.

No, analizom brojnih indikatora, trend opadajuće izborne i šire političke participacije se jasno može očitati.

Tabela: Izborna participacija - parlamentarni izbori 1990-2007

Datum izbora	Broj upisanih birača	Broj izašlih birača	Procenat izašlih
9.12.1990	7.044.797	5.034.613	71,5
20.12.1992	6.774.995	4.723.711	69,7
19.12.1993	7.010.389	4.300.440	61,3
21.9.1997	7.210.386	4.139.080	57,4
23.12.2000	6.508.856	3.752.170	57,6
28.12.2003	6.511.450	3.825.471	58,7
21.1.2007	6.653.811	4.033.586	60,6

Izvor: podaci su preuzeti sa sajta Republičkog zavoda za statistiku:
<http://webzs.statserb.sr.gov.yu/axd/Izbori/izlaznost.htm>

Pre svega, od izbora do izbora raste izborna apstinencija. Na izborima 1990. godine nije učestvovalo 28,5% birača, 1992. godine njih 30,3%, a na izborima 1993. godine svih 32% ukupnog biračkog tela. Na izborima održanim 1996. godine, udeo apstinenata dosegao je do 2/5 ukupnog broja birača. Bojkot izbora od strane jednog broja opozicionih stranaka na parlamentarnim i predsedničkim izborima u Srbiji 1997. godine, dalje je oborio izlazak na izbore na tek nešto više od 50%. Bojkot izbora motivisan neravnopravnim uslovima izborne utakmice je još jedan naš i specifičan razlog za apstiniranje od izbora.

Nakon vrha izlaznosti dostignutog na prelomnim predsedničkim izborima 24. septembra 2000. godine, koji su bili uvod u pad sa vlasti Miloševićevog režima, izlaznost je na narednim parlamentarnim republičkim izborima u decembru 2000, kao i na onima održanim 2003. i 2007. godine, stagnirala na oko 60% izašlih. Iako se, kada isključimo prinudne apstinate i objektivno onemogućene građane, radi o još uvek solidnoj efektivnoj izlaznosti približne tri četvrtine birača, ipak se može govoriti o nastavljenju tendenciji stagnacije i pada. I dok su do promena iz 2000-te uglavnom apstinirale nezadovoljne pristalice demokratske opozicije, a decembra 2000. godine pristalice radikala i socijalista, na izborima iz 2003. i 2007. apstinenti se ravnomerno regrutuju iz oba politička bloka. Indirektnu potvrdu ove ocene predstavljaju nalazi istraživanja koja pokazuju da se apstinenti u pogledu prihvatanja određenih političkih stavova i vrednosti nalaze između pristalica političkih blokova.

Sem na prvim višestranačkim izborima 1990. godine, kao i na „prelomnim“ izborima iz 2000-te, „partija izbornih apstinenata“ predstavlja, dakle, grupu brojniju od pristalica i glasača bilo koje partije i političke koalicije.

Prognoze govore da se broj apstinenata i dalje održava na visokom nivou i da bi, ako bi se u ovom momentu održali izbori, njihov udeo pouzdano premašio bar trećinu izbornog tela. Istovremeno, u gotovo svim političkim strankama prisutna je tendencija osipanja, i, još u većoj meri, pasivizacije znatnog dela članstva.

Nakon izrazite politizacije, čak prepolitizirane atmosfere koja je pratila početke pluralizacije ovdašnjeg političkog prostora, normalna je pojava simptoma zasićenosti politikom. Naravno i rezultirajućeg smanjenja interesa za učešće u političkom životu. Pretpostavka je da će se, sa stabilizovanjem prilika i hlađenjem društvenih tenzija, ovaj trend i nastaviti.

No, kada do ove tendencije dođe u uslovima nesmanjenih, krajnjih unutrašnjih i spoljnih napetosti i neizvesnosti, opravdano je pretpostaviti da se, u velikoj meri, radi o razočaranosti birača političkom zrelošću i ponašanjem stranaka i njihovih lidera.

Sve manji stepen identifikacije sa strankama i opadajući rejting njihovih lidera, jasno govore o nezadovoljstvu kao dominantnom razlogu rastuće političke apatije i izborne apstinencije u nas. U prilog iznete pretpostavke dovoljno govori i stvoreni odijum prema parlamentu koji, nabijen atmosferom cirkuske šatre, u vanredno složenim okolnostima predstavlja školski primer parlamentarne neefikasnosti i stranačke zagriženosti, inata i dominacije sitnošćardžijske logike.

Rastuća izborna apstinencija u velikoj meri je uslovljena i taktičko-političkim pomeranjima, pregrupisavanjima i podelama unutar pojedinih stranaka i stranačkih koalicija. Na jednoj strani, to jasno pokazuje da ni same stranke nemaju do kraja jasno razvijen politički profil i prepoznatljiv imidž u javnosti, odnosno da aktuelne partijske podele imaju krajnje nestabilan i tek privremen karakter. Posledično, to čak i upućenima i zainteresovanima za politiku otežava politički izbor. Razlozi i logika približavanja i udaljavanja političkih partija i koalicija predstavlja za većinu birača nerazrešivu enigmju. To mnoge zbunjuje, obeshrabruje i dovodi do zaključka da među akterima politike i nema neke značajnije razlike, i da treba dići ruke od izlazaka na izbore. Pogotovu kada im stvari u životu stoje nepromenjeno loše.

Stvar dodatno komplikuje i raširena sumnja velikog broja birača da se pod ponuđenim političkim etiketama skriva krajnje različita, često čak suprotna realna sadržina. Ali i (realna) bojazan i dokazana mogućnost da odabrana politička partija, nakon izbora, završi u suprotnom političkom taboru.

Na ovakvu situaciju birači često reaguju odlukom da ne izađu na izbore.

Možemo zaključiti da je, u Srbiji i kada isključimo apolitične-većite apstinente (5-10%), kao i standardni udeo onih koji ili nisu u spiskovima, ili zaista objektivno ne mogu da izađu na izbore (10-15%) gotovo još petina birača relativno trajno digla ruke od izbora. I to u situaciji kada politika i bukvalno režira naše živote. Apstinencija bi bila i veća kada bi se jedan broj, uglavnom starijih birača oslobodio straha od sankcija ili pak uverenja da se mora izaći na izbore, jer je to „građanska dužnost i obaveza“.

Na drugoj strani, razvoj i poboljšanje životnog standarda, bolje edukovanje građana, pre svega mladih, o demokratskim vrednostima, jasnije profilisanje stranaka i njihovo utemeljenje u konkretnim socijalnim grupama i, posebno, odgovornije ponašanje političkih elita, su neke od efektivnih pretpostavki da se smanji apstinencija na budućim izborima (Hrnjaz, 2007:86).

Sumirajući na kraju prethodne nalaze možemo konstatovati da apstinencija nije jednoznačan fenomen koje se može a priori i olako prihvatiti ili odbacivati i osuđivati. Bez obzira na to kako je tumačimo i kakav stav prema njoj zauzimamo (da li je prinudna ili je, u manjoj ili većoj meri, stvar sopstvenog izbora), nesporna je činjenica da apstinencija i izborni apstinenti nisu pošteđeni rizika da se, iako se ne bave politikom i ne mešaju se u nju, politika bavi njima. Stanje pasivnog političkog trpljenja i pozicija objekta politike, s druge strane, ne može se izmeniti samo moralnim apelima i političkim informisanjem i edukacijom. Mora postojati čitav splet pretpostavki koje omogućuju efektivnu političku participaciju. To, pre svega, može ponuditi demokratski politički sistem koji obuhvata razvijenost, otvorenost i dostupnost mehanizama i kanala za politički uticaj, kao i njemu primerena participativna politička kultura. Ipak, apstinencija, pa i apolitičnost je mogućna i realno prisutna i u demokratiji, ali bez demokratskih institucija mi smo osuđeni na nju.

Literatura

- Blondel, J (1970) Voters, Parties and Leaders, The Social Fabric of British Politics, Penguin Books, London
- Cambell, A; Convers, P; Miller W; Stawes, D. (1966) The American Voter, University of Michigan, New York, John Wiley and Saus
- Dahl, R.A. (1961) **Who Governs**, Yale University Press, New Haven
- Downs, A (1957) An Economic Theory of Democracy, London, Harper and Row
- Hrnjaz, Miloš (2007) Izborna participacija i apstinencija, u: Oko izbora - 15, Cesid, Beograd
- International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA) www.idea.int/vt/survey
- Lipset, S.M. (1969) Politički čovek, Rad, Beograd
- Mihailović, Srećko (1991) Od izbornih rituala do slobodnih izbora, IDN, Beograd
- Milošević-Đorđević, Jasna (2005) Činioci izborne apstinencije u Srbiji, u: Političke stranke u Srbiji - struktura i funkcionisanje, IDN-FES, Beograd
- Sajc, Aleksandra (1996) Socio-demografske karakteristike izbornog neodlučnih i apstinenata u Srbiji 1990-1993, Sociologija br.2
- Stojiljković, Zoran (2006) Partijski sistem Srbije, Službeni glasnik, Beograd

POUKE RAZOČARANIH BIRAČA

Izborna apstinencija u uporednom kontekstu

Visoka izborna apstinencija kod nas, ma koliko zabrinjavala i nametala pitanja o kvalitetu demokratske konsolidacije u postmiloševićevskom periodu, u saglasju je sa širim tendencijama - ako ne globalnim, onda bar evropskim. Porast broja apstinenata zapaža se u starim demokratijama evropskog Zapada,³² kao i u prvim godinama političkog pluralizma u postsocijalističkoj Istočnoj Evropi (up. Harper 1999). No, ta tendencija nije pravolinijska niti nepovratna: u istoj zemlji, izlaznost može uveliko da oscilira, od jednog do drugog nivoa izbora (predsednički, parlamentarni, lokalni, evropski), od jednih do drugih izbora istog nivoa, čak i između prvog i drugog kruga istih izbora. Upravo *promenljivost, nestalnost* krivulja izlaznosti jeste, u stvari, najzapaženije obeležje „novih“ glasačkih navika evropskih građana. Politički analitičari posvuda - osim tamo gde je glasanje obavezno a neizlazak sankcionisan, kao recimo u Belgiji - zaključuju da građani primetno manje nego ranije veruju da politika može da donese istinske promene u onim oblastima života koje smatraju značajnima. Ili, bar, ona politika koja se odvija kroz centralnu i najtradicionalniju instituciju tradicionalnog političkog sistema - izbore.

To posebno važi za apstinenciju mladih koja je svuda visoka, i to skoro po pravilu, to viša što su kohorte mlađe. Zbog toga se u mnogim zemljama smišljaju i sprovode specijalne mere da se mladi - naročito oni koji prvi put glasaju - podstaknu da izađu na izbore, objašnjava im se tehnika, a još više smisao i značaj glasanja.³³ Većina društava se suočava sa situacijom da „penzioneri biraju budućnost najmlađima“ (Lysenko 2005): birači između 50 i 70 godina su skoro svuda najredovniji na biračima, a oni između 20 i 30 najneredovniji. Taj podatak svedoči da je izlazak na izbore sve manje povezan s osećanjem građanske dužnosti (Cautres 2004).

³² Izlaznost od šezdesetak procenata, ili manje, više nije nikakva retkost u zemljama poput Velike Britanije i Francuske, koje doskora nisu znale za taj fenomen.

³³ Up. projekt „Elections in Europe“, http://www.elections-in-europe.org/eng/index.php?ujs_id=2

Tradicionalna politikološka objašnjenja neizlaska na izbore kretala su se pretežno u okvirima teorije racionalnog aktera. Štaviše, upravo je situacija izbora poslužila kao jedan od pogodnih empirijskih primera za razvijanje poznatog „paradoksa kolektivnog delanja“ (zašto bih se ja izlagao trošku - vremena, novca, energije, razmišljanja - izlaska na izbore, kad moj glas u tolikoj masi glasova ne čini ništa; bolje da svoje vreme upotrebim na neki za mene lično korisniji način). Istraživači u poslednje vreme, međutim, zapažaju pojavu jednog novog tipa apstinenta. Umesto da se ponaša kao opisani „racionalni igrač“, ovaj apstinent je razočaran politikom, mada ne i depolitizovan. Za takvog apstinenta, odbijanje da se glasa znači jedan oblik povlačenja, prouzrokovan ne socijalnom izolacijom nego namerom da se izrazi opšte nezadovoljstvo političkim sistemom, političkim stanjem u zemlji, ili da se uputi izazov ponuđenim kandidatima. Apstinencija među mladima u zapadnoj Evropi tumači se stoga kao mešavina apatije/depolitizacije i transformacije političkog sudelovanja. Tako, uz opadanje klasičnih formi participacije, od kojih je izlazak na izbore i davanje glasa nekom od ponuđenih kandidata (stranaka) najrasprostranjenija i svakome poznata, ide istovremeni porast protestnog glasanja (ne dajemo glas „svojoj“ partiji koja nas je razočarala), kao i protestne apstinencije (osim neizlaska na izbore, protest se može iskazati i ubacivanjem nevažećeg listića, bez zaokružene opcije ili uz dopisane poruke ili precrtavanje kandidata). I konačno, deo navedenog preobražaja odnosa prema politici među mladima jeste porast spremnosti na druge oblike učešća u političkom životu. Privlačnost uličnih demonstracija nimalo ne opada, kao što se u više navrata tokom poslednjih godina moglo videti širom Evrope.

Na osnovu svega toga analitičari zaključuju kako nije istina da mladima naprosto više nije stalo do politike, da ih ne zanima budućnost njihovih zajednica, pa čak ne nužno ni da su se otuđili od postojećeg političkog poretka, nego ponajviše da su se otuđili od konkretnog sistema političkog predstavljanja i konkretnog stanja političke scene u svojim zemljama. Pod određenim uslovima, izborna mobilizacija je još uvek mogućna: kad značaj izbora i ulozi o kojima se odlučuje očigledno narastu, kad nastupi kritična situacija koja prouzrokuje polarizaciju,³⁴ kad se primetno izmeni sastav najviđenijih likova na političkoj sceni i slično.

³⁴ Najjasniji primer tu je verovatno masovno aktiviranje građana, naročito mladih, posle ulaska kandidata ekstremne desnice Le Pena u drugi krug predsedničkih izbora u Francuskoj 2002. godine, što je rezultiralo velikom razlikom u izlaznosti između dva kruga. Nama je, svakako, u najživljem sećanju mobilizatorska atmosfera, i odgovarajući ishod, izbora iz septembra 2000. godine.

Izborna apstinencija, po sebi, ne mora biti smetnja za demokratiju. Preciznije, da li će se posmatrati kao problem ili ne najviše zavisi od tipa teorije demokratije koji se zastupa. Ako shvatanja demokratije ugrubo podelimo na „participativna“ (prema kojima je najvažnije obeležje demokratije široko učešće građana u vršenju vlasti, shodno idealima grčkog polisa) i „elitistička“ (koja svode demokratiju na pravilima uređeno nadmetanje među elitama za dobijanje vlasti putem osvojenih glasova), njihov odnos prema pitanju apstinencije očito je različit. Za demokratiju definisanu participativno, neizlazak na izbore velikog broja građana svakako jeste znak za uzbunu. No, u elitističkom poimanju, on uopšte ne mora biti problematičan. Kao takav primer obično se navode SAD, gde je izlaznost tradicionalno mala, oko 50 % ili ispod toga, a demokratski poredak je, ipak, dugovečan i stabilan. U ovom interpretativnom okviru izborna apstinencija se, čak, može tumačiti suprotno - kao znak zadovoljstva režimom i funkcionisanjem političkog sistema, izraz stabilnog političkog konsenzusa u društvu.

Šta bi se povodom toga moglo reći za situaciju kod nas? Umesto da se opredeljujemo za i protiv ustaljenih definicija demokratije, možemo obrnuti pitanje i ustvrditi da je prilikom istraživanja našeg, kao i bilo kog drugog društva, bitno ne samo šta *istraživač* misli, nego i šta misli ispitivano *društvo*. Drugim rečima, shvatanje demokratije koje se koristi u analitičke svrhe mora u sebe na neki način da uključi shvatanje demokratije koje preovlađuje u datom društvu, među građanima čije se izborna ponašanje proučava. Kod nas, bez sumnje, preovlađuje participativno shvatanje³⁵ i zbog toga je, ako ni zbog čega drugog, izborna apstinencija, a posebno argumenti koje građani za nju daju, važna za procenu funkcionisanja demokratije. Dakle, još uvek važi ono što je Sajc (2002) zaključila iz svojih istraživanja izbornog ponašanja u Srbiji tokom 90-ih: apstinenti nikako ne treba izdvajati iz biračkog tela i ignorisati kao da ne postoje; oni tvore važan i potencijalno veoma poučan deo tog tela kao celine.

Metodologija primenjena u ovom istraživanju pruža jedinstvenu mogućnost da se prikupe, sistematizuju i interpretiraju diskursi građana (u

³⁵ I naša građa potvrđuje ovu davno konstatovanu činjenicu, recimo u izjavama: „Nije normalno da si samo posmatrač sa strane i da samo tog dana kad su izbori učestvuješ tako što ćeš da zaokružiš opciju koja ti se nudi“, ili „Ja sam drugačije zamišljala demokratiju ... da možeš da kažeš svoje mišljenje i da te svi čuju ... Građani se samo pitaju kad trebaju da izađu na izbore i da glasaju, inače ništa drugo se građani ne pitaju“.

ovom slučaju izbornih apstinenta) o politici u Srbiji danas, i to u njihovoj integralnoj verziji, onako kako ih građani sami iznose, bez unapred zadatih formi i formulacija. Time je omogućeno dopiranje do *značenjâ*, uvek različitih, koja ljudi pridaju onome što im se događa i onome što sami čine. Jedan deo uvida koji se iz prikupljene građe mogu izvući biće predstavljen u ovom tekstu, kroz poređenja s nalazima prethodnih talasa istraživanja „Politika i svakodnevni život“ (Golubović i drugi /ur./ 2003; Golubović 2005; Spasić 2005; Jarić 2005). Pri analizi, svakako, treba imati na umu da kvalitativna metodologija ima i svoja ograničenja, posebno to da, zbog malog i (namerno) nereprezentativnog uzorka, teško da su mogućna krupna uopštavanja. No, to i nije zadatak ovog tipa studije.

Zašto apstinencija?

Prvo što se može primetiti u vezi s ispitanicima obuhvaćenim ovim istraživanjem jeste da su oni raznoliki po polu, regionu u kojem žive, trenutnom društveno-ekonomskom statusu, socijalnom profilu, materijalnom stanju i starosti, s tim što su mladi ciljano prezastupljeni. Razlikuju se, čak, i po opštem stavu prema politici i ličnom političkom istorijatu: neki se oduvek drže po strani od politike, pa i od glasanja; neki su bili vrlo aktivni 90-ih, ali su se poslednjih godina povukli; neki nisu ni ranije bili naročito aktivni, ali su glasali sve do nedavno; neki u načelu nisu apstinenti, ali su propustili jedne izbore.³⁶ Ono što im je zajedničko jeste neki oblik neučešća na izborima, pa i, veoma često, neka vrsta otklona od političkog života u Srbiji danas. Taj otklon je, međutim, veoma različito doživljen, argumentovan i protumačen s njihove strane.³⁷

U okviru ovog šarenila, opet postoji jedna zajednička nit: u skoro svim slučajevima, reč je o nečemu što bi se moglo nazvati *politizovanom apstinencijom*. Da bismo ovo objasnili, treba krenuti od uobičajene opšte po-

³⁶ Kao što je već rečeno, i to je u skladu s evropskim trendovima gde raste neredovnost glasanja, to znači da se, umesto načelnog stava ili/ili („izlazim na izbore“/ „ne izlazim na izbore“), sve više ljudi prema izborima ponaša različito i promenljivo - glasaju ponekad, ali ne uvek (u zavisnosti od tipa izbora, njihovog značaja, kvaliteta ponude, ličnog raspoloženja itd.). Što je još zanimljivije, takva praksa je u obrnutoj srazmeri sa starošću, dakle, prisutnija je među mlađima (Cautres 2004).

³⁷ Još jedna, bezmalo zajednička, karakteristika koju prilikom analize ne treba zaboravljati - simpatizeri stranaka tzv demokratskog bloka snažno dominiraju, što je posledica cilja istraživanja i odabranog teorijskog okvira.

dele vrsta apstinencije na „sociološku“ i „političku“ (ova druga se takođe naziva „protestnom“ ili „antipolitičkom“, jer uvek označava neku vrstu otpora). Sociološka apstinencija prouzrokovana je niskim stepenom integriteta pojedinca u društvo, što zavisi od učešća u profesionalnom životu, stabilnog boravišta, postojanosti društvenog statusa i socijalnog okruženja, prisustva ili odsustva sistematskog društvenog isključivanja koje sprovode drugi (kao u slučaju određenih etničkih i rasnih grupa), kao i od nivoa kulturnog kapitala (obrazovanje) i socijalnog kapitala (uključenost u društvene mreže), pa i visine prihoda. Što su ljudi bliže dnu društvene lestvice, to manje sebe vrednuju kao članove društva i, shodno tome, skloniji su neučešću na izborima. (Anti)politička apstinencija bi onda bila apstinencija „socioloških glasača“ koji su *odlučili* da ne izađu na izbore.

Manje-više ekvivalentna ovoj podeli jeste ona koju je formulisala francuska sociološkinja An Miksel - na apstinente „van igre“ i „u igri“ (Muxel 2000, II poglavlje). Dok su oni prvi potpuno povučeni i indiferentni prema političkom životu, u kojem niti deluju niti o njemu razmišljaju, ovi drugi ne izlaze na izbore iz političkog razloga - iz protesta, da bi iskazali svoj stav, da bi preneli neku poruku, i ostaju spremni da se angažuju u nekom drugom obliku političkog delovanja.

I napokon, može se krenuti s drugog kraja, pa se, umesto o razlozima neizlaska, pitati o razlozima koji ljude pokreću da *izađu* na glasanje. U tom slučaju se, osim gore navedene povezanosti spremnosti za izlazak na izbore sa svešću o vlastitom društvenom statusu, može uočiti još jedna vrsta motivacije - ona povezana sa stupnjem tradicionalizma i tradicionalnih društvenih uloga. Ovaj pokretač, koji jedna analitičarka (Dezső 2005) naziva „motivom konvencionalizma“, navodi ljude da izlaze na birališta zato što je to njihova društvena obaveza. Tradicionalizam tog poimanja odslikava se u doživljavanju izbora kao još jedne u nizu prilika u kojima naše „društvo“ (kolektiv, sistem, poredak...) od nas kao pojedinaca nešto zahteva, postavlja nam zadatak koji mi moramo da ispunimo. Ovaj tip motiva je, naravno, u pozitivnoj korelaciji sa starošću, nižim obrazovanjem, ruralnim mestom stanovanja i religioznošću. Za mlade, urbane glasače, negativno raspložene prema autoritetu, izlazak na izbore nije determinisan ovom vrstom osećanja dužnosti.

Pogledajmo gde su naši ispitanici u okviru određenom ovim trima tipologijama. Prema prvoj tipologiji, praktično svi oni spadaju u drugi tip - *političke* apstinente. Da li su istovremeno i „u igri“, kako bi proizlazilo iz tipolo-

gije A. Miksel, nije toliko sigurno: možda se, bar neki od njih, namerno *isključuju* iz političke „igre“. ³⁸ Njihova politizovanost opstaje u obliku privatnog i ličnog, ali jasno artikulisanog kritičkog mišljenja koje je za nas, kao istraživače, a i za kreatore politike, veoma značajno. Ali ono ne mora nalaziti nikakav spoljašnji izraz u vidu učešća u političkim akcijama. I dalje je reč o svojevrsnom političkom stavu, ukoliko „politiku“ shvatimo u jednom širem smislu. Prema trećoj tipologiji, kod njih je jasno oslabio „motiv konvencionalizma“: naši ispitanici su većinom mladi, natprosečno obrazovani, žive u gradovima. Njihovi stavovi su uglavnom dobro artikulisani, njihov govor o političkom stanju u Srbiji obiluje jasnim idejama i oštrim kritikama. Njihovo otuđivanje od izbornog procesa, pa i politike takve kakva jeste, u najvećem broju primera, ne znači depolitizovanost nego su, naprotiv, oni politizovaniji od mnogih redovnih glasača. ³⁹

Postoji još jedan razlog iz kojeg je značajno saslušati šta „razočarani“ imaju da kažu: osim toga što, kako je ranije pomenuto, naše društvo tradicionalno baštini sklonost participativnom shvatanju demokratije, aspekt građanskog učešća je dodatno naglašen posebnim putem Srbije u poslednjih petnaestak godina. Za razliku ne samo od ustaljenih zapadnoevropskih demokratija, nego i od postsocijalističkih zemalja koje su se jednopartijskih režima otarasile u kratkom roku početkom 90-ih, Srbija se tokom cele te decenije borila sa hibridnim autoritarnim režimom i uspela je da ga zbacila tek 2000. godine događajima u kojima su obični građani igrali značajnu ulogu. Kako smo konstatovali u prethodnim istraživanjima (Golubović i drugi /ur./ 2003: 73-75; Spasić 2005: 57), građani Srbije su ozbiljno shvatili svoju političku subjektivaciju tokom Petog oktobra: u njihovim očima, glavno obeležje tih zbivanja bila je činjenica da smo Miloševićev režim srušili „svi mi“, udruženim snagama (političkih i nepolitičkih organizacija, kao i mase običnih ljudi). Tada je, prema njihovoj interpretaciji, sklopljen jedan prećutni pakt između građana i političara iz dotadašnje opozicije: građani su njima pomogli da dođu na vlast a potom se povukli, uz očekivanje da će nova elita korenito izmeniti ne samo sadržaj politike koja se vodi nego i način vršenja vlasti.

³⁸ Up. iskaz jednog ispitanika: „Moje političko angažovanje jednako je nuli, na taj način što me politika ne interesuje. To jeste jedan politički stav koji kod mene nije nesvestan, vrlo je svestan. Svesno i razumno idem u to da me politika ne zanima, da je eskiviram i izbegavam na sve moguće načine.“

³⁹ Naši ispitanici i po socijalnim karakteristikama slede pravilnosti uočene u drugim zemljama - da „protestnu“ apstinencija prvenstveno nose urbani, obrazovani, mladi slojevi.

U kontekstu izborne apstinencije, takođe, korisno je podsetiti se da izbori nemaju isto značenje za svakog i da mogu obavljati različite funkcije. Obično se navode tri osnovne: 1) procedura kojom se bira legitimna vlada - daje odgovor na pitanje *ko* će vršiti vlast; 2) procedura agregiranja interesa građana u pogledu praktične politike koja će biti primenjena u narednom periodu - *šta* će vlada raditi; i konačno 3) procedura legitimacije, jer učešćem na izborima građani potvrđuju legitimnost poretka - *kako* se vlada (Czešnik 2006: 455).

U ovom okviru valja postaviti i pitanje nasleđa jednopartijskog režima, odnosno efekata koje ono ima po postsocijalističko izborno ponašanje. U socijalizmu su takođe postojali izbori, ali s jednom partijom i, najčešće, jednim kandidatom za svako mesto i njihova uloga, očigledno, mogla je biti jedino legitimacijska ili ritualna. Učešće na izborima je bilo obavezno, bar u tom smislu da se na neizlazak gledalo „popreko“ i za nj se moralo ponuditi neko prihvatljivo objašnjenje, da ga „više instance“ ne bi protumačile kao prkošenje poretku. Sad, sigurno je da je i tokom 90-ih bilo mnogo „ritualističkih“ glasača, naročito među pristalicama vladajućih stranaka. Za njih je izlazak na izbore značio potvrđivanje lojalnosti i konkretnom režimu i „sistemu“ uopšte.⁴⁰ Ali, njihov broj je, po svemu sudeći, opadao s godinama, i biološkim putem i putem političkog učenja. Visok broj apstinenata danas možda se, dakle, delimice duguje smanjivanju broja ritualističkih glasača, u kombinaciji s činjenicom da politički akteri nisu učinili dovoljno kako bi izbori počeli da ispunjavaju svoju drugu funkciju, funkciju odabiranja ličnosti i politikâ koje će vladati u narednom periodu. Drugim rečima, građani više neće da izlaze samo da bi potvrdili svoju poslušnost i pripadanje kolektivu, nego bi izašli ako bi osećali da time biraju svoju budućnost, a pošto to osećanje nemaju, oni se odlučuju za apstinenciju. Ima smisla, naravno, postaviti pitanje koliko glasači i u zapadnim zemljama zaista „biraju svoju budućnost“ na izborima, kolika je realna moć običnog građanina, kvalitet predstavljanja i tako dalje. Mada je ta vrsta uporednog pogleda uvek blagotvorna, ona nam ovde ne pomaže mnogo, jer su u tranzicionoj Srbiji očekivanja od političkih aktera bez sumnje bila znatno viša, a i namesto

⁴⁰ Sigurno svako od nas poznaje iz sopstvenog komšiluka taj prizor: rano ujutro, tek što su biračka mesta otvorena, bračni par penzionera, svečano odeveni, gospođa sa sveže napravljenom frizurinom, ruku pod ruku, uspravni i uzdignutih glava, odlaze na biralište; pomalo su kruti i uzdržani, jer, danas je poseban dan, svečan dan, dan kada treba još jednom pokazati da se pripada, da se ne odskače, da se ne gaje nikakve skrivene namere, da smo „dobri“.

bazične normalnosti (kakva god ona bila), u kojoj se odvijaju izbori u zapadnim zemljama, mi ovde godinama imamo sve moguće socijalno-ekonomske turbulencije. Stoga, pitanje „otuđenosti“ politike od građana i njihovih svakodnevnih života na Zapadu i kod nas ne može imati potpuno isto značenje.

Trendovi 2002-2006: kontinuiteti i kolebanja

U istraživanju pre dve godine, najupečatljivije obeležje odnosa prema političkoj sferi kako su ga građani izražavali u intervjuima bila je višestruka ambivalentnost: i unutar njihovih stavova, i same političke stvarnosti Srbije kako je oni vide, i potencijala čitave te slike onako kako se ona ukazuje analitičaru. Ambivalencije su i danas tu, to se nije promenilo.

Tada je konstatovano nekoliko bitnih pomaka u pravcu daljeg sazrevanja demokratske svesti građana. Kao jedan od pokazatelja uzet je rastući značaj kriterijuma dokazane delotvornosti i praktičnih učinaka kada se procenjuje kvalitet političkih ličnosti i timova, a na štetu vanpolitičkih merila (personalnih, ideoloških, psiholoških itd.). Ta pozitivna tekovina je očuvana, mada manje pada u oči jer je opšti ton kojim građani govore o bilo kojim učincima negativniji.

Građani nisu odustali ni od ideje koju smo, još 2002, nazvali „podelom posla“ s političarima. Reč je o tome da je biti političar jedno zanimanje, jedna društvena uloga kojoj treba da je dodeljen posao vođenja države i društva, te da su građani spremni da izabranim funkcionerima taj posao prepuste i da se mnogo ne mešaju, pod podrazumevanim uslovom da se taj posao obavlja koliko-toliko dobro. Taj stav bi se mogao sažeti kao: „hajde da ih pustimo da rade svoj posao, ali da ih motrimo“. Danas, nestali su i poslednji tragovi posmatranja političara „odozdo“, kao nekih polubogova prema kojima osećamo zavist i strahopoštovanje - a nije da toga nije bilo pre pet godina. Potpuno se formirala svest da se političari, samim svojim položajem, izlažu opravdanoj kritici i pozivanju na odgovornost. „Odgovornost“ je jedna od najčešće korišćenih reči u našim intervjuima. Ukratko, ta tekovina nije izgubljena, jedino što je, u odnosu na 2005, došlo do dodatnog razočaranja što naši političari kontinuirano ne ispunjavaju svoj deo prečutnog ugovora o „podeli posla“.

Dva dalja nalaza su u vezi s ovim. Prvo, velika rezervisanost u pogledu poklanjanja poverenja (na to se direktno odnosilo pitanje o tome kojim se ličnostima i institucijama danas u Srbiji najviše veruje), naročito be-

zrezervnog, apriornog poverenja: mnogi građani sami, spontano, koriste formulacije poput: „nikom više ne verujem bezuslovno“ ili „niko nema moje apsolutno poverenje“.

- Posle svega, ne verujem nikome i nemam poverenja uopšte više ni u koga.
- Nikome ne verujem. Verujem samo svojoj ženi i svojoj deci. Niko više ne može da stekne poverenje kod mene.
- Više ne postoji nijedan čovek koji može nešto da mi kaže, a da mu ja bezrezervno verujem. To je za mene nepostojeća kategorija. Koji god političar nešto kaže, saslušam ga. OK, rekao si pa ćemo da vidimo šta ćeš i da uradiš.
- Ne verujem u potpunosti nikome, jednostavno pokušavam sama da izvedem neki zaključak skupljajući raznorazne informacije. Ne verujem slepo onome što mi serviraju.
- Mislim da ne treba da potpadam pod ove neke novinske članke i napise, jednostavno mislim da treba da ja budem ja.

Kroz te fraze kao da provejava neko osveščivanje, neka putanja ličnog učenja kojim su ljudi od stava potpunog verovanja u nekog ili nešto dospeli do stava rezervisanosti i ljubomorno branjenog razmišljanja svojom glavom. Svakako, rasprostranjeno nepoverenje (u druge ljude i u ustanove) može se uzimati, kao što to čini škola „socijalnog kapitala“ Hilarija Patnama, kao veoma rđav pokazatelj stanja u jednom društvu. Ali, čini se da je ovde pre reč o raskidanju uzica apsolutnog poverenja, vere bez razmišljanja, nasleđenih iz nekih ranijih vremena.

Drugi uvid povezan s „politikom kao poslom“ jeste opšta, da kažemo, *profesionalizacija*: kao što je 2005. zapaženo da ljudi svoje samoostvarenje sve više traže i nalaze na profesionalnom polju, te da su sve brojniji oni koji tu sferu stavljaju među svoje životne prioritete (Spasić 2005: 58-59), tako je u ovom talasu taj proces nastavljen. Sledeći citati ilustruju ta dva povezana aspekta „profesionalizacije“ - u odnosu prema politici i u odnosu prema samome sebi.

- Politika je opterećujuća stvar i želimo da živimo tako da ne moramo da mislimo o tako glupim stvarima. Oni su plaćeni, njihovo je da rade da nama bude bolje.
- Moram da priznam da sam se malo udaljila od političkih dešavanja od 2000, jer sam tada ostavila da se političari bave svojim poslom.

(Šta ste vi lično spremni da učinite da bude bolje?) Da najbolje radim svoj posao, da radim na sopstvenom duhovnom razvoju i na uključivanju u društvene aktivnosti na podizanju svesti građana i u radu sa mladima.

- Da savesno radim.
- Važno je da svako radi ono što najbolje ume.
- Šta ja imam da činim?! Svako treba da savesno obavlja posao na kome se nalazi.
- Ono što se menja i što se meni dopada je to što smo konačno počeli da učimo, doduše na jedan vrlo težak način. Shvatili smo da se za novac mora raditi, čega ranije nije bilo u Srbiji.
- Svako u svojoj sredini, u svom okruženju, u svojoj profesiji [treba da unosi promene].
- Kada bi svi davali maksimum od sebe tamo gde su dobri, onda bismo mogli govoriti o nekoj nadi.
- Može se poboljšati ako postoji odgovornost. I da svako radi svoj posao za koji je zadužen. To je onda poboljšanje. Policija da radi svoj posao, sudstvo da radi svoj posao, sve strukture rade svoj posao.

Ali, i ova tendencija ima svoje protitendencije. Nasuprot profesionalizaciji politike i jasnijem razdvajanju specijalizovanih društvenih sfera, neobično često se javlja čežnja za jednom vrstom političkog spasioca, čija će spasonosnost biti u tome što neće biti političar nego nepolitički „uspešan čovek“: inženjer, stručnjak, poljoprivrednik, student, neko ko se dokazao u svojoj struci, pa mu se može poveriti i država, koju će onda, po pretpostavci, takođe uspešno voditi. Takvi ljudi, kaže dosta naših ispitanika, mogli bi da reše mnoge probleme:

- (Nosioci demokratskog potencijala su) ljudi koji su u svojim oblastima dostigli određeni nivo ... i zato mi je žao što u toj politici nema onih pravih ljudi iz svih oblasti. Ako je to zdravstvo, da to budu vrhunski lekari. ... Ako je to inženjer koji je na nekoj elektrani uradio to i to, neku inovaciju. Ako je to neki poljoprivrednik koji ima visoke prinose.
- (Na izbore bih izašla) kada bi se pojavio neki dobar domaćin koji dosad nije bio politički angažovan, a koji ima iza sebe dobre rezultate.

Ambivalentnost samog pojma političkog razotkrivena je tom paradoksalnom vizijom „nepolitičkog političara“: ako su tako uspešni u svojim zanimanjima, zašto bi prelazili u politiku? Ako je politika nešto tako loše,

nemoralno i prljavo - eto još jednog nedvosmisleno kontinuiranog motiva, kroz sva tri talasa intervjua - zašto bi se neko kaljao njome i odustajao od svog visokog doprinosa dobrobiti društva, koji sada daje unutar svoje struke (kad bi postali političari, više ne bi bili stručnjaci; da li bi im se onda uskratilo poštovanje koje im se sada ukazuje)? Zar bi jedan „čist“ pojedinac mogao da očisti svu prljavštinu politike?

Još jedna kontratendencija jeste kolebanje procesa depersonalizacije politike. U prethodnom talasu (Spasić 2005: 49-50) konstatovali smo da se o političkim organizacijama, nosiocima funkcija i njihovim praktičnim potezima govori sve manje u personalnim terminima, a sve više ili kroz pomenutu efikasnost ili kroz neke opšte vrednosti koje određuju smer društvenog razvoja. Ali, i tada je trend bio slabačak, a danas je pod još većim znakom pitanja. Kao primer može da posluži način na koji su ispitani u ovom istraživanju govorili o Zoranu Đinđiću. U gotovo svakom intervjuu Đinđić se pominje, i to spontano, bez podsticaja intervjuera (u podsetniku nije bilo takvog pitanja). Štaviše, ispitanici ne samo da ga pominju nego i u njegov lik projektuju širok dijapazon osobina i poduži popis uloga koje je igrao, a još više koje *bi* igrao, kad bi bio tu („jedino je on bio u stanju da nešto uradi“; „samo je on imao energiju i viziju“; „Srbija je napredovala do njegovog ubistva, posle je sve stalo“; „u početku sam imao neku nadu, ali sam je marta 2003. izgubio“; „danas bi iz krize Srbiju mogao da izvuče jedino neko poput njega, ali takvih više nema“ itd.). Veći broj ovih konstatacija je realističan i politički argumentovan, najčešće kroz poređenja s vladom Vojislava Koštunice. Međutim, ima ih, naprosto, previše, a i previše su unisone, kod ispitanika koji se inače znatno razlikuju po drugim stavovima. To daje osnova da se zapitamo: nisu li, bar u nekim slučajevima, ova retrospektivna pripisivanja tako neumerena baš zbog toga što su retrospektivna? Za života, Zoran Đinđić nije uživao veliku popularnost, bio je koliko hvaljen toliko i osporavan, i više slušan nego voljen, čak i među sledbenicima demokratske opcije. Nije verovatno da među onima koji su od njega zazirali nije bio baš nijedan od naših današnjih ispitanika.⁴¹ Da li su o njemu imali jednako dobro mišljenje dok je bio živ, na vlasti i u položaju da učini sve to što mu se sada pripisuje? Nisu li njegovi potencijali nekako naknadno narasli u očima građana baš zato što je njihovo ostvarivanje sprečeno? Ili, ako obrnemo perspektivu: da li bi građani na isti način govorili o nekom živom i aktivnom politi-

⁴¹ Nekim ispitanicima, koji to izričito kažu („U ono vreme nisam voleo Đinđića, ali sada vidim...“), treba odati priznanje za samorefleksivnost, ali takvih je veoma malo.

čaru? Kada bi se, na primer, pojavio neko Đinđićevih kapaciteta? Sudeći po onome što se u intervjuima može pročitati o „političarima“ i „politicima“ - teško. Obeshrabrujući zaključak, ukoliko je ovo tumačenje iole zasnovano, bio bi da je figura Zorana Đinđića, tog ovaploćenja dinamizma i efikasnosti potpuno nesvojstvenih uvreženim kolektivnim navikama, bar jednim svojim delom „kolonizovana“, preoteta i odomaćena u svoju suprotnost, u jalovo obožavanu ikonu, u prazni okvir u koji se projektuju vlastite frustracije, u povod da se žali za prošlošću i sve što je prošlo vidi kao bolje, dok sadašnjost prolazi u grču i pasivnosti. To bi bila jedna zaista upečatljiva ironija, mada ironijama naš politički život ne oskudeva.⁴²

Još jedan motiv koji bi mogao, mada ne i morao, ukazivati na kolebanje procesa depersonalizacije politike jeste skoro univerzalno priželjkivanje „novih lica“ na političkoj sceni, „svežih“, „neuprljanih“ političara. Oni se navode kao jedino, ali nerealno rešenje za mnoštvo problema (kako da građani ponovo počnu da izlaze na izbore; šta će Srbiju izvući iz krize; ko bi mogao da uspostavi pravu demokratiju i slično).⁴³

- Među tim raznoraznim političkim oponentima trebalo bi da se pojavi neka nova persona, novi predstavnik društva kome bi ljudi verovali... nova politička opcija. Jednostavno, neko jedinstven, čak ne mora da bude niti politički opredeljen ili obojen, ali koji bi te mlade ljude animirao.
- Pre svega bi trebalo da okupi one koji se nisu vukli po političkoj sceni, može se reći zadnjih dvadeset godina. Novi ljudi koji donose nove ideje i nove inicijative.
- (Da bih ja izašao na izbore) trebalo bi da se pojavi mlad i neuprljan političar koji će, kad dođe na vlast, da ispuni obećano.
- Tu nadu i optimizam jedino mogu povratiti neki novi ljudi na političkoj sceni. Odnosno, oni koji ono što obećaju, da mogu to ispuniti.⁴⁴

⁴² Umesto brojnih istovrsnih citata o Đinđiću, evo jednog koji pomalo odskače, ali baš zato veoma dobro ilustruje u kojoj meri je reč o projekcijama, i o jednoj (tragi)komediji zabune: „Možda je nešto počelo ono kad je Đinđić bio, dok ga nisu smakli, posle je sve stalo“. Isti ispitanik, malo kasnije: (*Šta mislite o sadašnjoj vladi?*) „Ne sviđa mi se što slušaju Amerikance, Nemačku itd.“

⁴³ Istina, žudnja za „novim licima“ i uopšte „novinama“ na političkoj sceni nije specifična za Srbiju: među najvažnijim uzrocima visoke izlaznosti na ovogodišnjim predsedničkim izborima u Francuskoj (preko 80%) analitičari su naveli to da su sva tri glavna kandidata promovisala neku vrstu reza i novine, pošto je prethodni model bio istrošen a kriza političkog predstavljanja bila dostigla vrhunac (Muxel 2007). Ali, teško da se u istim kategorijama može razmatrati „zasićenost“ i „potrošenost“ modela u tako različitim demokratijama kao što su viševjekovna francuska i niti jednodecenijska srpska.

⁴⁴ Ovo poslednje dvoje ispitanika bih rado pitao: A kako da unapred znamo da će ispuniti? Kako da ih razlikujemo od ostalih, koji tvrde upravo istu stvar?

- (Izašao bih na izbore) kad bi se pojavio neko nov, ko bi ponudio nešto što je prava stvar.

Sasvim sličnu funkciju imaju i *mladi*: „trebaju nam *mladi*“, „jedino *mladi* mogu da donesu istinsku promenu“ itd. Problem je u tome što: prvo, nije istina da na političkoj sceni nema novih (a i mladih) likova, ali ih gotovo niko ne primećuje kao takve, niti o njima građani imaju povoljnije mišljenje no o onima „starima“; i drugo, malo je verovatno da bi bilo ko još noviji prošao bolje.

Kada ih izbliza pogledamo, oba ova vapaja – i onaj za Đinđićem kojeg nema i ne može biti, i ovaj za novim licima koja, čim se pojave, automatski postaju stara – zapravo su prazni i nepolitički, više izražavaju žudnju za „nečim drugim“ (samo da ne bude ovo što se ima) nego preciznu predstavu kakvo bi to drugo trebalo da bude. Da li se time otvara opasna mogućnost povodljivosti za nekim harizmatičnim anonimusom, koji bi iznikao niotkuda i obećao rešenje svih problema – opasnost koju smo 2002. godine ocenili kao neznatnu?

Svakodnevnica u novom strukturnom okruženju

Pogledajmo sada dva nalaza koji se manje direktno tiču same politike, a više društvenog u jednom širem smislu svakodnevica ljudi i njihovog odnosa prema okruženju. Najpre, o tezi koja je izneta u istraživanju pre dve godine, da se nastalo stanje u Srbiji može nazvati „normalizacijom na niskom nivou funkcionisanja“. Danas se o tome još uvek može govoriti, mada je zbog prirode samog nacrtu istraživanja – tragalo se za apstinentima, dakle po definiciji nezadovoljnijima – došlo do polarizacije. Oko ove teme se, zapravo, najjasnije kristalizuje veza između govora o politici i lične životne situacije: oni koji imaju posao i malo više od minimuma egzistencije (i u materijalnom i u psihološkom smislu, kao osećanje sopstvene vrednosti i smisla u životu), uglavnom su na pomenutoj poziciji „normalizacije na niskom nivou“ (prepoznamo ih po izjavama kao što su: „ide na bolje, ali suviše sporo“, „ipak se nešto menja, mada teško“, „stvari polako dolaze na svoje“ „meni je malo bolje, trebalo bi više ali se još uvek nadam“ i sl.).⁴⁵ Na drugom polu su oni direktno ugroženi, ljudi

⁴⁵ Evo jednog dobrog primera, mladi programer iz Niša: „Mislim da još uvek nema potrebe za nekim ozbiljnim delovanjem... zato što, za razliku od prethodnog perioda, sada su sposobniji ljudi nego što su bili i može im se prepustiti da još uvek sami rade“.

koji jedva sastavljaju kraj s krajem usled višegodišnje nezaposlenosti, ili oni koji su se, ostavši bez posla u zrelim godinama, suočili s naglim gubitkom potpore za samopoštovanje. Oni su ogorčeni, oštri, negativni i isključivi, ne priznaju nikakav boljitak, a vladajuću elitu optužuju za potpuno izneveravanje očekivanja. Međutim, i iz njihovih reči, u nekom uvijanom obliku, naziremo obrise jednog društva koje „funkcioniše na niskom nivou“, ali, možda, ipak funkcionije. Bilo bi veoma zanimljivo pratiti da li bi se i koliko njihova optika izmenila kad bi, recimo, sutra dobili posao. Sigurno se ne bi izmenila drastično, jer ni prva grupa nije oduševljena postojećim stanjem, ali dovoljno da možemo konstatovati nastavak „sleganja“ procesa društvene i političke transformacije u Srbiji.

„Niska normalizacija“ se, možda paradoksalno, može povezati i s porastom izborne apstinencije. Dok je tokom 90-ih postojala jasna konfrontacija s tadašnjim režimom, zahvaljujući čemu su građani imali osećanje da njihov lični doprinos zaista nešto znači, današnja znatno amorfniya politička situacija tome ne pogoduje.

TTo je bilo u vreme kada sam, kao i svi mi, imala utisak da svojim akcijama mogu nešto promeniti.

Ti si 90-tih godina imao konkretizovano protiv koga treba da se boriš. Imao si Miloševića i njegov režim. A protiv koga sad da se boriš? To je ta demokratija kako su je oni nama servirali, da svako može sve i svako radi sve. I 'ajde sad, na koga ćemo ti i ja (da) izađemo na ulicu i da duvamo pištaljke?

No, jedan broj ispitanika izričito naznačava da bi i danas izašli na izbore čija bi presudnost bila očigledna, recimo, kada bi trebalo sprečiti dolazak radikala na vlast.⁴⁶

(Pod kojim uslovima biste izašli na izbore?) Možda baš pod tim, ako bude samo *za* i *protiv* radikala.

Građani nisu skroz odustali ... Kad bi radikali došli na vlast, mislim da bi građani itekako reagovali..

Uzeto zajedno, to bi moglo značiti da, uprkos oštrini svoje kritičnosti prema sadašnjoj vlasti i stepenu razočaranja demokratskim partijama koju iskazuju, građani ipak računaju s izvesnom bazičnom normalnošću, s određenim temeljnim smernicama političkog i društvenog života koje su počele da funkcionišu, da tako kažemo, same za sebe i od kojih

⁴⁶ I ovo je u skladu s opisanim tendencijama u Zapadnoj Evropi.

očekujemo da će nastaviti da funkcionišu i ako mi odlučimo da se od politike distanciramo do te mere da, čak, više ni ne glasamo.

Druga sociološka tema jeste *individualizacija/privatizacija*, takođe zapažena 2005, u sklopu percepcije izmene društvenog poretka (Spasić 2005: 59-61). Jedna od zanimljivih osobina našeg uzorka jeste to što sadrži povelik broj izrazitih individua, ljudi koji imaju nekonvencionalan i, iz perspektive proseka, neobičan pogled na svet i životni stil (razni ekolozi, alternativci, čudaci, emigranti u svoj unutrašnji svet itd.). Pošto standardne sociološke ankete nikad ne „uhvate“ takve ljude, svakako bi bilo zanimljivo posvetiti im posebnu analizu. No, ovde želim da se pozabavim samo jednim aspektom teme „individualizacija/privatizacija“: sveopštim žaljenjem zbog propadanja socijalnog života. Ovaj motiv može se sažeti u frazu „ljudi se više ne druže kao nekad“, a javlja se u velikom broju intervjua i dobija različite forme, poput:

Nema druženja, narod je zajedljiv, pakostan, samo gleda svoju korist, ako može da te izradi, prevari.

Ljudi su okrenuti sebi, sebičluk, netrpeljivost... Ljudi koji su se ranije družili van posla, zajedno išli na proslave, bili nekako bliski, danas su okrenuti sebi. Jednostavno su se poremetili odnosi u društvu.

Niko od nas više nema vremena. Većina mojih prijatelja radi, juri po čitav dan.

Svako nalazi svoj mikrokosmos. Ljudi se zatvaraju u vlastite krugove.

U narodu je zavladała nemoralnost, nerad, pohlepa, mržnja jednih prema drugima, nema više one otvorenosti, druženja, ne zna se gde je kome mesto u društvu, ne poštuje se ni stručnost, ni škola, važno je doći do para na svaki način.

Ne postoji društveni život kakav je nekad bio, usled raznih faktora, ne samo zbog novca, već i zbog onog što se dešavalo poslednjih deset, petnaest godina. ... Nema pravog drugarstva, gleda se neki interes, gleda se samo kroz te neke pare, kroz tu neku funkciju, kroz neku moć. ... Mislim da su se ljudi jako mnogo promenili u negativnom smislu. ... Velika je mržnja stvorena, velika je zavist stvorena među ljudima. Jako su besni, jako su čangrizavi, nezadovoljni. Zemlja više nije ono što je bila.

Na prvi pogled, ovde je sve jasno: društvene okolnosti udaljavaju ljude jedne od drugih, i naši ispitanici žale zbog toga. Tu ne bi bilo ničeg čudnog. Međutim, ako se vratimo na prvo istraživanje iz 2001/02, i tamo ćemo naći da ispitanici masovno tvrde da su „nekad“ socijalni život i međuljudski odnosi bili mnogo bolji i intenzivniji nego „sada“, i to opi-

suju veoma sličim rečima (ljudi su se otuđili, ne družimo se kao ranije, svako se povukao u sebe, nema solidarnosti itd.).⁴⁷ U ono vreme, nije bilo nikakve sumnje da „pre“ znači „pre 1990“ i odnosi se na normalnost socijalističke Jugoslavije, vreme pre ratova, raspada zemlje, opšteg osiromašenja i materijalnog i moralnog rasula devedesetih. U drugom talasu (2005), manje je jasno kad se završava to „pre“, a 2006. još manje. Šta je, onda, posredi? Možda ljudi, govoreći o druženju, govore i o nečemu drugom?

Najpre, veoma je teško reći da li je, objektivno i činjenično uzev, socijalni život u Srbiji, ili uostalom bilo gde, „gori“ ili „bolji“ u odnosu na neko prethodno stanje. To su teško uhvatljivi i umnogome subjektivni kvaliteti, ali u svakom slučaju nema pouzdane evidencije da su ispitanici u pravu. Ali, *zašto* toliko ljudi tvrdi istu stvar?⁴⁸ Čini se da tvrdnja o propadanju socijalnog života u ovom trenutku predstavlja dozvoljenu formu u kojoj se iskazuje osećanje da je „nekad“ bilo bolje nego „danas“, osećanje koje je, iako uobičajeno i za ljudsko subjektivno iskustvo uopšte, posebno rasprostranjeno u tranzicijskim zemljama. No, dok se u prvom, a donekle i u drugom talasu našeg projekta ono „pre“ još moglo direktno odnositi na vreme pre Miloševića, danas je taj period predaleko, i hronološki i iskustveno, naročito za najmlađe, kojih je u ovom uzorku dosta. Decenija devedesetih, koja se umetnula između, predstavlja haotično i zbunjujuće razdoblje koje ljudi još uvek nisu sasvim spokojno „smestili“ u skladište svojih uspomena.⁴⁹

Mogućno tumačenje glasi da je motiv kvarenja socijalnog života način na koji ljudi sebi dopuštaju da izraze bojazan od prodora individualističkog,

⁴⁷ Istina je da, uprkos sličnosti opisa, postoji razlika u naglasku: dok se početkom 2000-ih kao glavni krivac za narušavanje međuljudskih veza izdvaja politika, odnosno različiti politički stavovi i stranačke pripadnosti koje su unosile razdor u porodice i raskidale dugogodišnja prijateljstva, sada je primat preuzeo novac.

⁴⁸ Čak i veoma mladi ispitanici: na primer, mladić u ranim dvadesetim godinama tvrdi kako su se „pre“ mladi bolje družili. Ali, šta je za njega „pre“? I koji „mladi“? On sam je „pre“ bio dete. Ako je te tvrdnje čuo od svojih roditelja, zašto ih uzima zdravo za gotovo i izlaže kao svoje? (Sigurno ne veruje baš sve što mu roditelji pričaju!)

⁴⁹ Jedan manji broj ispitanika i u ovoj studiji ocenjuju da je 90-ih „bilo bolje“, ali to kažu nesigurno, s nekakvom nelagodnom, kao da se izvinjavaju, i dodaju: „onda si mogao da muljaš, a sada ništa“, „tada nismo plaćali račune“ i slično. Kao da time daju na znanje kako su i oni svesni da to ondašnje „bolje“ i nije bilo baš sasvim u redu i da nije ni moglo večno da traje.

kompetitivnog kapitalizma u naše društvo. Naši ispitanici, u proseku mladi i dobro obrazovani, u načelu prodemokratski i promodernizacijski orijentisani, osećaju da je deplasirano uopšteno kritikovati pojave kao što su tržište, profit, strani kapital, konkurencija, karijera. Tako govoriti značilo bi stavljati se na stranu prevaziđenog, „penzionerskog“, učmalog i sivog, a nasuprot modernom i dinamičnom „svetu“. Ali, budući da su se i formirali i žive u sredini koja sačinjava kulturni konglomerat najrazličitijih nasleđa i vrednosti, uhvaćenoj usred burne promene bazičnih životnih pravila, isti ljudi doživljavaju to „novo“, što dolazi, ne samo kao otvaranje i šansu nego i kao povod za strepnju i nesigurnost. Ova razapetost nalazi oduška u uskliku: ljudi se ne druže kao pre!

Apstinenti i demokratski potencijal

To da su izborni apstinenti potencijalno veoma zanimljivi za analizu među prvima je kod nas pokazala Aleksandra Sajc, koja je krajem 90-ih uočila da se ispod spolja istovetnog ponašanja (neizlaska na birališta) kriju različite grupe, tako da je osim potpuno nezainteresovanih, onih „van igre“, identifikovala i nezanimljiv broj ljudi koji su, iako politički zainteresovani i čak protivnici tadašnjeg režima, „oterani“ u apstinenciju neadekvatnim ponašanjem opozicionih stranaka (Sajc 2002: 57-58). U njenim podacima, celih 20% ispitanika gajilo je odbojnost prema strankama i pozicije i opozicije, a mnogi su izjavili i da su ranije verovali nekoj od opozicionih stranaka, glasali za nju, ali ih je razočarala. Stav koji je vodio u ovaj tip apstinencije autorka je nazvala „odbijanjem fasadne demokratije“.⁵⁰

Ima osnova da zaključimo kako se u našem uzorku našao znatan broj tih istih - naravno, ne bukvalno istih - politički svesnih i demokratski orijentisanih, ali stranački zgađenih građana. Možemo hipotetički ocrtati dalji put te grupacije: kada je došlo do mobilizacije u jedinstveni front protiv Miloševićevog režima 2000. godine, oni su mu se pridružili i izašli na izbore u septembru te godine. Prekinuli su s praksom apstinencije zato što se opozicija ujedinila i zadobila podršku širih društvenih snaga, a i zato što je svima bila jasna presudnost tih izbora. Njihove nade su se ponovo probudile, poverovali su još jednom u to da se, i u društvu i u njho-

⁵⁰ „Otuda je moguća i pretpostavka da već od početka devedesetih godina postoji sasvim izvestan demokratski potencijal unutar biračkog tela kao celine, ali „neiskorišćen“ prilikom stvarnih izbora usled neodgovarajuće ponude stranaka.“ (Sajc 2002: 58).

vom životu, nešto može promeniti putem standardne političke akcije. Zatim je nastupilo razočaranje, koje je bilo utoliko dublje što su nade bile veće.⁵¹ Sada su još ogorčeniji, jer se osećaju kao da ih je neko prevario ili, još gore, da su sami sebe prevarili: možda je deo kivnosti na političare u stvari prerusena ljutnja na same sebe, što su uopšte poverovali da se nešto može učiniti. Kako to bez ustezanja kaže jedan ispitanik, na pitanje zašto ne izlazi na izbore: „Zato što ne mogu drugačije da im napakostim!“

Zato treba da ih saslušamo - ne zato što su reprezentativni za „narod“ - uostalom, narod i nije politička kategorija - nego zato što *nisu* reprezentativni, zato što su demokratskiji i svesniji od većine, i zato što je njihova apstinencija plod odluke, što iza sebe ima promišljene razloge i jasne stavove. Stranke demokratske orijentacije u Srbiji imaju mnogo šta da nauče od ove grupacije građana.

⁵¹ Mnoga svedočanstva o osećanju kolektivnog zanosa i ogromnim očekivanjima od budućnosti mogu se naći u: Golubović i drugi (2003).

Literatura

- Cautres, Bruno (2004): „L'abstention“, http://www.scienceshumaines.com/index.php?lg=fr&id_article=4447, pristupljeno 20. 8. 2007.
- Czeźnik, Mikołaj (2006): „Voter Turnout and Democratic Legitimacy in Central Eastern Europe“, *Polish Sociological Review* 4(156): 449-470.
- Dezső, Márta (2005): „Voter turnout and the first voters“, http://www.elections-in-europe.org/eng/show.php?id=4&ujs_id=2, pristupljeno 20. 8. 2007.
- Golubović, Zagorka, Ivana Spasić i Đorđe Pavićević /ur./ (2003): *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002*, Beograd: IFDT.
- Golubović, Zagorka (2005): „Rezultati demokratske tranzicije kroz prizmu građana Srbije 2005“, *Filozofija i društvo* 2 (27): 13-44.
- Harper, Marcus (1999): „Economic Voting in Post-Communist Eastern Europe“, Center for the Study of Democracy, University of California, Irvine, Paper No. 99'06, <http://repositories.cdlib.org/csd/99-06>, pristupljeno 16. 8. 2007.
- Jarić, Isidora (2005): „U kandžama izneverenih očekivanja“, *Filozofija i društvo* 2 (27): 75-87.
- Lysenko, Vladimir (2005): „The Youth and Elections: Russian Experience (problems of participation, legal culture, development of civil society)“, http://www.elections-in-europe.org/eng/show.php?id=20&ujs_id=2, pristupljeno 20. 8. 2007.
- Muxel, Anne (2000): *L'expérience politique des jeunes*, Paris: Presses de Sciences Po.
- Muxel, Anne (2007): „La mobilisation électorale“, *Le Panel Électoral Français* 2007, http://www.cevipof.msh-paris.fr/PEF/2007/V1/rapports/MobilisationElectorale_AM.pdf, pristupljeno 18. 7. 2007.
- Sajc, Aleksandra (2002): „Izborni apstinenti protiv fasadne demokratije: prilozi za razumevanje izbora u Srbiji“, *Nova srpska politička misao* Vol. IX(1-4): 47-66.
- Spasić, Ivana (2005): „Politika i svakodnevni život u Srbiji 2005: Odnos prema političkoj sferi, promena društvenog poretka, javnost“, *Filozofija i društvo* 2 (27): 45-74.

Zagorka Golubović

APSTINENCIJA KAO MOGUĆI OTPOR GRAĐANA KVAZIDEMOKRATSKOJ TRANZICIJI?

U poređenju sa rezultatima intervjua 2005, analiza rezultata iz poslednjeg intervjua (2006.) može da sugeriše zaključak da građani nemaju više osećanje da svi zajedno učestvuju u istorijskom projektu demokratske Srbije (što je bilo prisutno u prvom istraživanju 2001) i da je sve izraženija neverica da će se to ostvariti u skoroj budućnosti, te, stoga, izkazuju spremnost da se povuku „iz te priče“, što se manifestuje u rastućoj stopi izborne apstinencije.

Gornji stav potvrđuje podatak da je izlaznost građana na izbore 2000. godine bila vrlo visoka, dok se broj apstineta posle 2003. stalno povećavao. Iz tih razloga jedno od pitanja na koje smo hteli da dobijemo odgovor u intervjuu 2006. bilo je: zašto raste broj apstineta, posebno u mladoj populaciji i kojim razlozima naši ispitanici objašnjavaju svoje odustajanje od elementarnog građanskog prava. Naime, u sklopu analiziranih pitanja u I i II delu obrade podataka iz ovog projekta, želeli smo da proverimo da li je prihvatanje apstinencije (koja, kao što je prikazano u II delu, ima i šire značenje političke apstinencije) *reakcija* građana, u smislu građanskog otpora, na nepovoljni doživljaj društvene i političke situacije u postoktobarskoj Srbiji; a kada su u pitanju mlađi demokratski orijentisani pojedinci, da ustanovimo kako oni objašnjavaju efekte tog svog čina u procesu demokratske transformacije i u situaciji kada jačaju stranke bivšeg režima (u prvom redu SRS).

Na osnovu analize stavova ispitanika o razlozima njihovih odluka da budu politički i izborni apstinenti može se zaključivati o kojoj vrsti (nodelu) apstinencije⁵² je ovde reč. Čini se da se može pouzdano tvrditi da najveći broj naših ispitanika-apstineta *ne spada u grupu antipolitičke ili apolitičke apstinencije* jer, kako analiza pokazuje, oni se ne opredeljuju za apstinenciju zato što su nezainteresovani za „politiku“ (u širem smislu), budući da su sa interesovanjem i sa dobranom količinom znanja odgo-

⁵² Videti tekst Zorana Stojiljkovića, uvodni deo o klasifikaciji modela apstinencije.

varali na politička pitanja iz ovog intervjua i da ih ona nisu ostavljala ravnodušnim. Iz ukupnog uzorka javlja se samo jedan slučaj prinudne apstinencije (neupisanost u birački spisak) i jedan slučaj u kojem se ispitanik koleba da li da izađe na sledeće izbore iz konvencionalnih razloga: zato što je to „građanska dužnost“. Za ostale ispitanike, pre svega, iz mlađe populacije, može se tvrditi da je njihova apstinencija „svesna politička odluka“, koja je ponekad implicitno izražena kao „poruka“ političarima da loše rade i da je nužno da počnu da misle šta rade, a eksplicitno, jasno naznačena kao nezadovoljstvo: a) političkim programima stranaka ili neizdiferenciranošću partijskih programa, u smislu „ne znam za koga da glasam“ ili „sve stranke su iste“; b) kadrovima u sferi politike i kandidatima na izbornim listama, ali i samim izbornim zakonom; c) političkom praksom posle 2000. godine (zbog nedemokratske tranzicije ili vraćanja autoritarnih mehanizama vlasti); d) površnošću i sporošću pozitivnih promena i e) nedostatkom vizije za budućnost.

Najbliže smo oceni da je reč o apstinenciji kao revoltu, izazvanom nezadovoljstvom što se, prema shvatanju ispitanika, nije nastavio početni proces demokratizacije (tj. ispunjena obećanja data 5. oktobra), već se sve uočljivije ide smerom koji društvo vraća unazad; o ovoj vrsti apstinencije, u najvećem broju slučajeva, može se govoriti kao o jednom *pasivnom otporu* ponuđenoj koncepciji i praksi postoktobarske tranzicije, kao vrsti upozorenja političarima da će apstinencija još više rasti ako nastave sa ovim krivudavim kursom u kojem su, prema osećanju ispitanika, iznevereni principi demokratskog preobražaja.

Kada se pojam apstinencije uzme u širem smislu, ne samo kao izborna već i kao „politička apstinencija“, može se nazreti i prizvuk *bekstva od odgovornosti*, s obzirom da su naši ispitanici prihvatili pasivni otpor, što se dokazuje njihovim opredeljenjem za potpuno dezangažovanje u tokovima razvoja u postoktobarskom periodu (mada su neki aktivno učestvovali u predoktobarskim protestima). Ipak, odgovoru na to pitanje treba prići oprezno, jer razlozi koje ispitanici navode za potpuno povlačenje, ne samo iz političkog života već i iz svih drugih društvenih aktivnosti (sa izuzetkom nekolicine), pokazuju da oni nisu demotivisani u pogledu „sudbine postoktobarske Srbije“ već, naprotiv, da povlačenje rezultira iz emocionalnog stava - nezadovoljstva postojećim tokom razvoja koji vode postoktobarske vlasti, te se njihova odluka o apstinenciji (i izornoj i šire) može tumačiti i kao „građanska odgovornost“ da ne učestvuju „u toj priči“ koja je izneverila očekivanja od 5. oktobra (to je najeksplicitnije

izraženo u stavu: „jedini izbor koji mi je ostao jeste da ne biram“, ili da „ne legitimišem takvu politiku“. Ali, kao što je istaknuto i u ranijem tekstu, ne može se potpuno isključiti ni odsustvo lične odgovornosti, ako se prihvati stanovište da demokratski razvoj zavisi ne samo od oficijelne političke prakse, već i od aktivnosti i spremnosti građana da se uključe u taj proces, tegoban i bolan u društvu kao što je srpsko koje je decenijama bilo pod autoritarnom vlašću; to zahteva mobilizaciju svih demokratskih resursa da bi se razvijali demokratski potencijali na prelazu u moderno građansko društvo i da bi se, što je moguće više, izbegavale stranputice demokratizacije.⁵³

Stoga, može se reći da rastuće nezadovoljstvo intervjuisanih građana u pogledu pravca kojim ide Srbija posle 5. oktobra stoji u tesnoj vezi sa rastućim brojem osoba koje se odlučuju za izbornu, ali i političku apstinenciju, što potvrđuju odgovori koji se javljaju u najvećem broju intervjua: razočarani smo, čak ogorčeni, zbog neispunjenih obećanja od 5. oktobra, a od „priča za promene nema ništa“ (ž. 29, SSS); ne verujemo nikome i zato nemamo šta da biramo; ljudi su se umorili, jer izbori nisu vodili promenama (kako jedan sredovečni ispitanik reče: „česta glasanja su bila samo prelivanje iz šupljeg u prazno“); izlazak na izbore je gubljenje vremena, ništa ne može da promeni (ž. 28, OŠ). Osnovna poruka glasi: izgubljena je vera za budućnost i nema svrhe izlaziti na izbore; što je izraženo rečima jednog mlađeg ispitanika „neizbor je jedini izbor koji mi je ostao“.

Gubljenje poverenja u demokratske snage, ali i konkretnije u političare stranaka koje se nazivaju demokratskim, zbog već iznetih nesposobnosti (ili nedostatka volje) da rešavaju najvažnije probleme građana i društva u procesu tranzicije, motiviše građane da odustanu od svojih građanskih prava (kako u pogledu izlaska na izbore, tako i za lično angažovanje za promene), o čemu govore izneti stavovi: „ne vidim ličnosti kojima bi vredelo ukazati poverenje na izborima“ (ž. 35, frizerka); ljudima se ogradila politika i političari (a neki kažu: zato što nas lažu, ili što su nas prevarili); „ponašanje političara (njihove svađe) ubija svaku volju za glasanjem“ (m. 45, trgovac); „ne vidim ni jednu jasnu ideju u politici i svi smo bezvoljni i vlada nezainteresovanost za izbore“ (ž. 57, OŠ); „nema nikog na političkoj sceni koji gleda na interese naroda, već samo rade za svoje interese“.

⁵³ Videti Z. Golubović, 1999. Stranputice demokratizacije u postsocijalističkim društvima.

Ali dosta ispitanika doživljava izbore samo kao izbor manjeg zla, tj. kao prinudno davanje glasa „demokratskim snagama“ da ne bi glasali za SRS, kako kaže jedan ispitanik „ne želim da glasam za SRS, a nema za koga drugog“ (m. 47, obučar). Iako je sumnja u regularnost izbora navedena samo u nekoliko slučajeva kao razlog odustajanja od izbora, kao u stavu da „glasači nisu animirani za izbore, jer nemaju garanciju da će se njihov glas poštovati“ (pravnik, 31), to dosta govori o stepenu nepoverenja građana u politiku takozvanih demokratskih snaga i u demokratske institucije, ali je povezano i sa nezadovoljstvom izbornim sistemom i sa sumnjom da su izborni rezultati unapred određeni. Karakterističan je i odgovor mlađeg ispitanika srednjeg obrazovanja, koji kaže: „Ne želim da budem paravan za nečije spletke“ (što pokazuje da se aktuelna politika uglavnom negativno doživljava). To je pojačano iskazom: „ne glasam zato što ne mogu drukčije da napakostim političarima“ (m. 51, vozač), odnosno „da bih iskazao inat političarima“.

Ovakav „pasivni otpor“ povezan je sa jakim osećanjem bespomoćnosti, jer se često kao razlog neizlaska na izbore (i neangažovanja) navodi da „ništa ne zavisi od nas“. A eksplicitno izražena želja da se distancira od postoktobarskog političkog kursa, koji iskazuje jedan ispitanik rečima: „ne smatram sebe odgovornim za ovaj poredak i neću da u njemu saučestvujem“, na izvestan način stoji i u podtekstu drugih odgovora sličnih odgovoru dvadesetsedmogodišnje visokoobrazovane građanke: „neću da glasam za gubitnike“ ili iskazu tridesetjednogodišnjeg ispitanika koji kaže: „ne želim da pravim kompromis sa samim sobom“ (m. 31), tj. da glasam za one koji sprovode lošu politiku. Najoriginalniji odgovor, koji upućuje na smisao poruke, glasi: „I bojkot izbora može biti svestan način da se utiče na izbore“ (ž. 21, asistentkinja). A sledeći iskaz, iako usamljen, skreće pažnju na pojavu „kupovine glasova“ od strane partija, kada VKV radnik (37) kaže: „ljudi neće da glasaju, osim ako ih partije ne potplate“ (na tu pojavu ukazano je u prethodnoj analizi, na osnovu izjava nekoliko ispitanika da su dobili posao posle učlanjenja u partije, a u ovom kontekstu postoje izjave da će ti ispitanici, eventualno, glasati na narednim izborima zbog obaveze prema strankama, što ukazuje na tezu o trgovini glasovima).

Zaključno stanovište bi se moglo izraziti stavom pedesetogodišnje novinark: „Apstinencija nije rešenje, ali je to zasad jedini način da ne dozvolim da budem ponovo prevarena i razočarana“, tj. da glasa za one koji će je ponovo izneveriti. A svi analizirani stavovi o ličnoj apstinenciji impliciraju iskaz: „izbori nisu više moja priča“.

Međutim, dobijeni odgovori koji govore o nemotivisanosti građana za izlazak na izbore predstavljaju i *upozorenje* strankama koje se nazivaju demokratskim da moraju svojim rezultatima, a ne predizbornim obećanjima, da motivišu građane da učestvuju na izborima time što će mnogo konkretnije objašnjavati šta će stvarno uraditi (ako njihovi predstavnici budu izabrani), a posle izbora pokazati da se drže tih obećanja. Slično upozorenje proizlazi i iz poruke građana strankama demokratske orijentacije da građane koji ne izlaze na izbore ne plaše pobedom radikala, jer ispitanici smatraju da je takva mogućnost više rezultat loše stranačke politike demokratskog bloka, nego apstinencije demokratski orijentisanih građana. Mada u toj poruci ima istine, ipak se zapaža da naši ispitanici nisu svesni mogućih posledica porasta snage SRS-a, kada se uzme u obzir činjenica da su radikali „disciplinovana vojska“ u kojoj nema apstinencija, s jedne strane, a da, sa druge strane, osećanje pojačanog razočaranja u demokratske snage dovodi do preliivanja glasača iz nekih demokratskih partija u kontigent SRS-a, dok se broj glasača za takozvani demokratski blok dovodi u pitanje.⁵⁴

Budući da je u našem uzorku bilo i 30 procenata sredovečnih i starijih ispitanika, upoređivanjem njihovih odgovora o razlozima apstinencije sa odgovorima mladih građana, uočili smo izvesne razlike, koje su iskazane i u prethodnim analizama. Kod mlađe populacije dominira nezadovoljstvo koje se pretvara u letargiju, pre svega, zbog toga što ne vide da se u postoktobarskom društvu događaju promene koje bi potvrdile demokratski karakter tranzicije i to ih demotiviše da lično učestvuju u tom procesu (uključujući i korišćenje izbornog prava); kod starijih ispitanika, iako ima nekih ponavljanja u gornjem smislu, više se ističe gubljenje poverenja u političare koji nisu uspeali da odgovore na osnovne potrebe stanovništva i da zaustave porast siromaštva i nezaposlenosti (usled loše vođene privatizacije), zbog neuspešne ukupne ekonomske politike, kriminalizacije društva, samovolje državnih organa i sl. (a javlja se i nekoliko razloga nacionalno intoniranih izraza nezadovoljstva: zbog „međunarodne zavere protiv Srbije“ ili zbog izručenja Haškom tribunalu Ratka Mladića, kojeg ocenjuju kao „velikog srpskog junaka“). Ova razlika u

⁵⁴ Podatak da je bila veća izlaznost na izborima u januaru 2007. i da je, zahvaljujući tome, usledila pobeda demokratskog bloka, pokazuje da se, ipak, jedan broj demokratski orijentisanih dotadašnjih apstinencija uplašio moguće pobede radikala, potvrđujući, s druge strane, hipotezu političkih analitičara da veći broj apstinencija iz redova glasača koji su skloni demokratskoj opciji ide na ruku nedemokratskim strankama.

iskazivanju razloga za apstinenciju kod starijih ispitanika može se dovesti u vezu sa njihovom različitom političkom orijentacijom, u kojoj nije izražena jača usmerenost na probleme demokratizacije postoktobarskog društva, već, pre svega, na probleme svakodnevnog života.

Većina intervjuisanih građana ostaje pri odluci da i dalje apstinira na izborima iz navedenih razloga,⁵⁵ a manji broj izjavljuje da bi se odlučili da glasaju pod izvesnim uslovima. Najviše navođen uslov je i najmanje izgledan, naime:

- da se dogode radikalne promene u politici koje bi povratile veru u mogućnost nastavka demokratskih reformi;
- zatim sledi uslovljavanje pojavom nove opcije, tj. dobrog izbora;
- kada bi došli novi ljudi na odgovorna mesta, oni kojima možemo da verujemo (poput Zorana Đinđića.);
- ako bi prestale svađe između demokratskih stranaka i došlo do njihovog ujedinjenja (mada je većina ispitanika izrazila sumnju u tu mogućnost);
- kada bi se promenio izborni zakon, da se može glasati za ličnost a ne za partiju;
- kada se stvori građanska/pravna država;
- kada se prestane sa nacionalističkim pričama o prošlosti i raščisti sa zločinima iz građanskog rata (to je najmanje zastupljen odgovor).

Dakle, spisak „želja“ za promene koje bi ispitanike motivisale da prestanu da apstiniraju na izborima, a možda i u aktivnostima civilnog društva, očigledno je mnogo veći od onoga što bi aktuelne strukture moći mogle (i želele) da ispune. Ali, jedan uslov koji je nekoliko puta ponovljen, naime ako bi postojala opasnost da pobedi SRS, verovatno je, ipak, motivisao izvestan broj apstinenata da izađu na izbore u januaru 2007. godine, što je i potvrdila veća izlaznost na tim izborima, kao i viši rejting demokratskih stranaka.

Najopštiji odgovor predočava da ispitanici smatraju da ne mogu da se poistovete ni sa jednom ponuđenom opcijom. Ali, iracionalnost nekih izjava vidi se u tome što ispitanici kao razlog apstinencije navode da ne nalaze politiku koja će *njima* potpuno odgovarati; ili što postoji neizve-

⁵⁵ Jedan od onih koji se ne predomišlja o mogućnosti izlaska na izbore u januaru 2007. kaže: „Ako bih morao da biram manje zlo, onda bi to bio Boris Tadić“.

snost da li će „taj kome dam glas zastupati *moje* interese“. To je ne samo nemoguć uslov, već potvrđuje mišljenje jednog broja ispitanika da su „građani sve više okrenuti isključivo sebi“. A o tome govori i kategorička izjava jednog broja ispitanika: „izlazak na izbore je moja privatna stvar“ ili „moje građansko pravo je da ne glasam“. U ovim izjavama se uočava i konfuzija u shvatanju odnosa privatnog i javnog interesa i neshvatanje da građanska prava (uključujući i pravo glasa) podrazumevaju i odgovornost. Ali, nekoliko ispitanika opravdava svoje odustajanje od građanskih prava time što se od strane političara „ne tretiraju kao građani“.

Na osnovu dobijenih odgovora o političkoj i izbornoj apstinenciji moglo bi se govoriti sa više opravdanja o *generalnoj depresiji građana*, nego o depolitizaciji⁵⁶, što prati i izraženo osećanje bespomoćnosti. Ali, jedan (manji) broj intervjuisanih građana nije potpuno digao ruke od svega, jer pored onoga što smatraju da je trebalo uraditi posle 5. oktobra a nije urađeno, zbog čega je usledilo veliko nezadovoljstvo, oni ukazuju i na to šta bi se nužno moralo menjati (o čemu je bilo reči u prvom delu); a kada je u pitanju apstinencija, rešenje vide u tome „da se političari osveste da gube glasače od onih od kojih se očekuje da menjaju Srbiju“ (ova izjava mlađeg ispitanika podrazumeva da je reč o demokratski orijentisanim glasačima). Shvatanje da nije dovoljno samo kritikovati političare, već da je potrebno uputiti im i poruke šta bi morali da čine i da menjaju u odnosu na današnje stanje Srbije, pokazuje da ih politika i te kako interesuje. Ali, kada mnogi tvrde da su politički nezainteresovani, to samo označava da usko shvataju politiku, kao pripadnost strankama i stranačku borbu za vlast.

Sve dosadašnje analize su potvrdile da je depresija i letargija nastala (bar kada je u pitanju mlađa generacija) kao posledica neispunjenih obećanja o demokratskim promenama posle 5. oktobra i kao rezultat saznanja da ni posle šest godina postoktobarske tranzicije „nema demokratije u Srbiji“; odnosno da je otklon od početnih demokratskih reformi sve veći, što je prouzrokovalo besperspektivnost i gubljenje nade u demokratsku

⁵⁶ U tekstu „Izborni apsentizam u Srbiji“ Jasna Milošević-Đorđević u *Srpska politička misao* (vol. 13, no. 1-2, 2006. str. 73) navodi nalaze istraživanja Srećka Mihailovića, prema kojima su objašnjenja za izbornu apstinenciju: neodlučnost, apolitičnost, depolitizovanost i nemogućnost da se glasa za kandidate one stranke sa kojom se građanin identifikuje. Ovo istraživanje, kao što je napred istaknuto, ne potvrđuje tezu o depolitizovanosti ili apolitičnosti mlađih građana, već više govori o razočaranju u karakter tranzicije.

budućnost Srbije.⁵⁷ To bi moralo biti ozbiljno upozorenje demokratskim strankama koje su na vlasti i imaju moć da odlučuju o tome kuda će dalje ići Srbija i da u kreiranju političkih programa misle kako da povrate veru građana u demokratsku perspektivu, ne samo zato da bi pridobili glasače, već, pre svega, da bi život u Srbiji učinili normalnijim i privlačnijim i sprečili bekstvo mladih iz zemlje.

Na sličan način rezonuje i Srboљub Branković kada piše, na osnovu rezultata svojih istraživanja: „...da birače na veći odziv motivišu realna i ostvarljiva očekivanja da stvari krenu nabolje, a da ih parališe i pasivizira osećanje nemoći, odnosno strahovi da se ništa ne može promeniti“. I zato, postavlja pitanje: „Šta može da probudi usnule birače evroreformskih shvatanja?“⁵⁸ O tome piše i Mirko Tepavac u tekstu „Buđenje onih koji se prave da spavaju“⁵⁹ gde kaže: „Da glupost ovlada, dovoljno je da pametni ništa ne čine...kolektivna glupost je opasnija od pojedinačnog neznanja, jer ono što počne kao oduševljena borba za oslobođenje, bez stalne demokratske kontrole, lako okonča kao borba za profitabilnu vlast“. Ali ovo upozorenje Tepavca ne mora da se odnosi samo na političare koji su prokockali ranije šanse da osmisle proces demokratske tranzicije, već može da bude i poruka građanima da se bez kontrole vlasti ne može očekivati da se promoviše demokratska politika, čega, izgleda, ni naši ispitanici nisu dovoljno svesni.

Pitanje koje je postavio Branković nameće se i na osnovu našeg intervjua, ali ono će imati smisla samo ukoliko, s jedne strane, političke elite shvate važnost empirijskih nalaza, da bi se preko njih upoznali sa tim šta misle građani o društvu u kojem žive i o onima koji tim društvom upravljaju; a sa druge strane, ako građani počnu da preispituju i svoju ulogu i odgovornost za ono što se događa u postoktobarskoj Srbiji. Međutim, dosadašnja iskustva pokazuju da se političke elite time skoro uopšte ne bave, da li zato što nemaju poverenja u ovakva istraživanja ili zato što ih ne interesuje mišljenje građana (na šta se žale i ispitanici iz ovog inter-

vjua). A ako je u pitanju ovo poslednje, to samo potvrđuje kritičke stavove naših ispitanika o odsustvu demokratije u postoktobarskoj Srbiji. Ali, to govori i o činjenici da građani nemaju mnogo prilike da iskažu svoje stavove i da ih javno prezentuju (što je, verovatno i razlog izražavanja zadovoljstva prilikom ovog intervjua što je „neko došao da ih pita za njihovo mišljenje“).

Drugim rečima, rezultati ovog istraživanja predočavaju da u postoktobarskoj Srbiji nije pređen rubikon između autoritarnog sistema i modernog građanskog (demokratskog) društva, kako u ponašanju političkih elita, tako i u ponašanju građana koji još uvek očekuju da to reše vladajuće strukture; zato se najviše ističe kao izraz nezadovoljstva što „nisu ispunjena *obećana očekivanja*“, a mnogo manje se razmišlja i govori o tome šta *mi* možemo da (pokušamo) da uradimo da bi iskoristili preostale šanse za ispunjenje onoga što očekujemo od demokratije.

(Literatura je priložena u I delu)

⁵⁷ Sličan zaključak se nalazi i u pomenutom tekstu Jasne Milošević-Đorđević na str. 87: „Izgleda da koreni apstinencije pre svega leže u sistemu vrednosti pojedinca i njegovoj razočaranosti u političku ponudu...Ipak izgleda da apstinent odlučuje da čuti i čeka i možda samo naizgled deluje nezainteresovano, ali ipak šalje jasnu poruku političkoj eliti o svom suštinskom i visokom nezadovoljstvu“.

⁵⁸ S. Branković, „Apstinencija kao stav (Politička opređeljenja građana Srbije u 2005-0j)“, U istom broju Srpske političke misli, str.66.

⁵⁹ Republika br. 310-311, 2007.

KA ODRŽIVOM OKRUŽENJU: POLITIČKI APSTINENTI O EKOLOŠKIM PROBLEMIMA U SRBIJI

Odnos stanovnika jedne zemlje prema životnom okruženju pokazatelj je nivoa društvene svesti koja predstavlja delatni uslov za stvaranje i održavanje prihvatljivog okruženja, koje korespondira društvenim potrebama. Tu se ogleda potencijal svesne organizacije društva, izražen kroz odnos prema vrednostima koje su i iznutra i na spolja povezane sa odnosom ljudi prema celokupnom okruženju. Sam pojam „okruženje“ može se, dakle, shvatiti krajnje široko, budući da se može odnositi na sve što nas okružuje u prirodi i u samom društvu, ali će se u ovom tekstu on odnositi prvenstveno na ekološku⁶⁰ sferu problema.

Smeštanje ekoloških problema u obuhvatniji društveni kontekst, u kojem dolazi do izražaja odgovarajuća organizacija društva, ukazuje na potrebu za usklađivanjem postojećeg stanja stvari i projektovanih vrednosti. U ovom vremenu evropskih i globalnih integracija ove projekcije vrednosti konvergiraju sve više, tražeći svoje mesto i u društvima u kojima se, kao u Srbiji, zbog zakasnele demokratske tranzicije, nerazvijene „tranzicione“ ekonomije i politički neregulisane sfere opštedruštvenih interesa, dešavaju stvari koje ne odgovaraju očekivanim civilizacijskim standardima. To se, naravno, odražava na sve vidove okruženja, a posebno na ekologiju.

Važno je reći da teoretičari različito shvataju uticaj demokratizacije na ekološku politiku. Dok jedni tvrde da demokratske zemlje imaju bolje

⁶⁰ Treba imati u vidu da pojam ekologije, prema biološkom shvatanju, označava prilagođavanje živih organizama fizičkom okruženju. To omogućuje dovođenje u pitanje koncepta ljudske ekologije, budući da karakteristika ljudi nije da se prilagođavaju okruženju, već da ga menjaju. Nastojeći da sačuva pojam ljudske ekologije, Rudolf Heberle je 1952. godine predložio da se ljudska ekologija shvati preko vrednosno orijentisanih odnosa između ljudi, kao i vrednosno orijentisanog usklađivanja ljudi sa njihovim fizičkim okruženjem. - Heberle, Rudolf. „On Political Ecology - Sociology, Sociography, and Human Ecology“. *Social Forces*, Vol 31. No1. 1952.

stanje okruženja od autoritarnih, drugi raspravljaju o kompatibilnosti demokratije i menadžmenta održivog okruženja, dokazujući da u predstavničkoj demokratiji nisu uvek adekvatno zastupljeni ekološki interesi.⁶¹ U slučaju Srbije, rasprave o tome nisu zapravo pokrenute, između ostalog, i zato što su specifične okolnosti (raspad države, rat i međunarodne sankcije) ovde decenijama sprečavale razvoj takozvanog „perioda tranzicije“ prateći ga od njegovog nastanka na globalnom planu.

Tako je u Srbiji, praktično, izostala značajna proceduralna tematizacija ekoloških problema kakva je uobičajena u demokratskim zemaljama. Urušavanje društvenog, političkog i ekonomskog sistema dovelo je i do prestanka rada mnogih fabrika u Srbiji, uzrokujući krizu nezaposlenosti i materijalne oskudice ogromnog broja ljudi i njihovih porodica⁶². Međutim, sa aspekta prirodnog okruženja to, zapravo, nije imalo negativne efekte. Razaranje društvenog okruženja je, čak, uticalo na obnavljanje⁶³ prirodnog okruženja, koje se u tim okolnostima oporavljalo od zagađenosti vazduha i voda. Zagađivači, koji su nastavili proizvodnju i od kojih neki sada krajnje ozbiljno ugrožavaju okruženje, tek treba da budu uključeni u ekološku politiku Srbije, bar prema onome što predviđa demokratska tranzicija. Transparentnost njihovog uticaja na političke procese tada bi mogla da postane izazov za rešavanje ekoloških problema koji bi pokrenuo građane, odnosno njihove demokratski izabrane predstavnike

⁶¹ U prvu grupu autora spadaju, na primer: Roger Conleton, „Political institutions and pollution control“, *The Review of Economic and Statistics*, Vol 74, No.3 1992; Eduardo Silva, „Democracy, market economics, and environmental policy in Chile“, *Journal of Inter American Studies and World Affairs*, Vol.38, No4.1997. U drugu grupu spadaju: William Lafferty and James Meadowcroft (eds.), *Democracy and the Environment*, Brookfield: Edward Elgar, 1996); „Sustainability, community and democracy“ in Brian Doherty and Marus de Geus (eds.), *Democracy and Green Political Thought*, New York: Routledge, 1996.; Daniel Fiorino, „Environmental risk and democratic process“, *Columbia Journal of Environmental Law*, Vol.14. 1989.; Rodger A. Payne, „Freedom and Environment“, *Journal of Democracy*, Vol.6, No.3. July 1995. Prema: Shui-Yin Tang i Ching-Ping Tang, „Democratization and the Environment: Enterpreneurial Politics and Interest Representation in Taiwan“, *The China Quarterly*, 1999.

⁶² Oni su tako samo uvećali broj onih koji su se okrenuli „sivoj ekonomiji“ pošto su ostali bez posla usled bankrotiranih preduzeća ili došli u Srbiju kao izbeglice.

⁶³ Verovatno i pored bombardovanja Srbije 1999. godine, mada ekološke posledice toga nisu dovoljno poznate javnosti.

da se sistematski angažuju na održavanju okruženja preko odgovarajućih demokratskih procedura.⁶⁴

Istraživanje i struktura

U ovom istraživanju građani osam gradova Srbije, koji se deklariraju kao izborni apstinenti, izneli su svoje doživljaje ekoloških problema sa kojima se sreću u svakodnevnom životu. Njihova razmišljanja o mnogim društvenim pitanjima vezanim za okruženje, od kojih su se neka direktno odnosila na ekološke probleme, prikupljena su posredstvom stotinu dubinskih intervjuua. Koncipiranje prikaza dobijenih podataka o ovoj temi bilo je u specifičnoj situaciji jer raspolagalo umerenom količinom podataka koju je u celini bilo moguće upotrebiti za obradu. S obzirom na nedovoljnu obrađivanost ove teme kod nas, kao i na to da je metoda anonimnih produbljenih intervjuua omogućila građanima da potpuno i iskreno izraze svoja stanovišta, izgledalo je da taj pristup omogućava da se saslušaju bar neki glasovi naroda. Osim što je to dalo živopisnu autentičnost prikazu, na taj način je i suočavanje sa izborom između različitih mogućnosti interpretacije svedeno na minimum.

Integriranje ispitivanih stanovišta u smislu celinu, svakako, podrazumeva određenu strukturu. Struktura, pak, u velikoj meri zavisi od tumačenja i preferencija istraživača koji osmišljavaju i klasifikuju dobijene podatke, pogotovo ako su ti podaci dobijeni na osnovu nestandardizovanih intervjuua. To su pokazale i argumentovane kritike dogme o vrednosnoj neutralnosti nauke koje su, međutim, podstakle i odlaženje u drugu krajnost - u podređivanje istraživačkih podataka predodređenom mode-

⁶⁴ Demokratska tranzicija po definiciji uključuje uspostavljanje formalnih prava udruženja koja predstavljaju razne kategorije interesa zapostavljenih u autoritarnoj eri. Međutim, nema garancije da će ti interesi moći da uspostave svoje kanale demokratske reprezentacije. Postoje slučajevi kada su tzv. „privilegovane grupe“ bolje organizovane, koncentrisanije i bolje koriste svoje kanale reprezentacije. Da bi se izbeglo da politika vlade bude uhvaćena interesima politike privilegovanih grupa, zrele demokratije su razvile različite institucionalne aranžmane kojima postižu transparentnost i proračunljivost političkog procesa - od olakšica za učešće građana u administrativnom određivanju pravila, do aranžmana koji olakšavaju legalno ispitivanje administrativne diskrecije. Mada ni to ne može sasvim isključiti mogućnost dominacije posebnih interesa pri kreiranju i primeni politike, ipak je u tom procesu olakšana reprezentacija difuznih interesa građana. Videti: James Q. Wilson, *Political Organization*, Princeton University Press, 1995.; Adam Przeworsky (et al.), *Sustainable Democracy*, New York: Cambridge University Press 1995.

lu interpretacije. Odlaženje u ove krajnosti manifestuje arhetipsku borbu suprotnosti koje, kada nisu shvaćene kao komplementarne, naizmenično dovode do neuravnoteženog potenciranja empirijskog ili deduktivnog modela. Tako je uobičajena situacija koja određuje istraživački prikaz pod pritiskom, s jedne strane, velikog obima i složenosti istraživačke građe, a s druge strane, akademskih zahteva za erudicijom istraživača. To sve ometa istraživanje imanentne strukture fenomena (ovde - iskaza), koja je u njima već sadržana. Kristalizacija takve imanentne strukture, kada joj se omogući da nastane, uglavnom zavisi od međusobne uklopivosti iskaza. Njihove međusobne podudarnosti ili razilaženja odvijaju se u nijansama izukršanih sadržaja. Upravo te nijanse, a ne kontrasti, komplikuju posao istraživača otežavajući uopštavanje koje nivelise razlike i suočavajući verodostojnost uopštavanja sa metodološkom skepsom. To dolazi do izražaja pri pokušaju usaglašavanja ilustrativnih mišljenja ispitanika s potrebama sinteze prikupljenog materijala i može da posluži kao opravdanje za njegovu eventualnu nedostatnost.

U svakom slučaju, osnovna nit predstojećeg prikaza nastojala je da prati motive ispitanika klasifikujući sve dobijene stavove o ekološkim aspektima okruženja u Srbiji. Stavovi ispitanika dobijeni su na osnovu sledećih pitanja koja su bila planirana u intervjuu: kako ispitanik/ispitanica ocenjuje stanje životne sredine u svom neposrednom okruženju, gradu, opštini, regionu; šta mu/joj najviše smeta, a šta ocenjuje kao pozitivno; da li ispitanik/ispitanica misli da je to važno političko pitanje ili su neka druga pitanja po važnosti daleko ispred njega?

Budući da je u ovom prikazu obrađivana isključivo ekološka problematika, bilo je izvodljivo gotovo potpuno prenošenje dobijenih nalaza o ovoj temi. Ovu izuzetnu priliku nije trebalo propustiti naročito zbog nepoznatosti razmišljanja o ovoj temi kod nas. Mada su postavljena pitanja pretežno orijentisala sadržaje dobijenih odgovora usmeravajući ih na određene aspekte teme, i sama razmišljanja ispitanika ukazala su na ideje koje su upotrebljene kao kriterijumi svrstavanja.

Uz to je, kao inherentni motiv klasifikacije istraživačkih nalaza, uzet teritorijalni položaj ispitanika. Ideja je da bi uzimanje teritorijalnog položaja u obzir moglo da omogući komparativno sagledavanje ekologije okruženja u različitim gradovima Srbije. Na taj način bi se odgovori i komentari ispitanika mogli shvatiti kao svedočanstva o ekološkim problemima sredina u kojima ispitanici provode svoje svakodnevne živote. Međutim, ovo „suočavanje“ ispitanika je, kao što ćemo videti, obično bilo

iz pozicije pasivnih posmatrača koji ne vide načina da ga upotrebe u cilju menjanja postojećih okolnosti.

Upravo je izuzetno retka pojava slučajeva koji preduzimaju bilo kakav ekološki angažman uticala na odluku o odstupanju od kriterijuma teritorijalnosti. To je slučaj i sa još par sasvim specifičnih pristupa temi. Na primer, sa globalnom kontekstualizacijom ekoloških problema koja se, osim u novosadskim intervjuima, gotovo nije ni pojavljivala u komentarima ispitanika. Zato je izgledalo primerenije povezivanje, u tom smislu, sličnih razmišljanja, uprkos nedoslednosti prema teritorijalnom principu klasifikacije. On je zadržan u ostalih 95% slučajeva, jer omogućava poređenje regionalnih specifičnosti, u meri u kojoj su one u korespondenciji sa stavovima ispitanika.

Tako dobijeni komentari o ekološkim problemima upotpunjuju sliku o šire shvaćenom okruženju u Srbiji, koje se odnosi na ostale aspekte društva. Ova slika upućuje na razmišljanje o načinima za ostvarivanje vrednosti koje su neophodne za održivo okruženje.

Od metodoloških problema može se još pomenuti i to da su pitanja koja su upućivana ispitanicima nekad varirala u formacijama, u zavisnosti od usredsređenosti ispitivača na navedenu temu tokom relativno slobodno vođenih razgovora. S jedne strane, to je ponekad rezultiralo time da ovo pitanje nije ni postavljeno ali, s druge strane, najčešće su zbog fleksibilnosti u razgovorima dobijani odgovori puni iskrenih utisaka, koji su izvirali iz aktuelne stvarnosti ispitanika. U glavnim crtama, odgovori ispitanika su izneli stavove: a) o stanju njihovih okruženja, b) o stanju svesti o tim okruženjima, c) o važnosti ekologije kao političkog pitanja i d) o odnosu vlasti prema rešavanju konkretnih ekoloških problema. Taj ritam tema očitovao se u svim gradovima u Srbiji.

Životno ili političko

U razvijanju ovih tema brojne varijacije stavova ispitanika pokazuju njihovu dinamičnu životnost. To se jasno manifestovalo u pogledu na percepciju političke „stvarnosti“ u odnosu na ekološke probleme. Mada je među ovim ispitanicima širom Srbije ispoljena gotovo opšta saglasnost da ekološki problemi imaju primarni značaj i vrednost, njihova stanovišta su krajnje suprotna kada je reč o tumačenju političkog značaja ekologije. Dok je za jedne ekologija politički važno pitanje koje je zanemareno u praksi, za druge je ovo pitanje „životno važno“ i kao takvo, po njima, ne treba da

zavisi od promenljive politike, već da bude regulisano stabilnim zakonima koji se tiču opšteg interesa i utiču na razvoj svesti stanovništva.

Beograđani, na primer⁶⁵, uglavnom smatraju ekološke probleme veoma važnim, ali ih obično *ne smatraju političkim*. Oni ova pitanja vide više kao aspekte građanske svesti, bilo da ta svest potiče od kućnog vaspitanja, obrazovanja ili obaveznosti zakona.

„Ekologija nema veze sa politikom, uopšte nije političko pitanje niti treba da bude. Ekologija je prvo pitanje obrazovanja, vaspitanja koje potiče iz kuće. To nema veze sa politikom.“ (BG15-m-40-sss-moler)

„Mislim da pitanje ekologije ne treba da bude vezano za politiku. To treba da bude vezano za nas kao građane. Treba da se trudimo da živimo u nekoj zdravoj sredini. Ne mislim da tu politika može da ima neku značajnu ulogu. To treba da ostane zakonodavstvu. A, opet, kažem, treba da bude veća svest nas građana, da se malo više angažujemo oko naše životne sredine i da se potrudimo da živimo zdravije i bolje. Kao pojedinac ja ne mogu da uradim ništa značajno a, opet, mislim da bih trebala da se angažujem, ali jednostavno mislim da se naše društvo ne trudi dovoljno da nas na neki način izanimira. Da nas jednostavno primora da nešto uradimo. S druge strane, mislim da ne treba. Znači, u jednoj vrsti sam konfuzije što se toga tiče.“ (BG4-ž-40-oš-maserka) .

Kod Beograđana, što je slučaj i kod ostalih ispitanika širom Srbije, kao što ćemo kasnije videti, ekološki problemi se često stavljaju u drugi plan. Ponekad je to ne zato što se oni ne smatraju važnim, naprotiv, nego zato što se smatra da su *drugi društveni problemi od neposrednijeg značaja*.

„Sigurno je da su neka pitanja daleko ispred ekologije, prosto zbog načina života, ali mislim da je to vrlo bitna tema. Treba voditi računa o životnoj sredini potpuno se slažem sa tim, ali to nekako deluje marginalno u Srbiji, naspram svih ovih problema koje imamo. Valjda će to vremenom doći na listu problema koji se rešavaju.“ (BG17-ž-35-vss-medicinski fizičar)

„Postoje važnija pitanja od ekologije. I ona je jako važna, bitno je u kakvoj sredini živimo.“ (BG13-ž-22-oš-nezaposlena)

Ti, od ekoloških „preči“, problemi najčešće se vide kao materijalni, odnosno, *egzistencijalni problemi*. Ugroženost i zabrinutost za goli opstanak osećaju stanovnici svih gradova u Srbiji.

„Ovde su važna egzistencijalna pitanja, a ne ta. Ovde prvo mora da se dođe do toga da ljudi pristojno žive... da mogu da izađu iz kuće i da ih

⁶⁵ U primerima su nakon citata u zagradama date informacije o teritoriji, polu, starosti, obrazovanju i, najčešće, zanimanju ispitanika.

nije sramota njihove dece. Ne mogu da ih pošalju u školu, bre... raspadaju se, bre, porodice se raspadaju zato što su ljudi očajni. Razumeš? Mislim da su to važna pitanja: kako ljudi žive. Ne, mislim, važno je pitanje da li te Pančevo, kako se zove, Petrohemija truje, to je jako važno pitanje, ali to naša vlast toleriše...“ (BG2-m-47-vss)

„Na žalost, kod nas su šanse da čovek umre od gladi veće nego da umre od posledica zagađenja. Ili ljudi će pre dobiti rak od stresa nego od radijacije.“ (BG7-m-30-taksista)

Ipak, postoji mišljenje koje ove, od ekologije „preče“, probleme gleda kroz psihosocijalnu prizmu.

„Tu spada odgovornost kako ljudi žive i kako se ophode jedni prema drugima - njihova prava, nasilje u porodici, zatim te socijalno marginalizovane grupe ljudi koje stvarno jako loše žive. O tome bi ovo društvo trebalo da se osvesti na neki način.“ (BG1-ž-26-stud. andr.)

Navedena ispitanica smatra i to da je ekologija „zaista važno, ako ne i najvažnije političko pitanje“. Takvo mišljenje među beogradskim ispitanicima nije često, naprotiv, ispitanici češće izjavljuju nešto u skladu sa tvrdnjom da „u Srbiji ima i važnijih pitanja“ (BG6-ž-36-nezaposlena)

Kada je reč o svesti građana o važnosti ekologije, ispitanici se retko izražavaju s humorom. Jedan ispitanik se izrazio na način koji deluje kao crni humor.

„Kome je stalo do životne sredine kad imaš problem sa nezaposlenošću, sa radikalima, sa Mladićem i sve ono što smo rekli? Kakva životna sredina, kakva ozonska rupa? Ne postoji! Daj da se naprskam i izađem u život“. (BG11-m-42-sss-vozač)

Kod nas i u svetu

Mišljenje koje ispred ekoloških stavlja demografske probleme izraženo je veoma retko. U slučaju Srbije ovi problemi su upravo suprotni od postojećih trendova u svetu koji je opterećen prekomernim rastom populacije. Možda i zato, ekološki problemi u Srbiji obično nisu viđeni kroz ovu prizmu, sudeći po našem uzorku. Ipak, stanovište koje ističe pitanje demografije sreli smo, osim u Beogradu, i u Kragujevcu.

„Mislim da je za Srbiju još značajnije pitanje stanje u agraru i demografsko stanje. Potrebno je pozitivnim merama države podsticati ljude da imaju više dece. Mi kao narod zapravo izumiremo.“ (BG6-ž-36-nezaposlena)

„Mislim da je stanje naše životne sredine dobro. Najviše mi smeta nebriga i nekultura građana prema životnoj sredini. To je svakako vrlo važno pitanje, ali mislim da je ipak važnije pitanje opstanka Kosova i Metohije u sastavu Srbije i pitanje populacione politike, ... problem bele kuge, problem siromaštva.“ (KG4-m-25-student prava)

Sudeći po ovom istraživanju, izgleda da se u Srbiji o ekološkim problemima izuzetno retko razmišlja u globalnoj perspektivi. Primeri će pokazati da je globalni kontekst najviše osvešćen među ispitanicima u Novom Sadu. U Beogradu, Valjevu, Kragujevcu, Subotici ispitanici koji spominju globalnu situaciju u odgovorima na pitanje o ekologiji, zaista, predstavljaju izuzetke.

„Životna sredina je zagađena u celom svetu, a ne samo kod nas.“ (BG15-m-40-sss-moler)

„Ekologija je izuzetno važan faktor za opstanak naše zemlje. Bez rešenja ekološkog pitanja postavlja se pitanje opstanka naše planete i tada će biti svejedno da li smo rešili naša državna pitanja!“ (SU10-ž-43-sss-prehrambeni tehničar)

„Ekologija bi trebalo da bude prioritet u našim životima u ovom 21. veku. Pretpostavljam da će glavni problem sa kojim će se čovečanstvo sresti biti reciklaža otpada i odlaganje opasnih materija. Moramo o tome voditi računa pogotovo što sve probleme koje ne uspemo da rešimo i kakav svet ostavimo naslediće naša deca.“ (VA10-ž-36-vss-defektolog)

„Planeta nije sigurno prebivalište. Što je najgore, mi smo puni takvih iluzija o 'normalnom svetu'. Mi samo možemo da radimo na sopstvenom obrazovanju i da taj svet dočekamo spremniji. Ne mislim da je Amerika obećana zemlja. ... Kriza je svuda u svetu i način života, komunikacija i tako to, ni tamo nije super. A ako se tako gleda na stvar - nije ni ovde tako loše.“ (KG10-ž-35-sss, vlasnica butika)

„Moje lično mišljenje je da je to pitanje broj jedan, ali mislim da je to problem celokupne civilizacije. Dok god civilizacija bude imala kao svoj vrhunski cilj ekonomski napredak, znači mi sami kopamo grob u koji ležemo. Znači, ciljevi civilizacije u budućnosti moraju skroz da se promene. ... Tek tada možemo da pričamo suštinski o ekologiji. Jer dok god mi pljačkamo našu majku planetu, a moramo da je pljačkamo jer to nam je standard - što veća proizvodnja to je društvo bogatije i prosperitetnije - znači osnovne postavke u temeljima ove civilizacije uzdrstavaju nju samu.“ (BG3-m-43-vss-nezaposlen)

Stanovište poslednjeg ispitanika predstavlja pravu retkost, ne samo u našem istraživanju, nego verovatno u Srbiji uopšte, kako zbog obuhvat-

nosti ekoloških stavova koje je izneo tako i zbog njegovog načina života, budući da je upravo posvećen ekološkoj problematici.

„Društveno sam angažovan u nevladinim organizacijama. Upravo smo u poslednjih mesec dana osnovali dve nove NVO. Jedna se bavi okupljanjem proizvođača organske hrane, dakle, onih koji će u Srbiji proizvoditi organsku hranu i distribuirati je na ovo tržište i u inostranstvo ako bude viškova. Drugo udruženje je usmereno na povratak u prirodu, znači, okupljanje ljudi koji iz gradskih sredina žele da se vrate u prirodu. To smo osnovali pre jedno desetak dana. Postoje i druge organizacije koje imaju neka ekološka opredeljenja u kojima sam isto aktivan. Tako, na mnogim sam poljima aktivan, ali na političkom nisam jer smatram da to nema puno smisla.“ (BG3-m-43-vss-nezaposlen)

Da ovakav odnos prema okruženju predstavlja izuzetnu retkost u populaciji Srbije, najverovatnije bi se potvrdilo i istraživanjem daleko većeg uzorka ispitanika. S tim u vezi je izuzetna retkost pojave ličnog angažovanja. Kad je u pitanju redovno bavljenje ekologijom, osim u slučaju navedenog stanovnika Beograda, ono se u ovom istraživanju, od celokupne teritorije Srbije, pojavljuje još jedino u Kragujevcu.

„Angažujem se. U mom naselju smo osnovali udruženje građana 'Eko park - Ilina voda'. Rezultati su vidljivi - od zapuštenog parka smo napravili jedan od najboljih parkova u gradu.“ (KG6-m-38-vš-zaposlen kao portir)

Pogled na stanje

Još jedna *retkost* u našoj sredini, bar sudeći po našem uzorku ispitanika, jeste *pozitivno mišljenje o bilo čemu na planu ekologije i ekološke svesti*. U vezi s tim motivom, vraćamo se na beogradske teme komentarom jedine ispitanice koja je blagonaklono rekla da se „kod nas svest po pitanju ekološkog stanja životne sredine malo povećala“ (BG1-ž-26-stud. andr.). Nasuprot tome, pogledi drugih Beograđana *uglavnom ističu negativnosti*.

„Naša okolina ne da nije zdrava, nego je deficijentna. Niko ne zna svoja prava, niko nema svoja prava. ... Mi ljude nemamo kojima je stalo da unucima ostave zdravu životnu sredinu. Isti onaj šljam koji krade treba da odlučuje i o tako važnom pitanju kao što je očuvanje zdrave životne sredine.“ (BG5-m-44-vss-hirurg)

„Ostala pitanja su daleko ispred pitanja ekologije, a ne bi trebalo da bude tako jer ekologija je veoma važna za život. Uništavajući ekosistem praktično uništavamo svoju mogućnost za neki normalan život. Razočarana sam što niko o tome apsolutno ne vodi računa.“ (BG12-ž-45-vss-nezaposlena)

U istom duhu beogradski ispitanici uglavnom *ne prepoznaju nikakvo napredovanje svesti* koje bi se odražavalo u ponašanju građana prema okruženju.

„Svest o ekologiji bi se morala podići na mnogo viši nivo nego što je inače. Ne bi se baš reklo da je dobro...“ (BG10-ž-34-sss-slужbenica)

„Ni vlast ni građani nisu svesni ekoloških problema... To je važno i političko pitanje, i pitanje svesti, kao i opšte kulture - pitanje kompletnog načina života na našim prostorima.“ (BG11-m-42-sss-vozač)

„Ono što se najteže menja je svest ljudi. ... Kada bi prestali da govore ono što dolazi sa zapada da je loše, možda bi nam bilo i bolje, ovako - teško.“ (BG10-ž-34-sss-slужbenica)

„Jeste, važno je pitanje ekologija. Mi nismo svesni naše nesvesti što se svega tiče a pogotovo ekologije.“ (BG16-ž-23-vss-novinarka-nezaposlena)

U tom smislu, komentar: „Na žalost, mi smo nezrelo društvo“, jeste najeklatantniji primer atmosfere u kojoj lebde zapažanja većine ispitanika. Niko od ispitanika ne zapaža pozitivne promene u ekološkoj svesti društva u Srbiji. Eventualna zapažanja, koja su obično dobijena na „insistiranje“ intervjuera, tiču se odavanja *priznanja za bolju organizaciju javnih službi*:

„Možda je najpozitivnija stvar koja nam se nakon Petog oktobra dogodila, povećana aktivnost Gradskog zelenila. Ti ljudi rade kako treba svoj posao. Problem je što ljudi nekontrolisano bacaju đubre. Ne samo pojedinci, nego i firme, građevinske na primer, ostavljaju iza obavljenog posla gomile đubreta. Nema svesti o odgovornosti za životnu sredinu.“ (BG6-ž-36-nezaposlena)

Međutim, i ove pozitivne promene primećene su samo u centru grada, ali ne i na periferiji, niti van samih gradova:

„A šire po Srbiji, kada sam putovala, mogla sam da vidim deponije smeća na nekim jako lepim mestima i to mi se, naravno, uopšte ne sviđa.“ (BG1-ž-26-stud.andr.)

Za većinu beogradskih ispitanika i *sam grad je u nedopustivo lošem stanju*:

„Grad je neviđeno prljav, te stvari moraju biti drugačije regulisane. Dobro bi bilo da ne bacamo svašta po ulici i zato sam za to da se takvi prestupi oštro sankcionišu. Beograd, nikad crnji grad. Mogli bismo malo više da vodimo računa o našem gradu, ima dosta smeća na zelenim površinama, ljude mrzi da hodaju 50 metara do kontejnera pa naprave divlju deponiju ispred zgrade!“ (BG14-m-28-sss-stud.informatike-programer)

„Stanje životne sredine u Beogradu je katastrofalno, mnogo je zagađeno, mislim da ima mnogo automobila. Mnogo mi prija kada odem u prirodu da se kao čovek nadišem malo kiseonika.“ (BG16-ž-23-vss-novinar-ka-nezaposlena)

A i kada je *doživljaj boljeg održavanja grada* pozitivan, ispitanici ipak akcentiraju na svoje nezadovoljstvo okruženjem.

„Okolina u kojoj živimo je nesređena, parkovi i prirodna posetišta su zapuštena.“ (BG13-ž-22-oš-nezaposlena)

Tome se može dodati i *zabrinutost ekološkim stanjem reka* koja je takođe prisutna kod mnogih stanovnika (naravno, ne samo Beograda):

„... Reke su jako zagađene.“ (BG13-ž-22-oš-nezaposlena)

„... pošto živim blizu reka - obala je prilično zapuštena, uz obalu svašta može da se nađe...“ (BG10-ž-34-sss-slужbenica)

„...od plastičnih flaša do izlivanja mazuta u Savu.“ (BG11-m-42-sss-vozač)

„Reke, parkovi i ulice u Srbiji puni su odbačenih plastičnih flaša, aluminijumskih konzervi i drugog ambalažnog otpada. Reke moraju da se zaštite. Ako ništa drugo, ako hoćemo da se bavimo turizmom i nešto da uradimo po tom pitanju.“ (BG14-m-28-sss-stud.inform.-programer)

Nezadovoljstvo odnosom vlasti prema životnoj sredini vidi se jasno iz primera koje navode građani u svim gradovima. U Beogradu, na primer, kažu:

„Dva parka koja smo imali u okruženju su posećena i tu su 'nikle' tri stambene zgrade sa samo dva drveta ispred njih. Mislim da se ne ulaže puno u prirodnu sredinu. Vlast bi morala malo više da se zainteresuje za životnu sredinu i da poradi na tome i, samim tim, i oni da podignu svest građana o zaštiti životne sredine.“ (BG10-ž-34-sss-slужbenica)

„Konkretno imam primer - sestra mi živi na Konjarniku, gde su dva brata tajkuna sa velikom lovom uložili sredstva i sve su posekli: park, šumu, nekih 70 stabala starih preko 30 godina, da bi napravili neki parking. Građani su pokušavali da se bore, organizuju, pravili su straže, svađali se... da bi im predsednik opštine, koji je uzgred iz DSS-a, jednostavno rekao da to nije u njegovoj nadležnosti, nego u nadležnosti grada. S nadležnosti grada se prebacilo na inspekciju, a oni nemaju pojma. Ni Zelenilo, niko živi nema pojma ni o čemu, zovu miliciju, milicija dolazi, radnici zaustave mašine, kako se patrola okrene tako oni nastave da seku, tako da su to potpuno upropastili. Eto, takav je stav ove države prema ekologiji.“ (BG12-ž-45-vss-nezaposlena)

„Ne znam da li vlast ima vremena da razmišlja o ekologiji, a trebalo bi. Još nije toliko loše stanje životne sredine da bi zauzelo neko visoko mesto

na listi zadataka. Jedino što se baš pokazalo kao simptomatično, to je zagađenje Beograda prouzrokovano i izduvnim gasovima automobila.“ (BG14-28-m-sss-stud.inform.-programer)

I životinje stanuju ovde

Najzad, među ispitanicima, kako u Beogradu tako i šire, premalo su zastupljena razmišljanja o životinjama. Budući da *problemi životinja*, kao i načina na koji se ljudi odnose prema njima, imaju svoje mesto u ekološkoj problematici, trebalo bi primetiti da u nalazima imamo svega par komentara koji se tiču životinja. Među njima je samo jedna Beograđanka koja kaže:

„Veliki sam ljubitelj životinja i žao mi je kućica na ulici. Skoro sam čitala članak u novinama da je ekološka inspekcija podnela prijavu za nemar. Čovek je imao stovarište u Vojvođanskoj ulici i dva psa koji su umirali od gladi. Neko je to prijavio i konačno smo došli do toga da je taj neko kažnjen za nemar. Ne mora on da ima te životinje, ali ako ih je uzeo, mora da vodi računa o njima. Oduševila me je ta prijava, zato što je on kriv za to.“ (BG17-ž-35-vss-medicinski fizičar)

U ovom istraživanju postoje još samo tri slučaja da su životinje uopšte pomenute. I to u kontekstu neodbravanja. Tako, jedan Nišlija izjavljuje:

„Psi lutilice u Nišu me izluđuju.“ (NI5-m-63-vss-nezaposlen)

Dok je u Valjevu problem pasa lutilica, izgleda, još prisutniji:

„U našem gradu je veliki problem sa psima lutilicama, kojih ima sve više i koji napadaju ljude. Niko o tome ne razmišlja, niti ih sklanja sa ulice.“ (VA8-m-45-sss-nezaposlen)

„U našem gradu najviše mi smetaju psi lutilice, kad god se šetam sa detetom imam veliki strah gledajući sve te pse u čoporima.“ (VA10-ž-36-vss-defektolog)

Budući da je ekološka polemika, koja se u svetu bavi životinjama, pokazala da je briga o pravima životinjama odlika humanosti, jer životinje nisu u stanju da se bore za svoja prava, izgleda zabrinjavajuće to što ima građana Srbije koji kao da ne misle da životinje treba da imaju svoje mesto u okruženju.⁶⁶

⁶⁶ Mary Midgley je u knjizi *Animal and Why They Matter*, Athens, Ga, 1983., dala istorijski pregled humanitarizma i priznavanja prava životinjama, koje potiče još iz XVII veka. U XIX veku Šopenhauer je govorio o „neprirodnoj razlici“ koje je hrišćanstvo napravilo između ljudske i životinjske vrste. Na prelasku veka, stvorena je koncepcija primene ideje prava van kruga ljudskih bića.

U beskonačnom krugu

Iskazi stanovnika *Valjeva* umnogome liče na stavove koje su izrazili ispitanici u drugim gradovima Srbije. To su, uglavnom, varijacije na temu važnosti ekologije:

„Sigurno da to nije najvažnije pitanje, ali je u vrhu po prioritetima i potrebi za rešavanjem.“ (VA8-m-45-sss-nezaposlen)

Nalik komentarima u ostalim gradovima Srbije, i u Valjevu se ističu problemi nedostatka novca, preživljavanja, zaposlenja.

„Pre tog pitanja treba da bude ekonomija. Plate su na prvom mestu. Da jednostavno ima od čega da se živi.“ (VA6-m-45-majstor)

„To bi trebalo da bude prvo pitanje. Međutim, u realnosti je na prvom mestu borba za život, kako preživeti, pa tek onda razmišljanje o prirodi. Čovek ne razmišlja o drvetu i travi, već kako da zaradi hleb da preživi.“ (VA7-m-privatnik)

„Pitanje zaštite životne sredine po važnosti kod nas je na poslednjem mestu, na žalost. Jer su drugi problemi kod nas. Kao prvo, posao. Kako ćemo živeti kad nema posla? Pa, tako redom. I dok stigneš do zaštite prirodne sredine 'pojeo vuk magarca'.“ (VA3-m-25-ss-instalater)

Valjevci su veoma uzdržani kada odgovaraju na pitanje ima li nešto pozitivno u vezi s njihovom životnom sredinom. Oni zaista *malo toga percipiraju kao pozitivno*.

„Pa ... možda sad, ima tih parkova, malo tog šetalista koje je zaštićeno. Ne znam, vrlo malo tog nečeg što stoji u zaštiti životne sredine.“ (VA5-ž-29-sss-ekonomski tehničar)

„O zaštiti životne sredine se uglavnom samo priča, a u suštini se vrlo malo radi, jer da bi se nešto na tom polju moglo uraditi potrebne su pare, a njih nema, pa smo u beskonačnom krugu. Vrlo malo je pozitivnog.“ (VA2-ž-40-vss-prostorni planer)

Najčešće se to pozitivno odnosi na vođenje brige o reci i na edukaciju dece.

„Kao pozitivno ocenjujem to što su sredili reku Gradac. Mislim da se o njoj ipak vodi računa, koliko-toliko. To je stvarno super.“ (VA3-m-25-ss-instalater)

„Možda se najviše vodi računa o zaštiti reke Gradac i to što su u škole uveli fakultativne predmete, kao što su 'Čuvari prirode', gde se deca malo više edukuju po tom pitanju. Najviše mi smeta što se to pitanje uvek poteže u toku političkih kampanja, a kad prođu izbori o tome više niko ne misli.“ (VA2-ž-40-vss-prostorni planer)

„Pozitivno je to što se radi na edukaciji dece vezano za školske programe koji uključuju i svest o važnosti ekologije. Mislim, po važnosti, da bi to pitanje trebalo da bude na prvom mestu. Svi živimo u nekoj sredini koja bi trebalo da bude zdrava. Pa, prosto ako živimo u nekim zdravim okolnostima, to se negde odražava na naš mentalni sklop i na naše funkcionisanje u gradu. Mislim da bi političari trebalo da misle o tome i da se u svojim programima bave pitanjima zaštite, predlozima, programima, inoviranjima.“ (VA1-ž-39-sss-pedagog)

Edukacija dece u pogledu životne sredine se, ipak, odnosi na buduće naraštaje, dok je situacija u sadašnjosti viđena sasvim drugačije:

„Nizak je nivo svesti građana, nizak nivo edukovanosti za problem zaštite životne sredine. Jako nizak nivo. Nezadovoljavajući.“ (VA1-ž-39-sss-pedagog)

„Mislim da ne postoji nigde, ni u čijoj glavi, ta zaštita životne sredine. Mada se ovde u poslednje vreme rade neke edukacije u gradu, nešto se pokušava da se odradi, ali...“ (VA5-ž-29-sss-ekonomski tehničar)

Izgleda kao da *negativno viđenje* okruženja sprečava ispitanike da prepoznaju da se bilo šta pozitivno dešava. To se vidi iz njihovih razmišljanja, punih neverice, u pogledu mogućnosti poboljšavanja situacije:

„Pozitivno je to što je neko počeo da postavlja nove klupe i da uređuje ovaj grad. Ali, kao što sam rekao, problem je što se to sve odmah uništi i ne može dugo da traje. Treba uvesti neku kontrolu, neke čuvare koji će to da čuvaju.“ (VA8-m-45-sss-nezaposlen)

„U gradu, kao i pre dvadeset godina, nema nikakvog napretka, standardno se čiste ulice, standardno se peru ulice. Peru se na isti način od pre dvadeset godina. To što su oni uredili parkove, stavili žardinjere, klupe... nisu uradili na svesti ljudi - da je to za njih i da ne lome klupe, spomenike koji krase park. ... Oni se trude i to je jedino pozitivno. Rezultata nema. I pre trideset godina se trudilo.“ (VA7-m-privatnik)

Ponekad, zaista, to što se ne vidi išta pozitivno izgleda da je odgovornost države, pre nego pojedinca.

„U državi je glavni problem što se na radnim mestima ne koriste zaštitna sredstva. Konkretno, ja sam deset godina proveo bez zaštitnih naočara u vojnoj pošti. Radio sam i pre dve godine, primećena je katarakta na obadva oka. Tada su tek nabavljene zaštitne naočare. Šta znam, ne vidim ništa pozitivno. Nije se ništa promenilo.“ (VA6-m-45-majstor)

Međutim, u Valjevu ima ispitanika koji su kritički nastrojeni i kada govore o nečem o čemu se ostali sugrađani pohvalno izražavaju, na primer,

o održavanju reke Gradac. To pokazuje sledeći primer iz kojeg se vidi izrazito kritički stav ispitanika koji, pritom, sebe smatra osobom koja „ne gleda ono što je ružno“:

„Stanje u našem gradu u toj oblasti je katastrofalno. Ne možeš da prođeš normalno gradom, a da ne vidiš razbacano smeće, izlupane žardinjere i polomljene klupe. Ruše se čak i dečiji parkovi. Mladi u tome prednjače, ali ne bih izostavio ni starije koji takođe učestvuju u tom vandalizmu. Valjevo je, inače, lep grad i ima lepu okolinu i tri reke. Često odem sa ćerkicom na Gradac i tamo je strašno. Oni koji bi trebalo da vode računa o reci Gradac, nekakva udruženja, oni to ne rade. Ipak, trudim se da ne gledam ono što je ružno u mom okruženju. ... Problem su ljudi koji ne znaju da cene ono što imaju i što bi trebalo da bude opšte dobro za sve.“
(VA8-m-45-sss-nezaposlen)

Kritički odnos stanovnika Valjeva prema ekološkoj situaciji u njihovom gradu dominira i u odnosu na druga pitanja. Oni, između ostalog, protestuju i zato što im u centru grada seku drveće da bi asfaltirali trotoare. Ta kritičnost je i razumljiva, jer promene koje donosi nemarna urbanizacija nemaju opravdanja ni sa estetskog, ni sa ekološkog stanovišta.

„Smeta mi sto su isekli drveće u Karađorđevoj ulici i što kao da ne žele da ga vrata, jer su mesta gde je bilo drveće zabetonirali. Ne znam kako će rasti novo drveće kad nije ostavljen prostor. Pošto su rekli poseći će pa će, sad znaš, postaviti nove kaleme. Pre su im smetale ove stare žile zbog asfalta.“
(VA4-m-27-gimnazija-student)

„Mislim, sklonili su drvorede, napravili su asfalt, 'da malo bolje izgleda', mislim da drveća i zelenila treba ovom gradu, čisto zbog vazduha. Da se ulaže u te parkove nešto, da se to malo zelenilo oblikuje, eto, da se nešto uradi po tom pitanju.“
(VA5-ž-29-sss- ekonomski tehnicar)

Verovatno su zbog mnoštva opštih gradskih problema valjevski ispitanici retko pominjali neke specifične probleme, kao što je na primer ovaj:

„U našoj mesnoj zajednici gorući problemi su put i kanalizacija. Ima pet godina kao se obračam i pokušavam, da oni samo dovezu materijal koji bih ja lično i ručno razastro po putu i ne mogu da ga dobijem. Još uvek je tih 130 metara livada. Kanalizacija je stigla do zadnje kuće u šoru dole, gde su kuće zbijene, i tu je stalo. ... Meni ovde, takođe, smeta smog. Kada je vreme hladno, osećaju se svi odžaci iz grada i smog ide niz Kolubaru i zahvata i nas. Period jutra i večeri je dosta nepodnošljiv. ...“
(VA6-m-45-majstor)

Opametiti se ili crći

Od najčešće pominjanih komunalnih problema u Valjevu, izgleda najteži *problem deponije*. Na osnovu dobijenih iskaza, međutim, ne vidi se da li su građani Valjeva pokušali bilo šta da učine da bi pokrenuli rešavanje ovog problema.

„Katastrofa. Ova situacija sa deponijom je užasna. Ne znam kako ne mogu da se dogovore u skupštini opštine oko ovoga. Užas, stvarno. Baca se đubre na sve strane. Najviše papirića na ulici. Stvarno je jadno.“
(VA3-m-25-ss-instalater)

„Nisam pomenuo deponiju, treba da crknemo od smeća, katastrofa. Grad je prljav, prljaviji ne može biti, znaš, prljavo mi je ispod prozora. Ja živim u naselju gde se smeće baca preko terase. ... Pitanje zaštite životne sredine, po važnosti, kod nas mislim da je na poslednjem mestu. Nikoga to ne interesuje. Valjda svi misle da ima prećih stvari.“
(VA4-m-27-gimnazija-student)

Neki stanovnici Valjeva su uvereni da bi komunalne probleme trebalo rešavati *zakonima i kaznama*.

„Svakako, veliki problem je i ogromna količina smoga u samom centru grada. Zatim prljavština i mnogo bačenog smeća izvan za to predviđenih mesta. Mislim da to treba rešiti kao svuda u svetu - visokim kaznama i nešto što bi kod nas imalo veći efekat - dobrovoljnim radom na čišćenju smeća - ljudi koji prave smeće. Valjda bi se onda opametili.“
(VA10-ž-36-vss-defektolog)

„Mislim da niko ne pridaje važnost (tom pitanju), da je to zadnja stavka u našem društvu, uopšte, globalno. Mislim, ono, zagađujemo maksimalno svoju životnu sredinu, znači, tipa, idemo ulicom, pušimo... baca ju se pikavci, papirići su na svakom ćosku... znači, ne rade službe koje bi trebalo da rade, nisu ljudi motivisani, ne postoji zakon koji bi to sankcionisao. Mislim da... ne, ne, ugrožena je maksimalno (životna sredina).“
(VA5-ž-29-sss- ekonomski tehnicar)

U opisanoj atmosferi pretežno negativnog viđenja stanovnika Valjeva, pojavilo se i jedno iznenađujuće pozitivno gledište u iskazu jedne ispitanice:

„Mislim da je pozitivno to što dosta mladih ima volju da nešto promeni. Spremni su da se uhvate u koštac sa svim problemima, za razliku i u odnosu na situaciju od pre desetak godina. Nije više tako naglašena želja za odlazak u inostranstvo kao jedina nada za obezbeđivanje egzistencije.“
(VA10-ž-36-vss-defektolog)

Ovaj komentar je po optimizmu nadmašio sve ostale nalaze ovog istraživanja. S obzirom na izrazito nezadovoljstvo koje je u Srbiji potpuno uobičajeno, jedan ovakav pogled veoma nedostaje. To je pogled koji svedoči o veri u mlade, nadu da društvo u Srbiji može prevazići beznade.

Stavljanje pod tepih

Međutim, većina dobijenih nalaza pokazuje da je, za sada, beznade uzeo maha. U *Kragujevcu* ispitanici izražavaju nezadovoljstvo ekološkom situacijom, kako u njihovom gradu, tako i šire, bilo tvrdeći da za ekologiju niko ne brine, bilo zabrinutošću zbog problematičnih posledica lošeg odnosa prema okruženju:

„Stanje životne sredine u Kragujevcu je užasno, a za region – nisam siguran. Verovatno i tamo postoje slični problemi za koje niko nije zainteresovan. Narod loše živi, nema posla, nema para... Lošije se živi nego u drugim gradovima.“ (KG6-m-38-vš-portir)

Interesantan je slučaj povezivanja problema ekologije s principom duhovnosti:

„Kragujevac je najzagađeniji grad, čak je zagađeniji i od Pančeva. Veoma je važno ekološko pitanje. Uništavanje prirode je hula na Sveti duh.“ (KG5-m-31-oš-nezaposlen, pesnik)

Kao i stanovnici drugih gradova Srbije, i Kragujevčani po važnosti stavljaju ekološko pitanje iza egzistencijalnih.

„Važno je pitanje ekologije, ali ima i važnijih i mislim da ljudi kojima je egzistencija i budućnost ugrožena ne razmišljaju o ekologiji.“ (KG3-m-27-stud. ekon.)

Stanovnici Kragujevca ispoljavaju zabrinutost zbog kvaliteta životnih namirnica, koja ih navodi na razmišljanje o potrebi za uspostavljanjem standarda.

„Devedeset posto je zagađeno. Hrana koja se kupuje na pijaci je zagađena veštačkim đubrivima. Voda je nikakva. Ne bi svaki treći građanin imao kamenje u bubrežima da je dobra. Mislim da o tome niko ne vodi računa. ... To je važno pitanje.“ (KG9-ž-55-sss, trgovkinja)

„Sve mi smeta, od prljavštine, zagađenja vazduha, ljudi nemaju osećaj prema drugim ljudima, voze automobile koji strašno zagađuju, prljaju okolinu. ... Ja mislim da je to najvažnije političko pitanje. Od toga šta jedemo s pijace, ne prskaju po pravilima, truju nas. Ne znamo šta jedemo, ne postoje standardi.“ (KG7-ž-43-oš-nezaposlena, NVO Sigurna kuća)

Procenjujući *stanje svesti* u odnosu na ekološke probleme, kragujevački ispitanici ispoljavaju veliko nezadovoljstvo. Oni su kritički usmereni podjednako na mentalitet svojih sugrađana, kao i na političare i njihovu neodgovornost u pogledu organizacije vlasti.

„Mi generalno, kao narod, nemamo nikakav odnos prema svom okruženju. To je jako važno pitanje, ali su važna i sva ostala (ekonomija, školstvo, zdravstvo). Mislim da će proći dosta vremena da se u tom pogledu ugledamo, na primer, na Sloveniju.“ (KG10-ž-35-sss, vlasnica butika)

„Ovo je važno životno pitanje. Pomenuo sam da u mom neposrednom okruženju, to jest u mojoj ulici, već više od pet godina godina radi livnica teških metala koja nema ni jednu dozvolu za rad i godinama truje ceo kraj. I kada bi imala sve propisane filtere ova fabrika bi morala biti udaljena, prema zvaničnim propisima, najmanje dvesta mestara od prvog stambenog objekta, a ona se nalazi do samog naselja i jedva pedeset metara od obdaništa! Kao građani žalili smo se svim instancama, više puta pravili proteste pred Skupštinom grada, slali svoje predstavnike u nadležno ministarstvo, apelovali u medijima... I ništa. Svuda bi nam govorili da smo u pravu, obećavali ponešto, da bi na kraju, na naše uporno insistiranje i zivkanje, 'priznali' da ne mogu ništa da urade. Reč je o neverovatno jakoj vezi kriminala i vlasti. Šta više reći?!“ (KG2-m-25-apsolvent srpske književnosti)

„Ekologija jeste političko pitanje, jer od volje političke elite zavisi kakvo će nam biti okruženje. Srbija bi trebalo da se obezbedi rigoroznim zakonima, ali i da obezbedi njihovo poštovanje. Na žalost, sve nije tako sjajno, treba krenuti od bačenog papira, tako će i velike firme znati gde im je mesto.“ (KG8-ž-28-vss, službenica)

„Pitanje ekologije je pitanje našeg budućeg razvoja. Za sada se to pitanje kao i sva ostala važna pitanja stavljaju pod tepih. Princip je isti, sve su ostalo varijante. Sve će da se reši kada budemo na to prisiljeni.“ (KG1-ž-50-vss-novinarka)

Hleba i filtera

Stanovnici *Kruševca*, koji se izjašnjavaju kao politički apstinenti, imaju mnogo problema u svom okruženju. Ti problemi se, uglavnom, tiču onih aspekata okruženja koji se odnose na komunalna pitanja bitna za uspostavljanje normalne organizacije gradskog života. Nekad se to objašnjava niskim životnim standardom društva.

„Katastrofalno je. Iako sam u gradu, živim u kraju gde još ni ulice nisu asfaltirane. Ulične rasvete su stavljene, ali se ne održava, pregori sijalica

i ne menja se, pa kad uđem u moju ulicu kao da uđem u tunel i gazim po dubokim barama i kad dođem u glavnu ulicu kao da sam izašla iz pećine. Smeta mi i organizacija radova u nevreme. U drugim zemljama se organizuju za vreme vikenda i zna se kad, kod nas to traje godinama i mesecima i otežava život ljudi, pravi razne blokade i bez oznaka su radovi.“ (KŠ7-ž-34-apsolv ekon. - NVO Peščanik)

„Najviše mi smeta nedovoljna čistoća grada, stvara jednu ružnu sliku ta prljavština, mada se u poslednje vreme vidi neki pomak. Nisu rešene ni deponije, a to je vezano za naš životni standard, nemamo pare da sredimo ni kuće, a kamoli da sredimo dvorište. ... Ovo pitanje po važnosti mi je u vrhu, izuzetno je bitno.“ (KŠ1-ž-31-psiholog-centar za soc rad)

Kruševljani, takođe, smatraju da je značaj ekoloških problema uslovljen stepenom siromaštva.

„Da li to pitanje treba da bude ispred drugih? Pa, dobro, ne treba baš da bude prvo i vodeće, jer smo dobro zabrazdili u nekim elementarnim životnim pitanjima, onaj ko je siromašan sigurno mu nije do ekološkog pitanja.“ (KŠ7-ž-34-apsolv ekon. NVO Peščanik)

„Da bismo mogli da rešavamo ekološka pitanja, prvo ljudi moraju da budu zadovoljni na drugoj strani, jer neće čovek da brine puno o tome da li je bacio papir na ulici ili ga je ubacio u kantu ako razmišlja o tome da li je kupio hleb. Ne kažem da je nebitno, ali svako gleda svoje interese i naravno da će bitnije da mu bude da li danas može da kupi porodici hleb nego dal' je postavljen filter u nekoj fabrici.“ (KŠ3-ž-29-srednja ekonomska-nezaposlena)

Kruševljani nezadovoljno referišu o stanju svesti i nekulturi svojih sugrađana, prvenstveno zbog nesavesnog odnosa prema čistoći okruženja. Neki su prosto zgroženi, a neki predlažu i novčane kazne.

„To je naša 'kultura ponašanja', bacamo smeće gde stignemo... Ekološka sredina u gradu je loša. Ulice prljave, prozori, vazduh, reke... Infrastruktura sela, kanalizacija, otpadne vode. To može da se reši samo kaznama. Voda, jedino za piće je ispravna.“ (KŠ2-m-40-oš-telefonista)

„Nije dobro, bacanje plastike i smeća svuda, to je katastrofa, prljav nam je grad.“ (KŠ10-m-30-sšs- nezaposlen)

„Mi građani treba da budemo malo više ekološki svesni... ako svi mi malo više povedemo računa šta bacamo, gde bacamo, kako ostavljamo, bilo bi svima bolje a onda da se pređe na krupnije zagađivače.“ (KŠ3-ž-29-sšs- nezaposlena)

„Smeta mi neažurnost prema prirodi, jer ima mnogo toga da se sačuva. Smeta mi naše nevaspitanje u pogledu higijene, nekultura, primitivi-

zam. ... To je loše kod nas - ne znamo koliko smo prosti.“ (KŠ7-ž-34-apsolv ekon. - NVO Peščanik)

„Mi smo još ljudi seljačkog mentaliteta, ne razmišljamo, nemamo kulturu ponašanja. Možda zakonskim regulativama, Srbina po džepu, pa će se opametiti. Lično, skrećem pažnju i ukazujem na postupke pojedinaca u nedoličnom ponašanju.“ (KŠ6-m-47-sšs-trgovačka-obučar)

„Što se tiče ekologije, mi smo po prirodi aljkav i neuredan narod. Nismo izgrađivali osećaj za zajednicu, već se borimo samo za svoje dobro, a to preko puta moje ograde, baš me se mnogo i ne tiče. Spremni smo da istresemo preko noći punu kesu smeća, da isečemo što god hoćemo. Ja se sećam kad su se pojavile motorne testere, sad se sve seče, čitave goleti su napravljene, svuda se seče šuma nekontrolisano. Zagadili smo reke kesama i plastikom.“ (KŠ5-m-70-vss-sudija u penziji)

Interesantno je da stanovnici Kruševca češće od ostalih ispitanika izražavaju empatiju sa stanovnicima drugih ekološki ugroženijih sredina. Slično kao u drugim gradovima, i ovde su stanovnici podeljeni po pitanju stavova o tome da li ekologija treba ili ne treba da bude političko pitanje.

Jedni smatraju da ekologija treba da bude političko pitanje, jer:

„... ovo što se desilo u Pančevu, Paraćinu, to ne bi smelo da se više nigde dogodi.“ (KŠ7-ž-34-apsolv ekon. NVO Peščanik)

Drugi, pak, premda imaju ista osećanja empatije, zaključuju upravo suprotno:

„Nije dobro što se to dešava u Paraćinu i Pančevu. Nisam za to da to bude političko pitanje, već da institucije koje se bave time vode više računa.“ (KŠ10-m-30-sšs- nezaposlen)

Izražena je *potreba za zakonodavnom uređenošću* u oblasti ekologije i, u tom smislu, Kruševljani podržavaju to da pitanje ekologije postane političko, iako ponekad izražavaju sumnjičavost prema politici kao takvoj. U svakom slučaju, oni veruju da ekologiji treba pokloniti više pažnje.

„Na žalost, mnogo malo pažnje se poklanja ekologiji i politički i na svakom nivou. Mislim da bi trebalo nešto da se uradi po tom pitanju, da se makar zakonski obavežu fabrike koje ispuštaju gasove da imaju filtere. ...da se nađe rešenje da se neke fabrike izmeste van grada. Zatim, mnogo je velika emisija tih gasova ...mislim da to dolazi od 'Župe'. Zvaničnici kažu da je to od toplane i od uglja koji gori, što im ja ne verujem.“ (KŠ3-ž-29-sšs- nezaposlena)

„Treba da je najvažnije među prva tri pitanja. Sada je nešto bolja situacija, ali je još loša i biće takva dok se ne nađe praktično rešenje, na primer,

strogi zakoni i kazne za nepoštovanje normi, za bacanje smeća na sve strane. Smeta mi neurednost i nepoštovanje propisa i zagađenje.“ (KŠ9-m-27-všs-pravnik)

„Očajno je stanje, fabrike nemaju filtere na dimnjacima i niko ih i ne kažnjava zbog toga. Toplana nema filter i ne može da se diše od smoga. A o našoj nehidijeni i da ne govorim, smeće i nečistoća svuda oko nas, baca svako šta stigne i gde hoće. Niko nikada nije kažnjen.“ (KŠ4-ž-47-vss-ginekolog)

„U mom delu grada gde ja živim ne smeta mi ništa, al' što se tiče Pančeva, ne daj Bože da mi imamo takve probleme, da nam se deca guše. Mislim da to treba da postane političko pitanje, zbog tih ljudi, zbog te dece koja imaju stvarno probleme. Mi ne možemo mnogo toga da učinimo, al' opet su tu ti političari koji bi trebali da se zauzmu stvarno za nas i da bude dosta bolje, oni znaju kako a mi ne znamo. Mi ih ne interesujemo dovoljno, samo priče i obećanja kad treba da glasamo.“ (KŠ8-ž-29-oš-higijeničarka u opštini)

„Kao političko pitanje? Ja to ne dovodim toliko u vezu sa političkom sferom delovanja. Meni je ekologija bitna u svim vremenima, nevezano od aktuelnog političkog pitanja. Nedovoljno se radi na tome. Mislim da tu treba ići i u sankcije, to funkcioniše i u inostranstvu.“ (KŠ1-ž-31-psiholog-centar za soc. rad)

Interesantan je komentar jednog ispitanika, iskusnog i kompetentnog po pitanju prosuđivanja mentaliteta i uloge zakona i kazni, koji ukazuje na to da takozvani „mentalitet“, u stvari, počiva na samoj organizaciji društvenih potreba.

„Mi zakonima ne možemo da promenimo Srbina, samo kaznom. Doduše, u kom selu ima kontejner? Seljak je osuđen da baca gde se snađe. Znači, država je i tu zatajila.“ (KŠ5-m-70-vss-sudija u penziji)

Pozitivna nastojanja u lokalnoj samoupravi nisu ostala nezapažena.

„Naša lokalna samouprava se dosta pozabavila tim pitanjem, otvorena je kancelarija za ekologiju i to je jako bitno. ... Kao pozitivno ocenjujem da se neka ulaganja vide, mislim odvajanje tih kontejnera, posebno za flaše i da se skupljanje smeća širi i na prigradska naselja.“ (KŠ1-ž-31-psiholog-centar za soc. rad)

Međutim, izgleda da ta pozitivna nastojanja nisu velika.

„Jedino pozitivno što sam videla jeste postavljanje ovih metalnih korpi i kontejnera za plastiku. Vidim da se to postavlja, ali opet nedovoljno. Recimo, ja u celoj ovoj ulici vidim jedan kontejner, a pogledajte samo koliko zgrada ima.“ (KŠ3-ž-29-srednja ekonomska-nezaposlena)

Sve u svemu, izgleda da Kruševljanima ne preostaje išta više od toga da prihvate stvari kakve jesu i da budu optimistični u pogledu daljeg razvoja događaja:

„Pozitivno je, jer je priznato da su to najveći problemi.“ (KŠ9-m-27-všs-pravnik)

Samo šminka

Građani Niša su na sličan način indisponirani stanjem njihove životne sredine, kao i odnosom političara prema tom pitanju.

„Neka druga politička pitanja daleko su važnija od ekologije i naši političari koriste ekologiju da bi bili u trendu, tj. da bi dobili neki poen, a oni prvi ne rade to, na primer, ne zatvaraju fabrike koje zagađuju okolinu i slično.“ (NI4-m-32-vss-inženjer zaštite na radu)

Preovlađujući osećaj nezadovoljstva ne dozvoljava ni Nišlijama da poveruju i da podrže promene koje nazivaju pozitivnim:

„Pozitivne promene su u angažovanju javno-komunalnih preduzeća, u smislu uređenja i signalizacije saobraćaja, postavljanja znakova, saobraćajci pored škola, čišćenja ulica u zimskom periodu. Na to su bacili akcenat, ali to je samo šminka. Niko se ne bavi problemom deponije, gradsko groblje je totalno neuređeno. Parkovi se ne održavaju.“ (NI4-m-32-vss-inženjer zaštite na radu)

Jedan nezaposleni građanin, koji je u godinama pred penziju izjavio da čistoću u Nišu niko ne gleda i da je đubre na sve strane, nije rekao ništa o tome da li su ljudi na tu prljavštinu otupeli ili im se još nije dovoljno smučila. Izgleda da Nišljive u stanje koje bi se moglo okarakterisati kao rezigniranost dovodi najviše *nizak materijalni standard*.

„Nemamo mi rešenja za mnogo ozbiljnija politička pitanja, neće to doći na red još 20 godina. Najviše mi smeta đubre i prljavština po gradu. Mi ni to ne možemo da sredimo, a nekmol' da idemo dalje. Kod nas su druga politička pitanja po važnosti daleko ispred, ali kada bi bio bolji standard, bilo bi to mnogo važno.“ (NI3-m-33-sss-nezaposlen)

„Sa prvim padom temperature grad se pretvara u gasnu komoru od smoga, od dima. Parking prostori, zagađenje vazduha od izduvnih gasova automobila, ali da li smo mi u mogućnosti da sebi priuštimo adekvatna vozila? Dok sačekamo da nam standard dođe na taj nivo, unišćemo ono što imamo od životne sredine i svoje zdravlje.“ (NI1-ž-30-sss-nezaposlena)

„Ekologija je važna ako se gleda dugoročno, ali ljudima je ugrožena egzistencija i onda ljudi kažu: 'Ma šta me briga šta će biti sa ovom zemljom kad sam sad gladan i ja i moja deca'. Da je to zadovoljeno, onda bi ljudi verovatno bili usmereni i na ta druga pitanja.“ (NI9-ž-26-vss-psiholog u industriji)

„Ekologija je za mene najvažnije političko pitanje i tu treba uvesti najstrožiju disciplinu... Ekologija je žila kucavica našeg života, ali ovde je zanemarena zbog materijalnog stanja.“ (NI5-m-63-vss-nezaposlen)

„Ekologija nema veze sa politikom, ali politika ima veze sa politikom - ako su političari korumpirani onda će dozvoliti da zakopaju uranijum kod nas i da nas zatruju i da mi ne znamo. Druge veze sa politikom nema. Kad nema novca za kulturu i obrazovanje, kako će biti za ekologiju.“ (NI8-m-51-sss-privatni preduzetnik)

Zatvaranje očiju

Na osnovu nekih odgovora očito je da ispitanici razmišljaju o *problemu svesti*, kao činocu ekološke situacije u okruženju:

„Ekologija nam je na poslednjem mestu. Nismo ni svesni šta to znači i da bismo ekologiju mogli da pretvorimo u profit... (NI1-ž-30-sss-nezaposlena)

„Nema tog odnosa kod nas. To pitanje je važno, ali kod nas ne. Na primer, u Nemačkoj je partija 'zelenih' poznata, a kod nas je nigde nema. U mom okruženju, ja ne znam kakvo je stanje u mojoj okolini, jer ti se podaci od nas kriju, čujemo tek kad se nešto ozbiljno loše desi.“ (NI6)

Nekim ispitanicima iz Niša jasno je da se problem svesti ne nalazi samo negde „gore“, u političkom organizovanju vlasti, nego da se on nalazi i „dole“, u mentalitetu ekološki neosvešćenog stanovništva:

„Ekologija jeste bitno pitanje. Kod nas je higijena na očajnom nivou još uvek ima ljudi iz zgrade koji bacaju smeće kroz prozor, tresu pikslu kroz prozor i slično. Imam jednog dečka iz zgrade koji čisti sve to i kosi travu, i to je greota što jedni bacaju, a drugi čiste. Taj dečko ima dogovor sa zgradom i on je za to plaćen, ali njegov posao je da sređuje travu, a ne da čisti njihovo smeće.“ (NI10-ž-23-sss-student menadžmenta)

„Ljudi zatvaraju oči pred tako nekim malim stvarima koje su vrlo ružne, a kamoli da reagujemo na nešto veće... Mislim da ne reagujemo ni na šta. Strašno je ono što se desilo da majka i sin umru od gladi, jer nisu imali hranu. Sama ta činjenica da se tako nešto desilo u našem društvu govori puno o nama.“ (NI1-ž-30-sss-nezaposlena)

U poređenju sa navedenim primerima koji zaista teško ikoga mogu ostaviti ravnodušnim, izgleda skoro bizarno to da nekome može najviše da smeta „zvučno zagađenje“:

„Na primer, kod nas postoji ekološka inspekcija koja treba da meri jačinu zvuka koja se emituje iz kafića i da li to smeta građanima. Oni ne rade svoj posao. Umesto njih se šalje milicija koja oduzima instrumente, ali oni ne izlaze na uviđaj. To je važno životno pitanje, ali tek kada naš standard dostigne nivo razvijenih zemalja.“ (NI2-ž-28-oš-nezaposlena)

U kontekstu niskog životnog standarda, javlja se jedna zanimljiva pojava. Naime, to je da prestanak rada i nefunkcionisanje industrije dovode do „komparativne prednosti“ u pogledu ekologije, pošto je na taj način zagađenje svedeno na najmanju meru.

„Kad niko ništa ne radi, ništa se ne zagađuje - industrija ne radi. Jedino bi grad trebalo da se očisti od smeća.“ (NI7-m-45-sss-vozač viljuškara)

Kao što ćemo kasnije videti, ista pojava postoji i u Subotici, kao i mišljenje analogno ovome.

Priča u trendu

U jednoj od poslednjih oaza industrijom nezagađene prirode, u kojoj Svet Evrope finansira održavanje poslednjeg evropskog staništa „beloglavog supa“, nalazi se *Novi Pazar*. Upravo zbog ovog prirodnog okruženja za njegove stanovnike problem ekologije i može da bude shvaćen jedino kao problem održavanja čistoće i drugih komunalnih pitanja. Novopazarci ove probleme obično povezuju sa politikom, naravno, na negativan način:

„Ekologija je kod nas 'in' tema, a grad neuredan.“ (NP3-m-31-vss-pravni-administrator)

„Ekologija u Novom Pazaru je verbalna priča u trendu.“ (NP4-ž-24-sss-studentkinja Učiteljskog fakulteta)

„Ekologija u Novom Pazaru je samo termin koji se pominje u stvaranju boljih uslova za život svih građana.“ (NP6-ž-27-vss-Ekonomska fak. - nezaposlena)

„Ekologija u Novom Pazaru je ružna slika. O tome sa pola snage brine komunalno preduzeće.“ (NP5-ž-42-vss-učiteljica)

„Novi Pazar je sigurno najprljaviji grad u Srbiji. Komunalci udare u veliko spremanje na mig političara na vlasti. Zdrava životna sredina je ovde na repu pitanja koja treba da se rešavaju u gradu“ (NP1-ž-52-sss ekonomska-nezaposlena)

„Ekologija u Novom Pazaru zvanično je aktuelna u predizbornoj kampa-
nji, a mislim da je ovaj grad najprljaviji u Srbiji. Svest nam je na niskom
nivou.“ (NP2-m-57-vss-Filološki-profesor)

„Envajromentalističke paradigme“

Ispitanici iz *Novog Sada* ne samo da su u ovom istraživanju bili zastuplje-
ni u većoj meri od ispitanika drugih gradova sa istim ili većim brojem
stanovnika, već su imali i mnogo više da kažu o ekološkoj problematici.
S obzirom da su uglavnom pridavali prvorazredan značaj ovoj temi, oni
su o njoj mogli i osmišljenije od drugih da govore. Pored toga, utisak na
osnovu dobijenih intervjuva, u odnosu na ostatak ispitane populacije u
Srbiji, jeste da Novosađani dublje razmišljaju o ekološkim problemima
i da su svesniji njihove globalne prirode. Zbog mogućnosti identifikacije
sa različitim nijansama razmišljanja koje su oni izneli o tome, izgleda i
zanimljivo i korisno shvatiti šta nam kazuju njihove reči.

Čak i kada priča o ekologiji biva doživljena kao „preterana“ i daleka, kao
što je slučaj kod sledećeg ispitanika, ona je sagledana u *globalnom kontek-
stu*. Novosađani su, generalno, izrazili svest o nezaobilaznom značaju
globalnih procesa u ovom „ovde“ i „sada“, koja se očituje i na ekološku
sferu.

„Pa, ja nisam nešto sklon tim envajromentalističkim paradigrama. Ne
mislim da su one nešto pogrešne ili nešto slično, ali mislim da se i u tome
malo preteruje na globalnom planu i da se onda ta pitanja uvoze u Srbiju
bez pretresa konkretnog stanja na terenu. Ja mislim da je stanje na tere-
nu u Srbiji puno gore nego tamo gde se ta pitanja postavljaju, ali da je
gore u nekim pitanjima koja se tamo ni ne dotiču. Da je, recimo, globalni
problem, ne znam, kisele šume, čini mi se da će se u Srbiji više pričati o
kiselim šumama kod neke NVO, nego o nekom zaista akutnom proble-
mu koji utiče na živote ljudi. Tako da mislim da se pomera težište... Ne-
mam informacija i ne mogu baš puno šta da kažem. Ona (ekologija) se
objektivno zanemaruje, kao i nauka ili šta ja znam... to je nesumnjivo,
ali... ako mogu vrednosno da ubacim... mislim da je to preterani problem
za mene i za nas... onako iskreno... Ja znam puno ljudi koji to vide svojim
intimnim životnim pitanjem, i ja sa njima ne mogu da se složim. Ostav-
ljam mogućnost da nisam u pravu, ali to prosto nije moja borba, šta da
radim.“ (NS10-m-22-sss-gimnazija-stud sociologije)

Većina novosadskih ispitanika, za razliku od ovog, povezanost ekoloških
problema sa globalnim procesima pomno dovodi u vezu sa domaćom

situacijom. Uviđajući da se stanje organizovanosti društva odražava na
ekološke probleme, oni najčešće ukazuju na njihovu dogoročnu važnost
i na to da zavređuju neuporedivo više pažnje i angažovanja.

„Pitanje ekologije je jedno od najkritičnijih globalnih problema. Pa i kod
nas... mada se o tome ovde nekako najtiše govori... Čini se da postoji stav
kako se ne može o tome razmišljati dok se ne reše neki drugi, 'primarni'
problemi... mislim da je pitanje ekologije itekako primarno. Primetila
sam da je Gradska čistoća u Novom Sadu dosta ažurna - to je pozitivno...
a što se ostalog tiče, to je stvar opet neke šire priče o tome zašto se to iz-
begava staviti u prvi plan, a ima veze sa svim o čemu sam pričala: nesve-
šču, lenjošću i neodgovornošću... Smeta mi upravo to, ništa konkretno.“
(NS2-ž-26-vss-Filozofija-asistentkinja)

„O ekologiji se uopšte ne vodi računa, i pored sve ove silne industrijaliza-
cije i toga što se to svuda u svetu postavlja kao glavni problem, mislim da
ovi naši o tome ne pričaju dovoljno... to se stavlja po strani... Sada se ne-
što malo i priča, ali je sve to nedovoljno... još uvek. Pozitivno je što se
uopšte i priča o tome, a negativno je sve što možemo da vidimo počev od
svake osobe posebno... što ne znamo da se ponašamo ni po pitanju odla-
ganja otpada, ni po pitanju trošenja vode koja se troši nemilice, a da ne
govorim o onim najvećim problemima koji se tiču... zagađenja vazdu-
ha... i slično. Mislim da se o tome ne vodi dovoljno računa i gadi mi se
kada znam i čujem kako će milione da daju na izbornu kampanju, a šta
bi sve sa tim parama mogli da urade pa da nam ne bude kako nam jeste...
da ugrade filtere na neku fabriku, više bi nam pomogli... znači mislim da
sve to i kreće od nas, pa nije ni čudo da, dok dođe do vrha, da se time niko
ne bavi... Mislim da se sve stavlja ispred toga... znači, ono, da je sve osta-
lo preče...“ (NS14-ž-42-sss- trgovkinja)

Pokazujući razvijeno kritičko mišljenje o različitim aspektima ekoloških
problema novosadski ispitanici izražavaju otpor prema negativnim as-
pektima globalizacije.

„Ma to je pitanje bitno, ne mislim da nije, ali za nas je kao 'poslednja rupa
na svirali'. Ima toliko toga o čemu se moramo brinuti, a to nije dobro, jer
bez svesti o okruženju nema ni rešavanja problema na dugi rok. Ali o sve-
mu tome se može pričati samo u nekim društvima u kojima sve funkcioniš-
e, u nekoj Švedskoj ili Švajcarskoj, na primer. Kod nas još ne. To je važno
političko pitanje, ali za one koji ga kod nas rešavaju time što nam izvoze
svoj otpad i tako prave problem nama. Kod nas se o tome ne misli dovoljno,
a to se vidi na svakom koraku.“ (NS1-m-31-sss-ekonomska-noćni čuvar)

„Da, to je važno pitanje i ja bih volela kada bi svi o tome razmišljali i radili
a ne samo pričali. Kao eto, zagađeno je, a prolaziš pored razbacanog smeća

oko kontejnera i ne pada ti na pamet da ga pokupiš. I to kako se zagađuje sa svim tim kolima, pa valjda postoje neki filteri za sve te izduvne gasove, ne znam. Definitivno bi o tome trebalo više razmišljati i više uraditi. Ja kada o tome mislim samo se naježim... kada pomislim na sve što nam je urađeno bombardovanjem i na to gde mi dete raste... nije mi dobro... i da se o tome tako prestane pričati, e to ne mogu da opravdam. Šta, je l' sada nema štete od osiromašenog uranijuma, ako se o tome ne priča? Ne mogu da verujem da smo tolike prodane duše da pređemo preko toga... Pa decu su nam ubijali na ve-ce šoljama, a mi sada da im hrlimo u susret... To mi se gadi... gadi mi se to kakvi smo ljudi... Ovako mimo grada, nemam utisak da se išta pokrenulo. Čak mislim da se i neki otpad potajno uvozi, ali da se o tome ne govori. Za hranu sigurno znam da je sve lošija i lošija... kupila sam jednom paradajz na pijaci i sve mi delovalo kao da se oseti na ribu... i bacim jednom, bacim drugi put... sve ne verujem... onda pročitam, mislim 'Blic' da je bio, kako je izbila neka afera oko toga da su Amerikanci, mislim, ubrizgavali neke gene i hormone ribe u paradajz da bi duže bio svež... E, pa to je da ne poveruješ i sada mi kažu kako je bolje ako imamo tu hranu, a to je sve tako bezukusno..." (NS8-ž-35-sss-frizerka)

„Mi tek ulazimo u proces prihvatanja ekoloških standarda i, kao sa svim, kasnimo. Da, to jeste važno pitanje, ali se kod nas ne postavlja dovoljno glasno ni jasno, zato što nam to nije dozvoljeno. Mi se moramo još zaprljati, i još nas moraju zaprljati drugi, da bismo stekli uopšte bilo kakvo pravo da to postavimo kao pitanje, ili da dajemo odgovor na njega onda kada nam bude postavljeno. Stanje je grozno, ali će biti još gore, jer kako rekoh - nismo još dovoljno zaprljani da bismo mogli početi da se čistimo. Iako smo prljavi do bola. Ništa ne radi. Mislim, u gradu su očišćene ulice, ali se to plaća radioaktivnim otpadom, pesticidima, zagađenjem Dunava i pomorom životinja. U nekim sredinama i pomorom ljudi. Pogledaj samo svo silno zagađenje vazduha. I niko se oko toga ne brine, jer mi imamo preča posla od toga. Pozitivno nema ništa. Nadam se da sam to i rekao ovim što sam rekao. Šta pozitivno da navedem, u zemlji u kojoj se bebe rađaju sa astmom, a političari se hvale kako su promenili plastične kante za smeće ljudima? Opet zamena teze..." (NS7-m-29-gimnazija-nezaposlen)

Obijanje pragova

Kada je reč o *komunalnim pitanjima*, nezadovoljstvo koje je prisutno u drugim gradovima Srbije, postoji i u Novom Sadu. Ovde se ono neposrednije dovodi u vezu sa civilizovanim standardima koji postoje u Evropi.

Dok za jednog stanovnika Niša, na primer, Vojvodina predstavlja uzor koji on navodi kada kaže:

„Ja sam bio u Kikindi i na ulici nema pikavaca od cigara - ima opomena i piksli.“ (NI5-m-63-vss-nezaposlen).

Stanovnicima Novog Sada stanje u njihovom gradu izgleda mnogo problematičnije, naročito kada ga sagledavaju u širem političkom kontekstu, bilo internom, bilo eksternom.

„Evo, ja gde živim, a to je Podbara, svi kontejneri su prevrnuti ili oštećeni, a korpi za otpatke nikuda. Moraš u centar da bi bacio papir. O drugim stvarima da i ne govorim... toplanama, rafineriji, saobraćaju... grozno. A to nije ništa kako je po selima, ili na jugu. Naježim se kada se setim. Svi kažu kako je Vojvodina još i dobra - kao Evropa, evropski mentalitet i te stvari, ali ako je ovo evropsko, onda samo mogu misliti koliko je sve jadno. To su izmišljene priče, nema tu ničeg pozitivnog. Postali smo depenija Evrope.“ (NS1-m-31-sss-ekonomska-noćni čuvar)

„Konkretno kada je Novi Sad u pitanju, to što je saobraćaj sve gori. Auta je sve više, jer je sve više ljudi koji se ovde doseljavaju, ali mislim da sve to nije dovoljno dobro regulisano i da se ne prati dovoljno brzo i ažurno od strane gradskih vlasti. Malo se tu nešto radi, po pitanju ulica i parkinga, ali sve što su uspeli da urade je to da su počeli parking da naplaćuju... a nema mesta gde da se parkiraš. I onda imamo to što imamo po trotoarima..." (NS12-ž-27-vss-nast. u o.š.)

„To ne da je važno pitanje i ne da je važno politički, nego životno. Ovde ko je u 'Šangaju' bio bar i na dan-dva može to i na svojoj koži da oseti... ovde je zagađenje toliko da ja ne znam gde ga ima više... možda još jedino u Pančevu... samo oni su mnogo češće u novinama nego mi... Ja ne znam više kome se mi sve nismo obraćali za to da se stvari ovde poprave... deca nam obolevaju i rađaju se bolesna... To više nije normalno i ne da se živeti od gasova i otpadaka najraznovrsnijih. To te bukvalno poklopi čim se probudiš i nisi ni za šta čitav dan. Mi stalno ganjamo potpisima da se žalimo i nema u kojoj službi nismo obijali pragove - ali ništa. Kao da nema dovoljno dobre volje da se to reši... da se čuje i glas nas koji živimo bukvalno pod dimnjacima tih fabrika i rafinerije... Bar filtere da stave, ili nešto... ali niko ni da mrdne. Dođu samo i obećaju pred izbore pa se pokupe i odu... nema vajde... a samo malo treba da bi se sve napravilo kako treba. ... Imam utisak da kada dođe neko još jednom nešto da obeća - biće mrtvih. Toliko mi se čini da su ljudi ogorčeni. A i kako ne bi kada se sve radi na takav način... bezobrazan. Ako rafinerija nema para, ja ne znam ko ima, a nikako da se potrude i stave filtere... sada se promudrili i kao puštaju te gasove noću... leti ne moš' ostati živ od gasova, a ako zatvoriš prozor - umreš od vrućine. Pakao kako okreneš... svi dišemo k'o ribe... nema nikoga sa zdravim plućima, od ovolicnog do mene groba... sve sipi kada udiše... ko oni baloni... A sve je mnogo gore od kada je bilo bombar-

dovanje, jer od tada mešaju nešto... kažu koji znaju da je to gorivo za avione, ono teško koje i ne sme da se meša gde ima ljudi... ali ni o tome niko na priča... Ma šta pozitivno? Nema ništa, ja kad ti kažem... sada ja da ti navodim kako je ne znam koliko bitno to što su u gradu posadili cveće, ili kupili one traktorčice za čišćenje ulica, e, to mi ne pada na pamet da hvalim, mani se toga. Ovde su problemi od kojih život zavisi i nema tu ničeg pozitivnog sve dok se ljudi truju. Političari se, ovi naši, time ni ne bave i čini mi se da su tu neki interesi pomrsili račune bilo čemu... para je tu neka udarila... ne mogu drugačije da verujem, da nije kad jeste. Kako, da se varam? Toliki problem za čitav grad, a niko nikad da ne mrdne... Nego rafinerija i njena mafija plaćaju političare i ovi odjednom učute o svemu. To ti je to.“ (NS9-m-68-oš-nepriznat-zanat-penzioner-na-soc-pomoći)

Da glava boli

Iako su novosadski intervjui, uglavnom, citirani tako da su svi aspekti odgovora o problemu životne sredine preneti integralno, ipak su različiti odgovori akcentovali različite aspekte problema. U narednim odgovorima je više pažnje pridavano onim aspektima koji se odnose na svest građana o društvu u celini i, naravno, na njen uticaj na okruženje.

„Jeste važno pitanje i mislim da ne bi trebalo da bude ništa ispred toga, jer zna se koliko o tome vode računa svi oni koje mislimo da sledimo i na koje mislimo da se ugledamo po svaku cenu. I sada oni o tome vode računa, a mi koji bismo njihovim stopama, treba sve da rasprodamo i da uvezemo njihovo smeće... da bi njima bilo bolje, a nama, kako bude. Mislim da postoje interesi koji zataškavaju to što se kod nas radi da bi se kratkoročno sada uzele neke pare, a na duži rok se sve uništi i o tome se ne govori ništa. ... Naravno da to kod nas nije političko pitanje, to nije nikakvo pitanje. Ne bave se njime ni oni koji za to dobijaju platu. Ljudi su možda i svesni, ali i od te svesti može biti samo gore, jer ništa ne mogu da urade. Može samo glava da ih boli. U praksi se tako sve stavlja ispred ekologije... Mi smo u stanju sve da prodamo, pa se to odnosi i utiče tako i na pitanje ekologije. Prodaćemo parče kobajagi sada neke nepotrebne zemlje da bismo uložili u nešto i dobili kobajagi neki novac koji se ko zna kako deli, jer kad dođe do nekog ozbiljnog novca, najmanji deo tog novca ode tamo gde treba... Mi toga nismo svesni kada je sve u redu, ali biće vremena... i to vrlo skoro... kada sve i neće biti tako. Evo šta se radi u Pančevu baš ovih dana i šta se sve radilo u novosadskoj rafineriji... i drugim našim rafinerijama... za vreme NATO bombardovanja... toga se treba setiti pa da se vidi koliko se o tome vodi računa danas... Ništa mi ne pamtim. Kao da su nam svra-

ke mozak popile. ... Pančevo i Novi sad. Rafinerije. To je užas. Ljudi se guše i polagano umiru. Nikada do sada, koliko ja znam, nije bilo toliko ljudi koji boluju od astme. Nikada. I da to niko ne poteže kao važno pitanje, političko pre svega, ja to ne razumem i ne opravdavam, ali to smo mi...“ (NS3-m-50-sss-mašinska-tehnički-višak“)

„Ekologija je prevažno političko planetarno pitanje. ... Ali takva planetarna pitanja za našu toliko neplanetarnu zemlju su zaista periferna. Umorna sam od apelovanja na svest o bilo čemu, pa i o tome, zato se i čudim da ako se ne uključi svest, zašto se makar ne obraća pažnja na čula. Meni nije potrebno da čekam veće ili da pade kiša, pa da najbolje osetim šta znači živeti u neposrednoj blizini pored najveće rafinerije nafte u ovoj zemlji, pogotovo posle bombardovanja. Dovoljno je samo udisati vazduh na saobraćajnici. Ali pare vrte sve, pa i sposobnost za disanje. Čist vazduh je ne ekološki problem, već ekonomski.“ (NS11-ž-24-sss-gimnazija-studentkinja)

„Ne vodi se o tome dovoljno računa uopšte, a mislim da je to jako važno pitanje. Kod nas je to potpuno zanemareno i mislim da niko nema politički program a, i ako ima, mislim da nema baš puno mogućnosti da o tome priča. Da su to sve neke minorne snage koje uopšte ne mogu ovde doći do izražaja od ovih koji se bave samo pitanjima profita... Oni nemaju ni cenzus, nemaju ništa, nemaju neku moć da oni tu nešto promene. Pa mislim da je i po tom pitanju isto loše. I to sve lošije. I u bližem okruženju i u celoj državi... Vidi samo ovo Pančevo. Ne zna se ko pije ko plaća. Ne odgovara niko ni za šta. Nafta curi na sve strane i svašta se dešava. Kanal Vrbas, onaj kanal, glavni Bački, pretvoren je u ruglo svega, izvor zaraze i smeća. Otrovo usred Vojvodine... A bombardovanje i Novi Sad niko više i ne spominje, kao da je neko stavio zabranu na to... A ne da smo zatrovani, nego... Gledam to samo na poslu: nemaš pojma koliko je dece sa disajnim problemima danas. ... Pa samo od toga da se pođe, vidi se koliko mi malo vodimo računa o najbitnijem... koliko se to kod nas ne potencira. A gledam na Zapadu... čim im umre neki medved ili neka zver druga... retka... dignu toliku buku da vlade padaju i odmah sve fabrike u okolini moraju neke filtere da stave... a kod nas... čak i deca da počnu masovno da umiru našao bi se neko, čini mi se, da govori kako to nije od zagađenja... Eto, kakvi smo ljudi.“ (NS4-m-36-vss-DIF-košarkaški-trener)

U interesu svih

Novosadski ispitanici su pokazali da o problemima okruženja razmišljaju sa svešću o vrednosti opšteg dobra.

„Trebalo bi da je pitanje ekologije najosnovnije, znaš, zato što kad pogledaš da ne živiš zdravo, ne jedeš zdravo, ne dišeš zdravo... e, pa šta onda,

majke ti? Šta će ti i politika i prosvjeta i sve ostalo. Trebalo bi da bude prvo pitanje, ali ne vidim... da će to biti dugo neko goruće pitanje. Ja mislim da ljudi ovdje, znaš, globalno gledaju nesreću samo kao ličnu. Znači, ako se njemu lično neko razboli, onda je problem, al' kad su to komšije, onda ne gleda na to kao na problem, jer se ovaj razbolio, a ne on. Znači, da to neće, po meni, biti neka društveno-politička tema dugo... Nije to masovna pojava i nema svijesti o tome. Nije im Ceca rekla da fabrika mora imati filtere. Pa i tamo su, preko, krenule pjevačice i glumci, krenuli da se učlanjuju u kojekakve ekološke ekipe i da budu na protestima da bi omasovili to. Moraš naći popularne ličnosti koje grade svijest da bi ti one uticale na omasovljenje.

„Najviše mi smeta što vidim da se ovdje hrana posipa raznoraznim pesticidima i đubrivima koja su svuda u svijetu zabranjena. U to sam čak i ubijedena. Znači da jedemo nezdraviju hranu ... nego u Evropi, mada nam uporno poturaju kako mi, ne znam, jedemo zdravije i kako je kod nas hrana neiskvarena i ovo ili ono... ali mislim da nije tako i da se kod nas prodaje najlošije od tih đubriva i pesticida, tako da nema onoga što treba i kako treba. Katastrofa. Od pozitivnih stvari, nema bogzna šta. Kao kupili su neke mašine da im mlate prašinu po centru i sada ljudi samo u njih gledaju, kao 'bolje je mnogo', a ne vidi se koliko dugo im kontejneri stoje i koliko su prepuni i kako se kiselina iz njih ljeti cijedi i koliko je smeća pored i na sve strane. Uopšte, mislim da se ne radi na svijesti da se uklanjaju stvari za sobom i da preovladava ta neka sveopšta neodgovornost... od pojedinaca do ne znam ni ja koga... do fabrika...“ **(NS5-ž-38-sss-mašinska-prodavačica u trafici)**

„Generalno, kao društvo mislim da mi ne znamo šta je ekologija, ni kako da se prema njoj odnosimo. Spomenula sam ranije Bor - Bor je crna rupa najveća: ne vidi se prst pred licem ili se nagutaš toliko sumpora u vazduhu da, kada uđeš sa ulice unutra kući, grlo te peče, osetiš kiselinu dok piješ vodu. To je važno političko pitanje: ljudi treba da žive ovde, ako nemaju čist vazduh ne mogu da žive. Ja imam rođake tamo i oni su stalno kod doktora. Svaki dan umire neko mlad... A najvažnije pitanje u ovoj zemlji je kolika mi je plata, koliko imam para, a pitanje zdravlja se ne postavlja, nije ni bitno, dal' imam dobar život, kakve škole imam... ne, bitno mi je samo koliko imam para sutra i šta ću ja moći tim parama da kupim.“ **(NS13-ž-19-sss-gimnazija-stud fizike)**

„To je važno političko pitanje, izuzetno važno i to je krenulo sa mrtve tačke, da i sada vide šta imaju. Sada kada su ostali bez Crne Gore shvatili su da imaju Staru planinu, eto reklamiraju sada tu Staru planinu, odmah su došli pokupovali tu jeftinu zemlju od seljaka... A negativnog je toliko toga... trebalo bi da se kazne svi koji bacaju smeće pored reke ili bilo gde, da se ambrozija recimo skloni... to nisu velike pare, to je samo jedna akcija ljudi,

građana. Jednostavno, dati i reći: Evo sto hiljada, kao što su dali za 'Velikog brata', što ne kažu dobiće sto hiljada eura ko donese ambroziju i poseče, donese je u kamion i spali je... što moramo uvek neku tuđu licencu, dobro i korisno neka se spoji... prodaja licence za akciju ambrozije... moglo da se više pažnje svemu tome posveti, mnogo više.“ **(NS15-ž-51-sss)**

„Katastrofa. Katastrofa. Mislim da se ne bave dovoljno tim pitanjem. Niko. Ne dižu ga uopšte visoko koliko bi trebalo. Mislim politički... To je samo onako provučeno, čini mi se, reda radi. I čini mi se da se sve stvari stavljaju ispred toga. O tome niko ne vodi računa. Samo je provučeno kroz neki program i u izbornim kampanjama, ali ništa posle toga. Njima je bitno samo da dođu na vlast, a sve to o čemu se pričalo i što se obećavalo, sve to kao da se više nikoga ne tiče... Mislim da je najveći problem. ... Sa decom se, isto tako, vrlo malo radi na tome, na toj nekoj svesti, makar dok su mali, i čini mi se da oni nemaju od koga da to nauče kada dođu kući. Roditelji su ti koji im ne posvećuju dovoljno pažnje. Vrlo malo rade sa njima. Imam utisak da deca kod kuće nemaju od koga šta da nauče. A onda i mi imamo problem. Kako da ja naučim dete da ne baca papir, kada njegov otac koji dođe po njega posle škole, parkira na zelenoj površini i, dok dođe do škole, baci bar jedan pikavac ili pljune? Kako? Nedostaje nama svesti o tom pitanju. A do svesti se može samo kaznama... nije lepo, ali tako mi izgleda. ... kod nas se sve stavlja ispred toga i to se čini kao pitanje o kojem se najmanje razmišlja. Ponašamo se kao da je kod nas sve u redu po tom pitanju, kao da je ovo neki... ne znam... raj na zemlji... A mislim da je stvar dosta ozbiljna i da se o svemu vodi računa samo kada se desi neko zlo... samo kada se izlije Dunav ili se prospe nešto po njemu... samo tada se reaguje. I to i tada u smislu nekih prepucavanja koja se izrode u nešto što sa samim problemom nema nikakve veze. Najbolnije je to što se ispred svega stavlja interes pojedinaca, a ne interes svih...“ **(NS12-ž-27-vss-nast. u o.š.)**

Kritički stav Novosađana prema okruženju koji su oni povezivali kako sa unutrašnjim slabostima tako i sa globalnim i/ili evropskim činiocima, bio je izražen mnogo rečitije u poređenju sa izražavanjem ispitanika u drugim gradovima Srbije. S obzirom da su njihove priče bile veoma upečatljive i kompaktne, bilo je zaista teško secirati ih. Zato se minimalna intervencija činila kao najbolji izbor. Ona se odnosila samo na mestimično podvlačenje nekih delova teksta. U osnovi ovakvog postupka, koji je neuobičajen za istraživački rad, stoji uverenje da doživljaj koji nastaje na osnovu tako prenetih iskaza svojim intenzitetom prevazilazi snagu objašnjavajućih komentara.

Nebo i zemlja

Na krajnjem severu zemlje nalazi se *Subotica*, grad koji se zbog svog graničnog položaja sa Mađarskom razlikuje od drugih gradova Srbije. Stanovnici Subotice su, zbog te okolnosti, češće bili u prilici da upoređuju stanje u svojoj zemlji sa stanjem u susednoj državi koja je, u proteklim godinama „tranzicije“, dosta odmakla na putu evropskih integracija.

„Kažu da je Subotica mnogo čistiji grad nego 90 posto gradova u Srbiji, ali to meni nije dovoljno, jer ja znam kako je Subotica izgledala pre 15 godina, ili pre 20. Grad je prljav, trava nije očišćena, sve je neuredno. Samo je korzo i centar grada čist, ali 90 posto ulica u gradu nije izbetonirano, ambrozije ima svugde, smeće je posvuda, a o šumi da ni ne govorimo koliko tamo ima smeća. Tako da, ne znam. Oni koji dolaze iz Srbije kažu za Suboticu da je čista i oduševljeni su, ali ja nisam zadovoljna, jer ako pogledaš Suboticu i Segedin to je nebo i zemlja. Tako da ne treba to gledati, ne treba sa lošijim da se poredimo nego sa boljim i onda ćeš primetiti na kom nivou je Subotica.“ (SU3-ž-28-sss-administratorka)

„Smatram da je naša država jako zagađena, prljava, mislim da što više idemo južnije od Subotice ili od Vojvodine s tim ima više smeća, s tim je okolina i priroda zanemarljivija. Okolina nije lepa, trava nije pokošena. Kod nas možda još rade nešto po tom pitanju, Čistoća radi svoj posao i Subotica je relativno čista. To je i jedan Beograđanin rekao, da sa poda naše željezničke stanice moglo bi se jesti. Onda možemo zamisliti kakva je beogradska željeznička stanica.“ (SU4-ž-28-všs-prof.fizičkog)

„Odnos prema ekologiji je nemaran, a stanje životne sredine katastrofalno. Smeta mi što ne postoje posebni kontejneri za reciklažu stakla, plastike, kao što to postoji u svim zemljama u inostranstvu (videla sam to u Mađarskoj). Mislim da je to važno političko pitanje i da bi trebalo izdvojiti velika sredstva za očuvanje životne sredine, jer našoj deci treba ostaviti čistiji i zdraviji svet.“ (SU6-ž-32-oš-čistačica)

Slično većini stanovnika u ostalim gradovima Srbije i stanovnici Subotice misle da je pitanje ekologije veoma važno, jer:

„... od toga zavisi koliko će nam ishrana biti zdrava, koliko će nam namirnice biti zdrave i, po meni, treba neke standarde da postavimo. Na primer ako kupuješ nešto, onda gledaš da to bude inostrana roba, jer možda u tome ima manje štetnih materijala, nego u domaćim. ... to što Srbija nije toliko urbanizovana ne znači da je čistiji vazduh. Jer možda u Švedskoj u jednom gradu ima 20 fabrika, ali svi imaju dobre filtere, a tu u Subotici ima jedna fabrika, ali ta nema nikakav filter. Tako da mislim da to što Srbija nije urbanizovana, ne znači da je zdravija.“ (SU3-ž-28-sss-administratorka)

Prema mišljenju nekih ispitanika iz Subotice, veza ekologije i politike, uglavnom, počiva na ekonomskim interesima.

„Ne razumem zašto je to političko pitanje? Stanje je dobro. Subotica nema zagađivača. Druga su pitanja ovde važnija: privreda, nezaposlenost, Hag...“ (SU7-m-52-sšs-slужbenik)

„Zadovoljan po tom pitanju. Primedbe se odnose na neredovno odnošenje smeća i zalažem se za privatizaciju komunalnih preduzeća. Ne razumem kako ekologija može biti političko pitanje?“ (SU9-m-29-oš-pogrebnik)

„Ja sam do sada mislila da ne bi trebalo da imaju veze jedno sa drugim, ali kako vidim da ekološke stranke isto prisustvuju na izborima, znači jeste da su u politici i zato vidim to važnim... jer sa tim može da utiče na politiku i preko toga i samo društvo i da obezbedi bolji život za ljude. Jedna partija koja ima ekološka načela, može državu da odnese u potpuno drugu stranu, pojedina polja. Znači, bitna je i potrebna je, samo ne bi trebalo toliko da se veže za politiku, nego trebalo bi da bude deo samouprave, a ne da učestvuje u izborima. Treba da ima jako važnu ulogu, ali ne političku.“ (SU4-ž-28-všs-profesor fizičkog vaspitanja)

Prema mišljenju nekih ispitanika iz Subotice, veza ekologije i politike, uglavnom, počiva na ekonomskim interesima.

„Sve je to politika, sve zahteva para, a pare su u rukama političara. Oni odlučuju gde će se uložiti. Sve je u rukama političara. Pa, ne znam. Bilo bi bolje da je to posebno, van politike, i da se neko drugi bavi time. Bilo bi boljih rezultata.“ (SU2-m-40-sss-magacioner)

„Da, tu sve ima veze sa politikom, pa i to. Može se primetiti i na primeru Pančeva. Koliko se ljudi tamo žali, koliko je loš vazduh i kakva je zagađenost vazduha. Po meni, politika stoji iza toga. Ne urade ništa i opet je tako da ako je vlasnik fabrike član partije, onda taj neće nikakvu kaznu da plati što zagađuje vazduh. Jeste, i to ima veze sa politikom.“ (SU3-ž-28-sss-administratorka)

„Sigurno... da ima veze jedno sa drugim. Koliko će zaštita prirode biti uspešna, ili koliko znaju da paze na zaštitu, to sve zavisi od političkih interesa. Znači, u tom smislu su povezani. Ne može se nešto održati čistim, ili da se pazi na ekologiju, ako to krši nečiji politički interes. Uvek je politika u prvom planu, ekologija nikoga ne zanima ako se može od nečega da se naprave pare, ako neko ima interes od toga da zagađuje prirodu, ništa ne smeta, čak će biti i zakonski dopušteno. Ekologija je uvek u drugom planu, to je uvek manje važno.“ (SU5-m-33-sss-preduzetnik)

„Po meni, imaju veze jedno sa drugim, ekologija i politika su međusobno isprepletene, zavise jedno od drugog. ...da je politika dobra, u smislu da preduzeća mogu da se održe, onda se ne bi dešavale situacije kao na

primer sa 'Zorkom', koja je zagađila okolinu kao šest drugih fabrika zajedno.“ (SU1-ž-57-oš-nezaposlena)

Paljenje na Palić

Kao što je rečeno, dugogodišnja kriza u zemlji, međunarodna izolacija i sankcije, doveli su do prestanka rada mnogih fabrika. Jedna od njih je i subotička „Zorka“ koja je nekada zapošljavala hiljade radnika. Otuda i danas mnogi stanovnici Subotice, kada odgovaraju na pitanja o ekologiji, referišu na situaciju povezanu s radom ove fabrike:

„Konkretno na primer fabrika 'Zorka' ne radi već deset godina, ali jedan deo fabrike radi, a dimnjak je već i iskrivljen i uskoro će se srušiti cela fabrika. Ali oni rade za nekog novosadskog novog bogataša, neku uslužnu preradu. Nema nikakve koristi od ove fabrike, u stvari, ima neke minimalne koristi, ali ništa ne proizvode, nego samo prerađuju nešto, tek da se grad zagađuje. Drugo je to da fabrika radi, mada ni to nije dobro. Nekada kada je fabrika radila, tamo je radilo dve hiljade ljudi i njih dve hiljade su imali neku korist od toga, jer su dobijali platu. Jeste da su zagađivali grad, ali imali su od čega da žive. Sad ima njih petoro u fabrici, radi pet radnika za neku minimalnu platu i sad isto zagađuju grad.“ (SU3-ž-28-sss-administratorka)

Mišljenje da je zahvaljujući prestanku rada fabrika lokalno okruženje sačuvano od zagađenja ilustrovano je sledećim primerom:

„Vidim da je pozitivno to da je 'Zorka' propala. Nisu je zatvorili da bi zaštitili okolinu, nego hvala Bogu da je propala, i sada je pola Subotičana preživelo i mogu dalje da žive, nemaju rak pluća, jer je fabrika propala. Znači to je pozitivno. Stalno forsiraju Palić, kako je to lepo i čisto, i da je tamo to jezero. U detinjstvu smo išli tamo, bila je zelena, mutna i smrdljiva (voda) i sada je isto takva. Čuo sam više puta da će ga očistiti, da će izvaditi mulj i da će napuniti Tisom, pa ne znam. Po meni u ovako lošem stanju još nikada nije bila, možda sad nije toliko zagađena voda i nema u njoj toliko hemikalije, ali i to je samo zato jer su oko Palića propale još tri fabrike, pa oni ne rade i ne puštaju prljavu vodu u jezero.“ (SU5-m-33-sss-preduzetnik)

Vikendom, ili za praznike, Paličko jezero u blizini Subotice predstavlja omiljeno izletišta i za stanovnike Beograda, koji ga verovatno doživljavaju potpuno drugačije od meštana Subotice:

„Ako pogledamo i Paličko jezero, da ne znamo da očistimo to jezero, a ipak puste ljude da se kupaju u tome, a istovremeno je dopušteno da pr-

ljava voda teče u kupalište, da Higijenski zavod ne radi svoj posao po tom pitanju, tako da mislim da je grad i njegova okolina zagađena.“ (SU4-ž-28-všs-prof.fizičkog)

„Nisam nikako zadovoljna, može se primetiti i po Paliću, na kom nivou je zaštita prirode ovde kod nas. ... Na Paliću je voda jako, jako prljava i zagađena. Sad prave neki prečištač i to tako da smo dobili neku inostranu donaciju. Mi ... uvek samo moljakamo, a ništa ne uradimo sami. Komedija, dobili smo devet miliona eura pomoći, a jedan smo mi dali. To je sad nešto. I opština se sada hvali kako je ona dala milion eura za prečištač, a to su u stvari pare koje su pokupili od poskupljenja vode. Tako da apsolutno nisam zadovoljna.“ (SU3-ž-28-sss-administratorka)

Na kraju, može se reći da su razmišljnija ispitanika, kako Subotice, tako i drugih gradova Srbije, u velikoj meri realistična. To potkrepljuje i poslednji citat iz ovog istraživanja koji se odnosi na ekologiju:

„Po meni, jedna država tada može da se bavi sa zaštitom okoline, ako je bogata i ako može to da dopusti sebi, jer uvek prvo žele da razvijaju privredu, a sa time puno zagađuju. A kad su već dovoljno bogati da mogu sebi dopustiti taj luksuz da koriste samo određene filtere, da dozvoljavaju otvaranje samo određenih fabrika, da dozvoljavaju uvoz samo određenih automobila u državu. Kada mogu sebi da dozvole ovaj luksuz, tada će početi da se bave sa ovim pitanjima. Niko se ne bavi ni sa svojim zdravljem, ni sa svojom okolinom, dok svoj životni standard ne razvije do nivoa da može da razmišlja o zdravlju. Znači prvo pare, pa posle zdravlje, na žalost.“ (SU5-m-33-sss-preduzetnik)

Ovaj poslednji citat je u vezi sa još jednom temom u ovom istraživanju koja se odnosi na standarde. Uvođenje standarda predstavlja uslov za napredovanje procesa evropskih integracija, jer standardi su način objektivizovane implementacije vrednosti, te dakle, osnov za građenje zajednice različitih evropskih naroda. Problem sa razumevanjem i, sledstveno, sa primenom standarda postoji već u različitim upotrebama tog pojma. Postoje, naime, značenja „standarda“ koja ukazuju na njegove cirkularne upotrebe. Ukoliko je *circulus vitiosus* koji obrazuju te upotrebe odraz realnosti, onda se postavlja pitanje kako izaći iz ovog „začaranog kruga“? Naime, pitanje je odakle treba krenuti ako se, s jedne strane, očekuje da povećanje životnog standarda bude *posledica* evropskih integracija, dok se, s druge strane, povećanje životnog standarda doživljava kao *uslov* za ustanovljavanje evropskih proizvodnih standarda – jedinstvenih kriterijuma kvaliteta koji se smatraju fundamentalnim za projekat tzv. „održivog razvoja“ na celoj teritoriji Evrope. Ako je ideja da ovde

ključnu ulogu treba da ima podizanje nivoa individualne i kolektivne svesti, što bi dovelo do preobražaja identiteta za sada neusklađenih sa zahtevanim standardima, izgleda da ispitanici ne dolaze često na tu ideju. Barem ne dovoljno često da bi to dovelo do stvaranja kritične mase, neophodne za taj preobražaj. To znači da je pitanje da li se može očekivati preobražaj društvene svesti? Ukoliko je odgovor potvrđan, onda se u demokratskim uslovima to može pokrenuti jedino angažovanjem pojedinaca koji će prokrciti put inicijativi građana i njihovih demokratski izabраниh predstavnika kako bi preuzeli odgovornost za stvaranje prihvatljivog i, u tom smislu, održivog okruženja.

Zaključak

U očekivanju demokratije u smislu pokretanja demokratske inicijative građana, opšti zaključak iz ovog istraživanja bi bio da stavovi političkih apstinenata o društvu u Srbiji ukazuju na vrednosti s kojima se oni identifikuju. Ispoljavajući se u njihovom odnosu prema okruženju, njihove vrednosti utiču i na njihovo opredeljivanje za učestvovanje ili za apstinenciju od političkih izbora. Budući da reprezentuju odnos ispitanika prema okruženju, kako u užem, ekološkom značenju tog pojma, tako i u širem, socijalnom smislu, vrednosti predstavljaju merila za eventualni pristup problemima koji utiču na potencijalno konstituisanje takozvanog demokratskog identiteta društva u Srbiji.

Nalazi ovog istraživanja, odnosno mišljenja političkih apstinenata o ekološkim problemima ne ukazuju mnogo na izgrađenost demokratskog identiteta. Mada među ispitanicima prevladuje svest o važnosti ekoloških problema, oni obično prednost daju egzistencijalnim problemima koje dovode u vezu s opštim problemima okruženja. Ukoliko je pokazatelj demokratskog potencijala kritička nastrojenost ispitanika kada komentarišu odgovornost vlasti za neodrživost okruženja u Srbiji, onda bi njihova politička apstinencija mogla da se protumači kao pokazatelj nedemokratskog stava koji se očituje u pasivnosti i nepreduzimanju bilo čega što bi vodilo menjanju nepovoljnih okolnosti. Kao opravdanje za to mnogi navode izigravanje demokratskih principa, kako u vlasti tako i u samoj strukturi političkih partija koje sebe nazivaju demokratskim, u čemu oni ne žele da učestvuju ni kao glasači. Iskazi ispitanika su, takođe, pokazali mnogo protivrečnih okolnosti. Među tim protivrečnostima, međutim, gotovo da nije primećena ona glavna - da se u kritici svega oko sebe, naročito niske svesti sopstvenih sugrađana, uopšte ne vidi sopstve-

na odgovornost. Naravno, ljudi sebe ne smatraju odgovornima, jer ne vide načina da nešto promene - u okruženju, možda zato što ni ne traže načine, - u sebi, možda zato što ni ne vide sebe.

Dok su stavovi ispitanika o okruženju, u užem smislu, dobijani na osnovu pitanja o važnosti ekologije kao političkog problema, doživljavanje okruženja, u socijalnom smislu tog pojma, zahteva konceptualizaciju na osnovu odgovora na mnoštvo različitih pitanja postavljenih u ovom istraživanju. Na ovo je upućivalo ne samo pitanje o zadovoljstvu životom u neposrednom društvenom okruženju, već i sva ona pitanja koja su iziskivala odgovore o doživljavanju: promena, problema, krize, odgovornosti, mogućnosti, angažmana, demokratije, poverenja, kriminalizacije, radikalizacije, „normalnosti“, uticaja, medija... Tu je, naravno, spadalo i pitanje o odnosu prema standardima kao merilima integrativnih procesa društva u Srbiji suočenog sa kriterijumima za ulazak u Evropu.

Ovo istraživanje je rasvetlilo sadržaje društvene svesti prema kojima se upravlja ispitivana populacija u Srbiji. Za tu populaciju je moguće pretpostaviti da donekle reprezentuje postojeću fazu preobražaja identiteta društva koje je u delikatnim procesima unutrašnjih i spoljašnjih integracija. Kvalitativni pristup u ovom istraživanju omogućio je da se, ulaženjem u različite dimenzije pojedinačnih priča, otkriva istinitost različitih interpretacija stvarnosti. Strukturisanje sadržaja ovih iskaza i njihovo tematsko razvrstavanje radi problemskih uvida, iskoristilo je prednost kvalitativnog pristupa koja potiče od autentičnih doživljaja stvarnosti, nadahnjujujući se njihovom zanimljivošću i potresajući se pred težinom pojedinih životnih priča.

Opšti je utisak da je pasivnost građana rezultat nezadovoljstva brzinom i kvalitetom promena, zatim, razočaranjem i gubljenjem poverenja u postojeće političke aktere kao eventualne nosioce demokratskih promena. Politički apstinenti, uglavnom, smatraju da je njihovo angažovanje obesmišljeno i, zapravo, onemogućeno, jer tako odgovara „onima na vlasti“. Naime, dovođenje stvari u red stalo bi na put ostvarivanju pojedinačnih interesa političara, koje se odvija na račun opštih interesa društva. Kako dosadašnje „demokratske promene“ nisu dovele do očekivanih rezultata, niti po mišljenju ispitanika vode ka tome, tako ispitanici demokratiju i njene vrednosti sve više doživljavaju kao „praznu priču“ u službi pridobijanja glasača tokom predizbornih kampanja, koja nakon izbora pada u zaborav. Siromaštvo, niska primanja, nezaposlenost, gubitak posla usled procesa privatizacije razumljivi su razlozi nezadovoljstva građana rezultatima „demokratske tranzicije“ nakon oktobra 2000. godine. Mada ispitanici pri-

mećuju izvestan „napredak“, usled „okretanja Evropi i svetu“, kao i usled prestanka neizvesnosti ratova, sankcija i izolacije društva, nezadovoljstvo ekonomskom i političkom situacijom u zemlji je ogromno.

Mnogi apstinenti krizu u Srbiji vide kao trajno stanje koje potiče od pada duhovnih i moralnih vrednosti. Taj pad se nastavlja nesankcionisanjem korupcije i organizovanog kriminala. Mnogi ispitanici misle da je u društvu u Srbiji očigledna sprega tajkuna s vlašću, što je utoliko bolnije ukoliko slaba država nema socijalni program koji bi čuvao obične ljude od potonuća u bedu i nemaštinu. U tom smislu, integracija sa Evropom i svetom, najčešće, smatra se poželjnim načinom da se izađe iz haosa domaćih prilika. Mada se oštro zamera vlasti što jeftino rasprodaje decenijama sticanu „društvenu imovinu“, ipak je među ispitanim političkim apstinentima uglavnom prisutna otvorenost prema svetu koja počiva na nadi da će integracija u Evropu dovesti do poboljšanja opšteg stanja u zemlji. Tako se za evropske standarde kaže da se moraju ispuniti, ali se ispoljava sumnja u to da smo kao društvo u stanju da to učinimo, jer smo „izgleda odustali od promena, pošto ne rešavamo probleme u sopstvenoj državi“. Poremećaji vrednosti vide se i u neprepoznavanju postojanja svesti građana koja bi mogla da utiče na odnos prema okruženju u svakom, pa i u ekološkom smislu. Pokazuje se, naime, zapanjujuće razilaženje između zainteresovanosti ispitanika za ekologiju i nezainteresovanosti onih koji bi trebalo da su politički odgovorni za ekološke probleme.

Na to bi možda trebalo gledati kao na uobičajenu pojavu u zemljama u tranziciji, u kojima tek treba da budu razvijeni institucionalni aranžmani koji će olakšati učešće građana u političkim procesima. Cilj demokratske tranzicije bi, dakle, bio uspostavljanje institucionalnih kanala kojima bi oni koji predstavljaju difuzne interese građana efikasno mogli da ispituju političke i administrativne odluke.⁶⁷ Treba naravno imati u vidu iskustva drugih zemalja u tranziciji koja govore da će, i tada, privilegovane grupe nastojati da obezbede svoj neproporcionalni uticaj preko sopstvenih kanala i mreža. Ipak, odluka o tome neće biti samo na njima. U svakom slučaju, razumevanje uticaja demokratije na ekološku politiku zahteva ispitivanje načina na koje konfiguracije institucionalnih aranžmana mogu da stvore kanale za uticaj na kreiranje i primenu politike okrenute ka održivosti okruženja u Srbiji.

⁶⁷ Guillermo O'Donnell, „On the state, democratization and some conceptual problems: a Latin American view with glances at some post-Communist countries“, *World Development*, Vol.21, No8 1993.

Literatura

- Borlaug, Norman E. 1970. *The Green Revolution: Peace and Humanity*, A speech on the occasion of the awarding of the 1970 Nobel Peace Prize in Oslo, Norway.
- Buduris, Konstantin. 1998. *Moralni, politički i metafizički uzroci ekološke krize*, X Internacionalna Konferencija Grčke Filozofije: *Filozofija i ekologija*, Samos.
- Doherty, Brian. and Marus de Geus (eds.) 1996. *Democracy and Green Political Thought*, New York: Routledge.
- Đurić, Jelena. 1998. „Ekološki aspekti globalizacije“, *Filozofija i društvo* XIV, 98. Environment Impact Assessment (EIA), Legislation of Serbia in conformity with EU Directive on assessment of effects of certain public and private projects on the environment, and Directive on assessment of effects of certain plans and programs on the environment (SEA); Environmental legislation on pollution prevention and control in Serbia in conformity with EU IPPC (Integrated Pollution Prevention and Control) Directive.
- Heberle, Rudolf. 1952. „On Political Ecology - Sociology, Sociography, and Human Ecology“. *Social Forces*, Vol 31. No1.
- Midgley, Mary. 1983. *Animals and Why They Matter*, Athens, Ga.
- Nash, Roderick Fraizer. 1989. *The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics*, The University of Wisconsin Press.
- O'Donnell, Guillermo. „On the state, democratization and some conceptual problems: a Latin American view with glances at some post-Communist countries“, *World Development*, Vol.21, No8 1993.
- Przeworsky, Adam (et al.) 1995. *Sustainable Democracy*, New York: Cambridge University Press.
- Tang, Shui-Yin and Ching-Ping Tang. 1999. „Democratization and the Environment: Entrepreneurial Politics and Interest Representation in Taiwan“, *The China Quarterly*.